

როზაბა გუვაზიანი ქეთევან ხუციშვილი
მირიან ხოსიტაშვილი

ჯანჯანეთი

საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა

**როზეტა გუჯავიანი, ქეთევან ხუციშვილი,
მირიან ხოსიტაშვილი**

**საქართველოს საზღვრისკირა რეგიონების
სოციო-კულტურული მახასიათებლები
და სასაზღვრო ურთიერთობები**

ჯაკახეთი

UDC (უკაკ) 39(=3531)
8-997

რედაქტორი
რეცენზენტები:
კროფესორი
კროფესორი

აკადემიკოსი ჯაბა საგუშია

მერაბ ბერიძე
თამაზ ფუტყარაძე

დაგეგმვადონებელი: **გივი გელაშვილი**

შოთა რუსთაველის საქართველოს
ეროვნული სამეცნიერო ფონდი

- © საქართველოს კარლამენდის ეროვნული ბიბლიოთეკა
- © როზეტა გუჭეჭიანი
- © ქეთევან ხუციშვილი
- © მირიან ხოსიტაშვილი

ISBN: 978-9941-9867-4-1

შინაარსი

წინასიტყვაობა	4
საზღვრის კვლევის თეორიული ასპექტები	8
ჭავჭავაძის სოციალ-კულტურული და სამეურნეო ტრადიციები და თანამედროვეობა	27
ეთნიკური და რელიგიური ვითარება ჭავჭავაძეში	95
საზღვრისპირა ურთიერთობები ისტორიულ სამცხე-ჭავჭავაძეში	105
ბოლოსიტყვაობა	112
ბიბლიოგრაფია	116

წინასიტყვაობა

ნაშრომი მომზადებულია სსიპ შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის საქართველოს საზღვრისპირა რეგიონების შემსწავლელი სამეცნიერო კვლევითი პროექტების ხელშეწყობისა და საერთაშორისო სამეცნიერო ღონისძიებების საგრანტო კონკურსის საგრანტო პროექტის BRG-I-22-282 „საქართველოს საზღვრისპირა რეგიონების სოციო-კულტურული მახასიათებლები და სასაზღვრო ურთიერთობები - ჭავახეთი“ (ხელმძღვანელი როზეტა გუჯეჯიანი) ფარგლებში. პროექტის განხორციელებაში მონაწილეობდნენ ისტორიის დოქტორი, პროფ. როზეტა გუჯეჯიანი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფ. ქეთევან ხუციშვილი, ეთნოლოგიის დოქტორი მირიან ხოსიტაშვილი, ასისტენტი ბორის კომახიძე. თურქეთის მხარეს ჩვენს ლოჯისტიკას წარმართავდა შემსეთინ (გიორგი) ირემაძე.

ნაშრომი ეფუძნება ეთნოგრაფულ კვლევას, რომელიც მიმდინარეობდა 2022 წლის ზაფხულსა და შემოდგომაზე საქართველოში: ჭავახეთსა და სამცხეში (ახალქალაქის, ნინოწმინდისა და ახალციხის მუნიციპალიტეტები) და თურქეთის რესპუბლიკაში (არტანის რეგიონი). კვლევა მიზნად ისახავდა ჭავახეთის, როგორც სასაზღვრო ზონის სოციო-კულტურული მახასიათებლებისა და მათზე საზღვრის, როგორც ფიზიკური რეალის, საზღვრისადმი დამოკიდებულებისა და საზღვრის ფუნქციონირების გავლენის შესწავლას.

მესხეთის მეცნიერული შესწავლის ისტორია ხანგრძლივი და მრავალფეროვანია. ცნობილია სამცხე-ჭავახეთის ტრადიციული ყოფითა და კულტურით ადრიდანვე დაინტერესდნენ ქართველი ეთნოგრაფები. უმდიდრეს ისტორიოგრაფიულ კვლევებთან ერთად, რომელთა ავტორებიც არიან დიდი ქართველი ისტორიკოსები: მიხეილ თამარაშვილი, ალექსანდრე ფრონელი, ივანე ჭავახიშვილი, შოთა ლომსაძე, მიტროპოლიტი ანანია ჭაფარიძე და სხვები, ჭავახეთის ეთნოგრაფიის შესწავლის მხრივ უდიდესია ივანე გვარამაძის, ზაქარია ჭიჭინაძის, გიორგი ჩიტაიას, სერგი მაკალათიას, ზურაბ ქუქჩიშვილის, ციური ლაფაჩის, თინა იველაშვილისა და სხვათა წვლილი. უმდიდრესი ეთნოგრაფიული ცნობებია დაცული ივანე ჭავახიშვილის თაოსნობით 1935 წელს შეკრებილ მასალებში, რომლებიც ხუთთომეულის სახითაა მოგვიანო ხანაში გამოცემული. ამ ბოლო წლებში სამეცნიერო ბრუნვაში შემოვიდა ჯულიეტა რუხაძის სავლელ დღიურში დაუნჯებუ-

ლი მასალაც და სხვ. ფრიად საყურადღებოა ენათმეცნიერული ნაშრომებიც, რომლებში ენობრივი და ეთნოგრაფიული მასალა გადაჭაჭვულია, მაგალითად, მერაბ ბერიძის მონოგრაფიები და სტატიები, მწერლისა და მეცნიერის გიორგი ზედგინიძის შემოქმედება და ა. შ.

ჩვენი მიზანი იყო უკვე არსებული მდიდარი სამეცნიერო ბაზის გამოყენება და მისი შედარება ამჟამინდელ ვითარებასთან. რასაკვირველია, განხორციელდა საკითხის ირგვლივ არსებული წყაროებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის ანალიზი, ხოლო შემდეგ უკვე დაიგეგმა საველე კვლევა, რომლითაც შესწავლილ იქნა თანამედროვე რეალიები. საველე ეთნოგრაფიული კვლევა წარმოადგენს ჩვენი კვლევის უმთავრეს ნაწილს. საველე კვლევა თვისებრივი მეთოდების გამოყენებით წარიმართა. ძირითადი იყო საველე-ეთნოგრაფიული მეთოდი. ვანარმოეთ უბრალო და ჩართული დაკვირვება, გამოვიყენეთ ინტერვიურების მეთოდები (კერძოდ, ჩაიწერა ნახევრად სტრუქტურირებული, არასტრუქტურირებული, ჩაღრმავებული ინტერვიუები, ბიოგრაფიული და ფოკუსირებული ინტერვიუები). გამოყენებულ იქნა რაოდენობრივი მეთოდებით მიღებული შედეგები (სტატისტიკური მონაცემები), მასალის ფიქსირება მოხდა ფოტოგრაფირებითა და აუდიო-ვიდეო ჩანაწერების სახით.

კვლევის მეთოდოლოგიური ჩარჩო განისაზღვრა სივრცის სოციალური კონსტრუქციის თეორიის, საზღვრების „ქმნადობის“ თეორიისა და ფუნქციონალური თეორიის საფუძველზე. ასევე გამოყენებულ იქნა კომპარატივისტული მიდგომა როგორც დიაქრონულ (ისტორიულ-ტიპოლოგიური შედარება), ასევე სინქრონულ (საზღვრის სხვადასხვა მხარის ყოფის შედარებითი ანალიზი) ძრილში. ამ მიდგომების ფარგლებში გამოყენებულ იქნა თანამედროვე ტერმინოლოგიური აპარატი და თანამედროვე ავტორთა კონცეპტები.

კვლევის შედეგად შეიქმნა მეტ-ნაკლებად სრული სურათი, თუ როგორია ჯავახეთის ყოფა გეოგრაფიული საზღვრების კონცეპტუალურ, სიმბოლურ თუ წარმოსახვით საზღვრებთან მიმართების გათვალისწინებით.

აღსანიშნავია, რომ ამ პერპექტივით საკითხი აქამდე შესწავლილი არ ყოფილა. ძირითადი საკვლევი კითხვები იყო, თუ როგორია საქართველოს სამხრეთ სასაზღვრო რეგიონის – ჯავახეთის სოციო-კულტურული ყოფა, რა გავლენას ახდენს მასზე სასაზღვრო ურთიერთობები, ქმნიან თუ არა საზღვრები სპეციფიკური ტიპის კულ-

ტურას და განვითარების რა ტენდენციები იკვეთება.

მონოგრაფიული გამოკვლევა მოიცავს რეგიონის ზოგად დახასიათებას; საისტორიო წყაროთა და სამეცნიერო ლიტერატურის მოკლე მიმოხილვას, აგრეთვე, დასახლების ტიპის, საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობების, სამეურნეო კულტურის, მეურნეობის დამხმარე დარგების, საოჯახო ყოფის, ქორწინებისა და დაკრძალვის ტრადიციების, სოლიდარობის ფორმების, რელიგიური ვითარების, ეთნიკური მრავალფეროვნებისა და მშვიდობიანი თანაარსებობის ტრადიციული გამოცდილების, პოსტსაბჭოთა პერიოდის სირთულეების, ტრადიციული კულტურისა და თანამედროვე ვითარების ურთიერთმიმართებისა და სასაზღვრო კომუნიკაციის აღწერა-ანალიზს.

ნაშრომში ასევე გამოყენებულია 2015 წლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის მიერ მოპოვებული მასალის ერთი ნაწილი. ეს ექსპედიცია ჩატარდა ძეგლთა დაცვის ეროვნული სააგენტოს მიერ მოწყობილი ტენდერის ფარგლებში („ასპინძის მუნიციპალიტეტში ხერთვისი-ვარძია-ოლოდას კულტურული ლანდშაფტის არამატერიული კულტურული მემკვიდრეობის პირველადი ინვენტარიზაცია“). პროექტი განხორციელდა როზეტა გუჯეჯიანის ხელმძღვანელობით და მანვე დაამუშავა და გააანალიზა ეთნოგრაფიული მასალა, რომელიც საველე-ეთნოგრაფიული კვლევით შეკრიბეს როზეტა გუჯეჯიანმა, გიორგი ავთანდილაშვილმა, სოფო სარიშვილმა და გიორგი მალრაძემ. კონსულტაცია გაგვიწიეს პროფესორმა მერაბ ბერიძემ, არქიტექტორმა დავით ჯაფარიძემ, ტერასული მეურნეობის სპეციალისტმა გიორგი ბუცხრიკიძემ.

ნაშრომის ავტორები მადლიერებას გამოვხატავთ ჯავახეთის ადგილობრივი საზოგადოების, ადმინისტრაციის, სასულიერო პირებისა და ჩვენი მთხრობელების მიმართ გულთბილი მასპინძლობისა და საველე კვლევის დროს აღმოჩენილი დახმარებისთვის. განსაკუთრებით მადლობელნი ვართ თემურ ხოსიტაშვილის, ნელი ზედგინიძის, გიორგი ნათენაძის, ჯემალ დათაშვილის, გიორგი მურადაშვილის, ვარდან სუქიასიანის, არმინე აკოფიანის, ლენა მელიქიძე-ასპანიძის, დურმიშხან ასპანიძისა და, აგრეთვე, ფოცხოვისა და ჩრდილის მოსახლეობისა თურქეთში.

განსაკუთრებულ მადლიერებას გამოვხატავთ საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის, როგორც თანადამფინანსებელი ორგანიზაციის მიმართ, რომლის ძალისხმევითაც განხორციე-

ლდა წინამდებარე პუბლიკაცია.

ნაშრომში გამოყენებულია 2022 წლის ექსპედიციის (რ. გუჯეჯიანი, ქ. ხუციშვილი, მ. ხოსიტაშვილი), 2015 წლის ექსპედიციის (რ. გუჯეჯიანი, გ. ავთანდილაშვილი, ს. სარიშვილი, გ. მაღრაძე), გიორგი მაღრაძისა და გიორგი მურადაშვილის მიერ სხვადასხვა წლებში გადაღებული ფოტოები, აგრეთვე, საქართველოს პარლამენტის ეროვნულ ბიბლიოთეკაში დაცული რუკა.

ნაშრომი განკუთვნილია სამეცნიერო წრეების წარმომადგენლებისა და დაინტერესებული საზოგადოების ფართო წრისთვის.

საზღვრის კვლევის თეორიული ასპექტები

საზღვრები, როგორც საზოგადოების სივრცითი ორგანიზირების საშუალება, ყოველთვის მნიშვნელოვანი იყო კაცობრიობისათვის, თუმცა, საზღვრების კვლევების სპეციალურ სამეცნიერო მიმართულებად ფორმირება შედარებით ახალი ფაქტია და ამ საკითხისადმი ინტერესი განსაკუთრებით მას შემდეგ გაიზარდა, რაც მეცნიერებმა გააცნობიერეს საზღვრების წინააღმდეგობრივი ბუნება და მათი გავლენა საზოგადოებების არა მხოლოდ სივრცობრივ-გეოგრაფიულ, არამედ მნიშვნელობით-იერარქიულ ორგანიზაციაზეც.

სსრკ-ს დაშლის შემდეგ, გლობალური ეკონომიკის არასტაბილურობამ და ტერორიზმთან დაკავშირებულმა უსაფრთხოების პრობლემებმა, კიდევ უფრო მეტი დატვირთვა შესძინა საზღვრების კვლევას.

თანამედროვე მიდგომებით საზღვრები, ერთი მხრივ, განიხილება, როგორც გეოპოლოტიკური დაყოფის ინსტრუმენტი, თუმცა სახელმწიფოთაშორისი საზღვრების გარდა, დღეს სამეცნიერო ინტერესის სფეროშია მოქცეული კულტურული, სიმბოლური და სხვადასხვა ტიპის სოციალური საზღვრები. საზღვრები სულ უფრო ხშირად განიხილება იდენტობისა და ყოველდღიურობის დისკურსში. სხვადასხვა სამეცნიერო-კვლევითი კითხვები უკავშირდება საზღვრების მნიშვნელობის ცვლილებას, ეკონომიკური კავშირების არსებობა-არარსებობას და მის რეგიონალურ განვითარებაზე გავლენას, ყოველდღიური ყოფისა და იდენტობის მიმართებას სასაზღვრო ზონაში და სხვ. ეს და საზღვრების კვლევასთან დაკავშირებული სხვა საკითხები კომპარატივისტული ისტორიული, ეთნოგრაფულ-ანთროპოლოგიური, სოციოლოგიური და გეოგრაფიული პერსპექტივით შეიძლება გაანალიზდეს.

საზღვრები ფუნდამენტური სოციალური ფენომენია, რომელიც საკმაოდ წინააღმდეგობრივია ბევრი თვალსაზრისით. მათი ანალიზი შესაძლებელია განგრძობითობისა და დისკრეტულობის პარადოქსის გათვალისწინებით. დისკრეტულობა გულისხმობს საზღვრების რეალურად არსებობას. იმის აღიარებას, რომ მათი მეშვეობით ხდება სივრცის სტრუქტურირება. ამავდროულად საზღვრების განგრძობითობის (მუდმივად ქმნადობის პროცესში არსებულის) აღიარება უარყოფს მათ ობიექტურ არსებობას და კითხვის ნიშნის ქვეშ დგება მათი იდენტიფიცირება.

საზღვრებისა და სასაზღვრო ზონების გაგების ამბივალენტურობიდან და მათი ჰიბრიდულობიდან გამომდინარე საკმაოდ პრობლემურია საზღვრების რომელიმე ჰომოგენური სოციალური თეორიის ფარგლებში კვლევა. ამასთან, პირველადი ამოცანა სივრცის, ადგილის და ტერიტორიის გაგების ანალიზია, სწორედ ამ ცნებათა სოციალური მნიშვნელობების ახსნა მოგვცემს საშუალებას გაანალიზდეს საზღვარი როგორც სივრცის სოციალურ ადგილად - კონკრეტულ სივრცედ ქცევის იარაღი.

ტრადიციული სახელწიფოთაშორისი საზღვრების კვლევიდან სამეცნიერო ინტერესმა თანდათანობით გადაინაცვლა ეთნო-კულტურული არეების კვლევისკენ, სხვადასხვა სოციო-სივრცითი და გეოგრაფიული მასშტაბებით, ლოკალურიდან და მუნიციპალურიდან, გლობალურ, რეგიონალურ და ზესახელმწიფოებრივ დონეებამდე. საინტერესო გახდა “არმატერილური”, წარმოსახვითი თუ სიმბოლური საზღვრების კვლევა, კულტურული, სოციალური, ეკონომიკური და რელიგიური საზღვრების დადგენა, ადამიანთა საზოგადოებებზე მათი რეალური თუ უხილავი გავლენების ანალიზი. ამათან საზღვრები აღარ აღიქმება, როგორც სტატიკური წრფეები თუ მონაკვეთები, არამედ ისინი წარმოიდგინება ინსტიტუციებად, პროცესებად და სიმბოლოებად. ამ პერსპექტივით ისინი დაკავშირებულია ერთი მხრივ ტერიტორიული კონტროლის, უსაფრთხოების, სუვერენულობის, ძალუფლებითი ურთიერთობების, და მეორე მხრივ ყოველდღიურობის, სოციალური სადემარკაციო ხაზების, იდენტობის კონსტრუქციის საკითხებთან. ჩნდება კითხვა თუ რა მიმართებაშია საზღვრების რეკონფიგურაცია და ცვლილება, სოციო-კულტურული იდენტობისა და ყოფის რეკონსტრუქციასთან; არის თუ არა ეთნიკური თუ კულტურული იდენტობების ჩამოყალიბება და ტრანსფორმაცია საზღვრების ცვლილებასთან დაკავშირებული; რა გავლენა აქვს ყოველდღიურობაზე საზღვრის გადაღმა მობილობის შეზღუდვას, ნაწილობრივ ან სრულ აღკვეთას.

საზღვრები ზოგადად განიხილება, როგორც გეოპოლიტიკური და ყოფის ინსტრუმენტი, თუმცა, სახელმწიფოთაშორისი საზღვრების გარდა, დღეს სამეცნიერო ინტერესის სფეროშია მოქცეული კულტურული, სიმბოლური და სხვადასხვა ტიპის სოციალური საზღვრები. საზღვრები სულ უფრო ხშირად უკავშირდება იდენტობისა და ყოველდღიურობის დისკურსს. მეცნიერებისთვის მეტად საინტერესოა შე-

მდეგი კითხვები: რა არის საზღვარი და სასაზღვრო ტერიტორიები? როგორ წარმოიქმნება ისინი? ქმნიან თუ არა საზღვრები სპეციფიკური ტიპის კულტურას? რა გავლენა აქვთ მათ ადამიანთა ყოფაზე? როგორ აღიქმევიან სასაზღვრო ზონაში მცხოვრები ჯგუფები ინდივიდების, სახელმწიფოების მხრიდან? როგორ ხდება კოოპერაცია საზღვრებს გადაღმა? საზღვრები ადამიანებისა და საგნებისთვის სტატუსებისა და ფუნქციების მინიჭება-დანუსების ფორმაა, რითიც იგი ცვლის ამ პროცესში ჩართული ობიექტების აღქმას, მათი ნორმატიული პრეტენზიების, ტელეოლოგიებისა და დაშვებების ქსელში ჩართვით.

დღეს საზღვრების კვლევები ასახავს სამეცნიერო აზრის განვითარებასა და ცვლილებას XIX საუკუნიდან და ასევე სოციალური სივრცის კონცეპტუალიზაციის პროცესში მიღებულ ანალიტიკურ შედეგებს. როგორც უკვე აღნიშნეთ საზღვრების კვლევისას არ შეიძლება არსებობდეს ერთი წამყვანი თეორია, იმდენად მრავალასპექტიანია თავად კვლევის საგანი. ერთი მხრივ, კვლევის ინტერესშია სივრცე, რომელიც აბსტრაქტული და აბსოლუტურია, და მეორე მხრივ ამ სივრცის “ფიქსირება” ხდება საზღვრებით, სწორედ ისინი ააქტიურებენ სივრცეს, როგორც ათვისებულ და გასაგებ სოციალურ ადგილებს.

სივრცის ანთროპოლოგიური კვლევა ერთ-ერთი უნიშვნელოვანესი მიმართულებაა. პირველ ყოვლისა ნებისმიერი კულტურა სივრცეში (დროსთან ერთად) ჩნდება და არსებობს. ამდენად კულტურის კვლევა გულისხმობს სივრცეში მისი განფენილობის, სივრცესთან კავშირის, სივრცის ორგანიზებისა და კულტურული ღირებულების საკითხების გარკვევასაც. დედამიწაზე სივრცობრიობა რეალიზდება როგორც გეოკოსმიური და ლანდშაფტური, გეოგრაფიული რეალობა, რომელსაც განსაკუთრებული მოცულობა, მოედანი და მრავალფეროვნება ახასიათებს. ეს განსაკუთრებით კულტურებთან მიმართებაშია მნიშვნელოვანი, რადგან როგორც ითქვა ისინი კონკრეტულ ფიზიკურ-გეოგრაფიულ გარემოში ჩნდებიან, ვითარდებიან და არსებობენ. კულტურული მრავალფეროვნება ხშირად გეოგრაფიული გარემოთიც არის განპირობებული. ისტორიულად ცნობილია სხვადასვა ტიპის კულტურები: საზღვაო, სამდინარო, მთური, სტეპების და ა.შ. გეოგრაფიულის გარდა ძალიან მნიშვნელოვანია ასევე სოციალური სივრცე, რაც სხვადასხვა ტიპის კომპლექსურად ორგანიზებული ურთიერთობების არსებობას გულისხმობს. სოციალურ სი-

ვრცეში მიმდინარეობს ადამიანთა ცხოვრება. სოციალური სივრცე პარაქტიკულად ყოველთვის სოციოკულტურულია არსით. კულტურა აყალიბებს და ცვლის სივრცეებს, რომლებიც სავალდებულოდ არ ემთხვევიან ფიზიკურ-კოსმიურ, ფიზიკურ-გეოგრაფიულ თუ სოციალურ სივრცეებს. სივრცეს არა აქვს მხოლოდ გარეგნული (მატერიალური) კონტურები თუ ჩარჩოები, იგი სოციუმისა და პიროვნების სულიერ სამყაროშიცაა განფენილი. ეს სივრცობრივი პლასტი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, რადგან სწორედ იგი ზემოქმედებს, რომ არ ვთქვათ განაპირობებს ადამიანთა ქცევის მოტივაციებს.

კულტურული სივრცე ურთიერთქმედებაშია გეოგრაფიულ, ეკონომიკურ, პოლიტიკურ, ეთნიკურ, ლინგვისტურ და ინფორმაციულ სივრცეებთან. თითოეულს საკუთარი სპეციფიკა გააჩნია, კონფიგურაციასა და არქიტექტონიკასთან ერთად. ასევე სპეციფიკურია მათი ტრანსლაციისა და ცვლილებათა დინამიკის ხერხები. კულტურული სივრცე ეს არის ის ველი, რომელიც ჩნდება კულტურული ღირებულებების ურთიერთქმედების და ზემოქმედების წყალობით. კულტურის ღირებულებები, როგორც ადამიანთა სპეციფიკური ურთიერთობები, განსხვავდება და საგნობრივი ხდება სხვადასხვა მატარებელში, რომელთა წყალობითაც იქმნება თავისებური (უნიკალური) სულიერი ატმოსფერო. კულტურული ღირებულებები სივრცეში კონცენტრირდება და ამით განაპირობებს კულტურის არსებობას. მიუხედავად იმისა, რომ კულტურა ყველგან შეიძლება გავრცელდეს, იგი ლოკალიზდება ე.წ. კულტურულ ცენტრებში. ამასთან, კულტურული სივრცეები თანაარსებობს და შესაძლებელია ერთდროულად რამდენიმე სივრცე ფარავდეს ერთმანეთს. კულტურულ სივრცეში არსებობს და ყალიბდება ეთნიკური კულტურა. კულტურული სივრცე, ერთი მხრივ, იძლევა საშუალებას ერთიან სივრცეში მოაქციოს შედარებით მცირე სივრცეები და გააერთიანოს, მეორე მხრივ, შესაძლებელია სწორედ შედარებით მცირე სივრცეებმა არ მისცენ ერთმანეთს გაერთიანების საშუალება (Теория культуры 2008: 436–8). ყველა კულტურული სივრცე მეტნაკლებად პლურალისტურია. ასეთია ქართული კულტურული სივრცეც, რომელიც, თავის მხრივ, შედარებით მცირე სივრცეებს მოიცავს. ეს სივრცობრივი მრავლობითობა ვლინდება კულტურის სხვადასხვა ელემენტებში (მაგ. ენაში ერთი ენის შიგნით დიალექტების, ჟარგონის და ა.შ. არსებობა და სხვ.). კულტურული სივრცე ითავსებს ისტორიულ მემკვიდრეობითობას, უწყვეტობასა და დისკრეტულობას.

მრავალფეროვნების მიუხედავად იგი ინარჩუნებს საერთო კონფიგურაციას. თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს რომ რადიკალური მიდგომები, იქნება ეს უნიფიკაციის მცდელობა, თუ იზოლაციონიზმი, თანაბრად დამლუპველი შეიძლება გახდეს კულტურული სივრცისათვის, რადგან ბუნებრივი მდგომარეობა ურიერთსაწინააღმდეგო პოლუსების შემცველობას გულისხმობს (Теория культуры: 2008: 440).

ანთროპოლოგიაში სივრცე კულტურის განზომილებად განიხილება. აღიარებულია, რომ სივრცე კულტურის მიერ არის დეტერმინირებული და იგი მნიშვნელობას სოციალური დინამიკის პირობებში იძენს. ამ მიმართულებით თეორიული კვლევები ბოლო დროის შედეგია, თუმცა, კლასიკურ ანთროპოლოგიურ ნაშრომებში ყველგან გვხვდება სივრცის ემიკური აღქმების ანალიზი.

სივრცე, ანთროპოლოგიური თვალსაზრისით, შემდეგნაირად დიფერენცირდება:

- ლოკალური სივრცე – ეს არის კონკრეტული გეოგრაფიული სივრცე, თავისი ტოპონიმიკითა და საზღვრებით;
- უტოპიური ლოკალური სივრცე – ეს არის წარმოსახვითი, არაგეოგრაფიული სივრცე, თუმცა ასევე თავისი ტოპონიმიკითა და საზღვრებით;
- ადგილი – კონკრეტული სოციალური ჯგუფის მიერ სოციალური ინტერაქციისთვის გამოყენებული სივრცე;
- წარმოსახვითი ადგილი – სივრცე, რომლის წარსული და მომავალი მნიშვნელობების გამოყენება ხდება ჯგუფის მხრიდან;
- ტერიტორია – ეს არის ადგილი, რომელზეც საკუთრების უფლება აქვს გაცხადებული ჯგუფს;
- წარმოსახვითი ტერიტორია – ადგილი, რომელზეც კონკრეტული ჯგუფის მხრიდან საკუთრების უფლება არსებობდა წარსულში ან გაცხადებულია, რომ იარსებებს მომავალში (Haller 2005: 125-133).

რასაკვირველია სივრცის ასეთი დიფერენცირება პირობითია და არ არის სავალდებულოდ მართებული ყველა კულტურისათვის. თუმცა, საოპერაციოდ საკმაოდ მოსახერხებელია. აქვე უნდა აღინიშნოს სხვა ტიპის დიფერენციაციებიც, კერძოდ – ადგილსა და ეთნიკურ-კულტურულ მახასიათებლებზე ორიენტირებული სივრცობრივი იდენტობა და ისტორიულ ტერიტორიებზე ორიენტირებული სივრცო-

ბრივი იდენტობა; ასევე ლოკალური, რეგიონალური, ნაციონალური და გლობალური სივრცეები, რომელთაც უკავშირდება ტერიტორიალიზაცია, დეტერიტორიალიზაცია-რეტერიტორიალიზაციის, შესაბამისად კი ძალაუფლების საკითხები.

სივრცის კულტურული დატვირთვის კვლევისას ყურადღების გამახვილება იმაზეც არის საჭირო, რომ ადამიანები გარემომცველ სამყაროს ვერბალური კატეგორიებით აღიქვამენ და ყველა კულტურაში სივრცის მოწესრიგება სიმბოლური ნიშნებით – ამ სივრცეში განლაგებული ობიექტებით ხორციელდება. ლინგვისტური კატეგორიებით ხდება ხილული კონტინუუმის დაყოფა გააზრებულ ობიექტებად და სუბექტებად, რომლებიც სხვადასხვა როლს ასრულებენ ამ სივრცეში. ამავე დროს იგივე კატეგორიებით ხდება ამ ელემენტების დაკავშირება ერთმანეთთან. ასეთი ორმაგი სიმბოლური ფუნქცია ეკისრება ვერბალურ ქცევასთან ერთად არავერბალურ ქცევასაც. ამასთან, სიმბოლოებსა და ნიშნებს დატვირთვა მხოლოდ სხვა სიმბოლოებთან და ნიშნებთან მიმართებაში გააჩნია და კონტექსტის გარეშე სრულიად განსხვავებულ მნიშვნელობებს იძენენ (Лих 2001: 44).

ცალკე მიმართულებაა საზღვრების კვლევა. ამ შემთხვევაში სივრცობრივ საზღვრებზე გავამახვილებთ ყურადღებას და ავლნიშნავთ, რომ საზღვრების არსებობა გარკვეულ დაძაბულობას სწორედ სივრცობრივი დაყოფისას იმიტომ შეიცავს, რომ ბუნებრივად გაუყოფელის გაყოფა-შემოსაზღვრას მიმართავს. იგივე პრობლემა ჩნდება როდესაც სიმბოლოების ან ქმედებების ერთი კლასს მეორისაგან გამოყოფით ადამიანები ხელოვნურ საზღვრებს წარმოქმნიან. სოციალური სივრცის სეგმენტირებისას იგივე მიზეზების გამო აუცილებელი ხდება გარკვეული რიტუალების შესრულება სოციალური საზღვრების გადალახვისათვის. სოციალური სივრცის საკითხი წამოიჭრება საკრალური და საერო ადგილების ერთმანეთისგან განსხვავებისას. ამ დროს საზღვარი სივრცეს ყოფს ორ ერთგვაროვან სოციალურ ზონად, რომლებიც ჩვეულებრივი, გარკვეული, ცენტრალური და საეროა, ხოლო თვით სივრცობრივი მარკერები რომლებიც საზღვრებად გვევლინებიან, ანუ სოციალურ ზონებს გამოყოფენ, არის – არაჩვეულებრივი, ორაზროვანი, განაპირა, წმინდა, რადგან არასოდეს არის სრულიად ნათელი კერძოდ სად გადის ზღვარი ორ ერთგვაროვანს შორის, ამიტომ მათ შორის გარკვეული დაფარვის

არე ამ ბუნდოვანების გამო ხდება ტაბუირებული და შესაბამისად მოსაფრთხილებელი.

კულტურულ სივრცეში შედის მშობლიური ადგილები და ძეგლები, ასევე გრძნობა „ნათესაური“ ახლობლობისა იმათ მიმართ ვინც სახლობს ამ ტერიტორიაზე. „სახლთან“ კავშირის განყვეტა, სულიერი მონყვეტილობა, მიუსაფრობის გრძნობას ბადებს. ამ თვალსაზრისით კულტურული სივრცე იყოფა სხვადასხვა ტიპად. შესაძლებელია ერთდროულად რამდენიმე ტიპის მახასიათებლები თანაარსებობდნენ, რომელიღაც ერთის უპირატესობით. მიუხედავად სხვადასხვა ფორმების არსებობისა, ცხადია, რომ ადამიანი და ადამიანთა საზოგადოება კულტურული სივრცის გარეშე და მასთან მჭიდრო კავშირების გარეშე ვერ ფუნქციონირებს. ამასთან, კულტურული სივრცე დინამიურია, ცვალებადია (Теория культуры: 2008, 451). მთელ რიგ კულტურებში, განსაკუთრებით კი ბინადარ სამეურნეო კულტურებში, კულტურულ სივრცესთან მიჯაჭვულობა პირდაპირ პროპორციულია ტერიტორიულ-გეოგრაფიულ სივრცესთან მიჯაჭვულობისა. ამ ქრილში განსაკუთრებით საინტერესოა ადამიანთა ადგილმონაცვლეობა და მასთან დაკავშირებული კულტურული ტრანსფორმაციები რამდენადაა დაკავშირებული გეოგრაფიული სივრცის ცვლილებასთან. ადგილმონაცვლეობის სხვადასხვა მიზეზები და მიმართულებები შეიძლება არსებობდეს. საკმაოდ პრობლემატური საკითხია იძულებით ადგილმონაცვლეობა ერთი კულტურული სივრცის შიგნით. ეს არის მტკივნეული პროცესი, არა მხოლოდ პიროვნული ადაპტაციის არამედ ჯგუფური, კულტურული ადაპტაციის თვალსაზრისითაც. იძულებით გადაადგილება იწვევს გაურკვევლობას როგორც ცალკეული ინდივიდების, ასევე ჯგუფებისა და ერებისაგის. ეს შეიძლება გახდეს მიზეზი რეგიონული მასშტაბით ცვლილებებისა და სიძნელებისთვის, განსაკუთრებით კონფლიქტურ და პოსტ-კონფლიქტურ სიტუაციებში. ლაბკემანის (Lubkemann 2010) მიხედვით ემპირიულად ყველაზე პროქდექტიულია კვლევები რომლებიც ყურადღებას ამახვილებს იმაზე, რომ იძულებით გადაადგილება არის პროცესი, რომელიც გავლენას ახდენს სოციალური ტრანსფორმაციის სხვა ძირითად პროცესებზეც. ტრანსფორმაციის პროცესი განსხვავებული ტემპებით მუდმივად მიმდინარეობს ყველა საზოგადოებაში. კულტურა და სოციუმი ვარიაბელური მოცემულობებია და მათი თითოეული ელემენტი დროთა ვითარებაში სხვადასხვა ფაქტორების ზემოქმე-

დებით კომპონენტური ცვლილებების პროცესშია. იგივე უხეხა ადამიანისა და ჯგუფის მიერ იდენტობის განსაზღვრასაც. იდენტობის მრავალი დონის არსებობა (იქნება ეს სქესობრივი, ასაკობრივი, სოციალური, ეთნიკური, კულტურული და ა.შ.) და ამ დონეებზე შიდა და გარე ფაქტორების გავლენები საკმაოდ მრავალნაზნაგოვან სურათს იძლევა. ამასთან, მსოფლიოში მიმდინარე გლობალიზაციისა და მოდერნიზაციის პროცესები ზემოქმედებენ კულტურებსა და საზოგადოებებზე და დგება კულტურული განსხვავებულობის, სუბკულტურის, კონტრკულტურის, მულტიკულტურალიზმის, ეთნოცენტრიზმის, გლობალური კულტურის არსებობის პრობლემები, რაც ათასწლეულების მიჯნაზე ინდუსტრიული საზოგადოების ეპოქის ე.წ. ინფორმაციული ეპოქით ჩანაცვლების საკმაოდ წინააღმდეგობრივ პროცესსაც უკავშირდება. კულტურული სტანდარტიზაციის საფრთხის გაცნობიერების გამო იზრდება ეთნიკური იდენტობის მნიშვნელობა (Eriksen: 1993: 2). მასობრივი კულტურის საზოგადოებაში ადამიანი თავისუფალი არჩევანის წინაშეა. ასეთ დროს ხშირია იდენტობის ცვლა. მართალია, იდენტობის ძიების ეს სირთულე ხშირად ინდივიდუალურ პრობლემად განიხილება, მაგრამ იგი არაა ფსიქოლოგიური ხასიათის და მოდერნისტული საზოგადოების “რელატივიზმს” უკავშირდება, როცა ინდივიდები კარგავენ ტრადიციით განპირობებულ უსაფრთხოებისა და გარკვეულობის გრძნობას (Macionis 1995 651). მსოფლმხედველობის ელემენტებში ცვლილებები იჩენს თავს. ხდება ტრადიციების, როგორც მყარი ხასიათის მქონე, გარკვეულ სტერეოტიპებში და ქცევის წესებში გამოხატული საერთო კულტურული გამოცდილების გადაფასება. ლეგიტიმიზებული თან ერთად ჩნდება რეზისტანტული და პროექციული იდენტობები. განსაკუთრებით პრობლემატურია ეთნოკულტურული იდენტობის საკითხი ისეთ საზოგადოებებში, სადაც კულტურული დიფერენციაცია დიდია, ასევე გარდამავალ ან ღია კონფლიქტის მქონე საზოგადოებებში, სადაც კითხვის ნიშნის ქვეშ დგება მანამდე დადგენილი იდენტობები.

შესაბამისად, საზღვრების შესწავლა ოფიციალური სახელმწიფო საზღვრებისა და ეთნო-კულტურული ტერიტორიების დომინირებული კვლევიდან გადადის საზღვრების სხვადასხვა სოციალურ-სივრცითი და გეოგრაფიული მასშტაბით კვლევაზე ადგილობრივ, მუნიციპალურ, გლობალურ, რეგიონულ და სახელმწიფო დონეზე. საზღვრების კვლევა იქცა სამეცნიერო სფეროდ, რომელიც გულისხმობს

სხვადასხვა დისციპლინარული მიდგომების გამოყენებას, იქნება ეს პოლიტოლოგია, სოციოლოგია, ანთროპოლოგია, ისტორია, საერთაშორისო სამართალი, ხელოვნება, მედიის კვლევები, ფილოსოფია თუ ეთიკა. შეიძლება ითქვას, რომ საზღვრების ანალიზს ამ დისციპლინურმა მრავალმხრივობამ კითხვის ნიშნის ქვეშ დააყენა გეოგრაფიული, ფიზიკური და მატერიალური საზღვრების ფიქსირებულიად განხილვა; თანაბრად მნიშვნელოვანი გახდა კულტურული, სოციალური, ეკონომიკური და რელიგიური საზღვრები, რომლებიც მიუხედავად იმისა, რომ ხშირად უჩინარნი არიან, მნიშვნელოვან გავლენას ახდენენ ადამიანისა და საზოგადოების ორგანიზების წესზე. გარდა ამისა, მნიშვნელოვანია აღინიშნოს, რომ სასაზღვრო კვლევების განვითარების მიმდინარე პერიოდი გამოირჩევა სამეცნიერო ცენტრების, სასწავლო ჯგუფებისა და საერთაშორისო კონფერენციების სიმრავლით, აგრეთვე მრავალი წიგნისა და ატლასის გამოქვეყნებით. ამავდროულად, ამ სფეროში იქმნება საერთაშორისო ინსტიტუციონალური სტრუქტურები, მაგალითად დაფუძნდა საზღვრების კვლევის ჟურნალი, ფინეთში დაფუძნდა სასაზღვრო კვლევათა ასოციაციას (ABS) და შეიქმნა არაფორმალური ჯგუფი - სასაზღვრო რეგიონები გარდამავალ ქსელში (BRIT), რომელმაც უკვე ჩაატარა 12 საერთაშორისო კონფერენცია და ისეთი მსხვილი პროექტები, როგორიცაა ევროპული ჩარჩო პროგრამების მხარდაჭერა.

საზღვრების კვლევების მზარდი განვითარება ნაწილობრივ შეიძლება განპირობებული იყოს 1980-იანი წლების ბოლოს და 1990-იანი წლების დასაწყისში გლობალიზაციის დისკურსების ანტი-ნარატივების წარმოქმნით. გარკვეული პერიოდის განმავლობაში ძლიერი იყო დისკურსი "უსაზღვრო მსოფლიოს" შესახებ, რომ გლობალური ტექნოლოგიები, კიბერსივრცე, კაპიტალის ნაკადები, აღმოსავლეთ-დასავლეთის პოლიტიკური დაახლოება და სახელმწიფოთაშორისი ინტეგრაცია პოლიტიკურ საზღვრებს მოაძველებს. თუმცა, შესაძლოა ბედის ირონიით, გლობალიზაციამ ხელი შეუწყო კვლევის პერსპექტივებს, რომლებშიც საზღვრები ყველგან მნიშვნელოვანი გახდა, თანაც საზღვრები არა ყოველთვის თვალსაჩინო, თუმცა, ყოველთვის მკაფიო სოციალური გავლენის მქონე.

მიმდინარე დებატები ეჭვქვეშ აყენებს საზღვრების ყოველდღიური შექმნის საფუძვლების გაგებას, საზღვრები განიხილება როგორც ინსტიტუტების, პროცესებისა და სიმბოლოების ერთობლიობა. ამრი-

გად, საზღვრები არ არის მოცემული, ისინი წარმოიქმნება საზღვრის შექმნის ან საზოგადოებაში მიმდინარე სოციალურ-პოლიტიკური პროცესების მეშვეობით.

თანამედროვე დებატების ძირითადი კითხვაა: რა კავშირშია ერთმანეთთან საზღვრის შექმნის ფორმალური (მაგ. სახელმწიფო) და არაფორმალური (სოციალური) პროცესები? საზღვრები მუდმივად რეპროდუცირდება, როგორც სივრცე-საზოგადოების ურთიერთობების გამოვლენა, რასაც ორი ასპექტი ახასიათებს: პირველი ესაა ტერიტორიული კონტროლის, უსაფრთხოების და სუვერენიტეტის იდეებით ნასაზრდოები სახელმწიფო საზღვრების კონფიგურაციის განვითარებადი პროცესი და მეორე ასპექტია საზღვრების განუყოფელი კავშირი ყოველდღიურ ცხოვრებასთან, ძალაუფლებით ურთიერთობებსა და სოციალურ კონსტრუქტებთან. ამ მრავალფეროვნების გამო, არ არსებობს ერთიანი თეორია საზღვრების შესახებ. მკვლევრები ძირითადად ცდილობენ შეიმუშაონ ტრანსდისციპლინარული კონცეპტუალური ჩარჩოები.

საზღვრების შესწავლა ტრადიციულად ხასიათდება სახელმწიფოებთან და ტერიტორიებთან მიმართების დაფიქსირებით და მოსაზრებით, რომ საზღვრები არის პოლიტიკური, სოციალური და / ან ეკონომიკური პროცესების ფიზიკური შედეგები. ამ გზით დანახული სამყარო ნაწილდება სახელმწიფო ერთეულებად და ტერიტორიებად, რომლის მახასიათებელიცაა სიმყარე. თანამედროვე საზღვრების კვლევებში მიმდინარე დებატები აშკარად ასახავს სივრცული სიმყარისგან ზოგად გადახრას. ამ მიდგომის მიხედვით საზღვრები უკავშირდება და/ან იყოფა გარდამავალი სივრცეებით, სადაც გამაერთიანებელი ატრიბუტებისა და მახასიათებლების კონკრეტული ნაკრებები თანდათანობით იცვლება. პოლიტიკური საზღვრები იშვიათად ემთხვევა ეთნიკურ, ენობრივ და კულტურულ საზღვრებს. ამ გზით, მსოფლიო პოლიტიკური რუკა, მეტწილად წარმოადგენს პოლიტიკური ელიტების წარმოდგენას, რადგან ბევრი ადამიანი არ ცნობს ან არ ასოცირდება თავს ამ ფიქსირებულ ერთეულებთან (Houtum van 2005).

სივრცის სოციალური კონსტრუქციის თეორიებმა ზოგადად ხელი შეუწყო ადამიანის გეოგრაფიაში ანალიტიკური მიდგომების ღრმა გარდაქმნას, მათ შორის ეგრეთ წოდებული კრიტიკული გეოპოლიტიკის წარმოქმნას (Dalby and Ó Tuathail, 1998; Dijkink 1996). საზოგა-

დოების მიერ საზღვრები შეიძლება ზოგადად განისაზღვროს, როგორც განსხვავების კატეგორიები, რომლებიც მიჯნავენ სოციალურ და სივრცულ სფეროებს ინდივიდებსა და ჯგუფებს შორის. გარდა ამისა, ამ კონსტრუქტივისტული მიდგომის საინინაალმდეგოდ გაჩნდა, მიდგომა, რომელიც საზღვრებს გაიაზრებს, როგორც რალაც მუდმივად "წარმოებულს" (იხ. Van Houtum and Naerssen, 2002; Newman, 2011; Scott, 2011).

პერსპექტივა საზღვრების კრიტიკულ გადაფასებას გულისხმობს. ასევე აღიარებულია ფორმალური და არაფორმალური საზღვრების ფსიქოლოგიურ მნიშვნელობა. როგორც მაგალითად ანრი ლეფე-ვრმა (Lefebvre 1972) აჩვენა, სოციალური როლი, სივრცის აღქმა და გამოყენება უეჭველად უკავშირდება სოციალურ ურთიერთობებს, რომლებიც არსებითად პოლიტიკურია და მუდმივად მიმდინარეობს. საზღვარი, როგორც სოციალურ-სივრცითი პრაქტიკა მნიშვნელოვან როლს ასრულებს ადამიანის ტერიტორიულობისა და პოლიტიკური რუკების ჩამოყალიბებაში - ყველა სოციალურ და რეგიონალურ ჯგუფს აქვს საკუთარი ტერიტორიისა და საზღვრების სურათი.

საზღვრების კვლევის ერთ - ერთი ცენტრალურ ასპექტს წარმოადგენს სახელმწიფო ტერიტორიულობის საკითხი. სასაზღვრო კვლევები სათავეს იღებს ისტორიული და კულტურული დეტერმინიზმის ტრადიციებში (იხ. Ratzel 1897), რომლებიც შთაგონებულია ჰერდერის, ჰეგელის, დარვინის, ფიხტესა და სხვათა სპეციფიკური ინტერპრეტაციებით, სახელმწიფოები და მათი საზღვრები გაგებული იყო როგორც ისტორიული აუცილებლობის ან / და „ღვთის ნების“ გამოხატვა.

დღესაც თანამედროვე ეროვნული სახელმწიფოები ეფექტური სოციალური ორგანიზაციის უმაღლეს ფორმადაა განხილული მსოფლიო სისტემაში და რჩებიან პოლიტიკური, კულტურული და სოციალური იდენტობის მთავარ წყაროდ. სახელმწიფოზე ორიენტირებული ტრადიცია საზღვრის კვლევაში გრძელდება ისტორიული გამოცდილების შედეგად, რომელიც განმტკიცებულია მიმდინარე მოვლენებით. ცივი ომის შემდგომი ევროპის ერთ-ერთი განმსაზღვრელი მახასიათებელი, რომელიც დაემთხვა „საზღვრების გაქრობის“ დისკურსების გავრცელებას და ნაციონალური სახელმწიფოს დაცემას, ეს იყო ცენტრალური და აღმოსავლეთ ევროპაში ეროვნული თვითგამორკვევისკენ სწრაფვა. დე-ფაქტო ან/და დე-იურე სუვერენიტეტისკენ მიდრეკილებამ შექმნა ახალი საზღვრები და დიდი დარტყმა მიაყენა

მრავალეროვან ფედერაციებს, როგორც იყო იუგოსლავია, ჩეხოსლოვაკია და საბჭოთა კავშირი, რასაც თან მოჰყვა ომები და ეთნიკური წმენდები. მიუხედავად იმისა, რომ გლობალიზაციის პროცესები ართულებს სურათს, საზღვრების უწყვეტი (ხელახალი) მშენებლობა სოციალურ-პოლიტიკური ორგანიზაციის ფორმებისა და ერის მშენებლობის პროცესების საფუძველზე კვლავ რჩება საზღვრის კვლევების მთავარ პრობლემად. როგორც პაასი ამტკიცებს საზღვრების გაგება თავისთავად წარმოადგენს სახელმწიფოების ფუნქციონირების გაგებას და, შესაბამისად საზღვრების გამოყენება შეიძლება ტერიტორიის, უსაფრთხოების, იდენტობის, ემოციებისა და მეხსიერების მობილიზებისთვის (Paas 2012: 2307).

უფრო ტრადიციული გაგებით, საზღვრები სუვერენიტეტის ნიშანია და, შესაბამისად, მოქმედებს როგორც ინსტიტუტები, რომლებიც ქვეყნებს საშუალებას აძლევს გამოიყენონ და მართონ თავიანთი ადამიანური, ეკონომიკური, ბუნებრივი და სხვა რესურსები და მოითხოვონ განსაკუთრებული უფლებები. ამ მხრივ კლასიკური გამოკვლევები ეკუთვნთ რატცელს (Ratzel 1897), ჰართშორნს (Hartshorne 1933), ლადის კრისტოფს (Kristof 1959) და ჯულიან მინგის (Julian Minghi 1963).

საზღვრებსა და ეროვნულ სუვერენიტეტს შორის მიმართება მნიშვნელოვან საკითხად რჩება, რადგან ეს თანამედროვე გეოპოლიტიკური წესრიგის საფუძველია. სუვერენიტეტი ითვალისწინებს და ამართლებს ტერიტორიის, იდენტობისა და პოლიტიკურ საზოგადოებას შორის მიმართებას, ხოლო სუვერენიტეტის, უსაფრთხოების და იდენტობის შესახებ დისკურსი ემყარება ტერიტორიულ სახელმწიფოს იდეას (Agnew, 2001).

სახელმწიფოსა და სოციალურ საზღვრებს შორის ძლიერი კავშირი არსებობს. სუვერენიტეტი არ არის მხოლოდ სახელმწიფო სტრუქტურის საკითხი, საზღვრების სამართლებრივი სტატუსი და ფუნქციები ასევე წარმოადგენს ძალაუფლებითი ურთიერთობის პროდუქტს, რომელიც მოქმედებს მოცემულ საზოგადოებაში და, თავის მხრივ, გავლენას ახდენს ცხოვრების თითქმის ყველა ასპექტზე. საზღვრის შექმნის ტრადიციული პროცესები (მაგ. დელიმიტაცია, დემარკაცია, მართვა, კონტროლი) მეტწილად სახელმწიფო ხელისუფლების ფუნქციებია, ამასთან ესაა ძალა საზოგადოების გარკვეულ ეთნიკურ, კულტურულ, პოლიტიკურ და სოციალურ ჯგუფებში სტრატეგიც-

რებისა. შედეგად, კრიტერიუმების ან კატეგორიების განსაზღვრის საფუძველზე, სოციალურ-სივრცითი საზღვრების გამოყოფა წარმოადგენს საზოგადოების მოწყობის მთავარ ფაქტორს. ამრიგად, საზღვრების გამტარიანობა, ისევე როგორც ფიზიკური და სიმბოლური მნიშვნელობა განსხვავებულია სხვადასხვა ადამიანისთვის. ძალაუფლების მქონე ელიტა წყვეტს როდის და ვის ინტერესებშია საზღვრების დადება და შექმნა, როდის და როგორ უნდა გახსნან საზღვრები. ძალაუფლების მქონე ელიტა ასევე განსაზღვრავს რამდენად მკაცრი იქნება მენეჯმენტი და საზღვრების გადაკვეთა, რა დოკუმენტებია საჭირო გადაკვეთის პროცესისთვის - იქნება ეს პასპორტი თუ ვიზა.

სახელმწიფო და სოციალურ საზღვრებს შორის კავშირი აშკარაა ბევრ სიტუაციაში, როდესაც საზღვრები, როგორც ტერიტორიული, ისე სიმბოლური გაგებით, ურთიერთსაწინააღმდეგო პრეტენზიების ობიექტია. საზღვრების გაჩენისა და დელიმიტაციის შესახებ განსხვავებული შეხედულებები სერიოზული დაბრკოლებაა თანამშრომლობისა და ტრანსსასაზღვრო გადაადგილებისთვის. სასაზღვრო კონფლიქტები დაკავშირებულია საერთო ისტორიის ურთიერთსაწინააღმდეგო ინტერპრეტაციასთან, ძველი გამარჯვებების, დამარცხებების, რეალური ან წარმოსახვითი დანკარგისა და უსამართლობის განცდებთან. სასაზღვრო ზონები შეიძლება იყოს ეთნიკურად მშობლიური ადგილები, რეგიონები, რომლებსაც ისტორიულად იზიარებდა ორი ან მეტი ეთნიკური ან კულტურული ჯგუფი - და ყველა მათგანი მიიჩნევს, რომ ეს მათი ტერიტორიაა, რაც მუდმივი ტერიტორიული კონფლიქტის ლოკუსად იქცევა. ასეთ შემთხვევებში, საზღვრებმა შეიძლება მოახდინონ ძალადობის კატალიზაცია მათი ემოციურად დატვირთული ხასიათისა და ვიქტიმიზაციის განცდის გამო. სასაზღვრო კონფლიქტები, როგორც იდენტობის პოლიტიკა, რეპროდუცირდება ისტორიულ ნარატივებში, რომლებზეც აპელირებენ პოლიტიკური ლიდერები. ეს გამოიყენება, როგორც სოციალური მობილიზაციის სტრატეგია სხვების მუქარის წინააღმდეგ. (Yiftachel 1999: 287). შედეგად, სადავო სასაზღვრო რეგიონები ხშირად ხდებიან "მეხსიერების ადგილები" ძეგლებით, მუზეუმებით და ისტორიული ადგილებით; ისინი ეროვნული ან ეთნიკური მეხსიერების წმინდა სივრცეებად იქცევიან. ზოგიერთ შემთხვევაში, სასაზღვრო რეგიონებს შეუძლიათ შეიძინონ თეატრალიზებული სახე, რომელშიც დადგმულია წარსული

კონფლიქტის კონკრეტული ეროვნული ინტერპრეტაციები და ხაზგასმულა მეორე მხარის ბრალეულობა. ეს განსაკუთრებით შეეხება მაგალითად დემილიტარიზებული ზონის სამხრეთ კორეულ მხარეს, კვიპროსს, საზღვარს თურქეთსა და სომხეთს შორის და ბოსნიასა და ყოფილი იუგოსლავიის სხვა რესპუბლიკებს შორის. აქ საზღვრები აღიქმება, როგორც მუდმივი საფრთხე და როგორც ტერიტორიული კონფლიქტის მთავარი იდეური მამოძრავებელი (Bechev and Nicolaidis, 2010; McCall, 2013).

თანამედროვე საზღვრის მკვლევართა უმეტესობა სახელმწიფო საზღვრებს უცვლელად არ განიხილავს და არც სახელმწიფო სისტემების მიმართაა სკეპტიკურად განწყობილი. მართალია, საზღვრების შესახებ დებატებში იშვიათად უღერს, რომ სახელმწიფოს სუვერენიტეტი აბსოლუტურია, მაგრამ ამას მრავალი ფაქტორი განაპირობებს. საზღვრების კვლევებში კონცეპტუალური განვითარების ძირითადი წყაროა თავად სახელმწიფო საზღვრების ცვალებადი ხასიათი. ამ მიმართულებით მნიშვნელოვანი ნარატივი არის იდეა, რომ პოლიტიკური საზღვრები ინგრევა სახელმწიფო სუვერენიტეტის კრიზისის გამო და რომ "გლობალიზებული პოლიტიკური ავტორიტეტის" ახალი ფორმები და მსოფლიო სისტემის ქსელური ხასიათი მიუთითებს პოლიტიკური ძალაუფლების უპირატესობას სახელმწიფოსთან მიმართებით. მიუხედავად იმისა, რომ სახელმწიფოზე ორიენტირება რჩება საზღვრების და მათი მნიშვნელობის კონცეპტუალიზაციის მნიშვნელოვან საშუალებად, მკვლევართა ნაწილი ამტკიცებს, რომ სამყარო სულ უფრო მეტად შედგება რელაციური ქსელებისგან და არა მხოლოდ ფიქსირებული სივრცეებისგან. ამრიგად, სოციალურ-სივრცითი დინამიკა განისაზღვრება უწყვეტი მოქნილობით, რაც კვანძებსა და ადგილებს შორის კავშირის საშუალებას იძლევა. გლობალური ქსელების პირობებში გადაადგილების ასეთი მოქნილობა ნაკლებად ითვალისწინებს ფიქსირებულ საზღვრებს. მაგალითად ური (Urry 1999) თვლის, რომ უნდა მოხდეს საზოგადოებათა შესწავლიდან მობილობის შესწავლისკენ ყურადღების მიპყრობა. მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა უელმანის (Wellman 2001) იდეა „ქსელური ინდივიდუალიზმის“ შესახებ. ყველაზე ცნობილი მაინც მანუელ კასტელის იდეებია (Castells 1994), რომლის მიხედვითაც მსოფლიო ქსელურია. ამ თვალსაზრისით, მხოლოდ ეროვნული საზღვარი აღარ წარმოადგენს იმ ხაზს, რომელიც განსაზღვრავს სახელმწიფოს ტე-

რიტორიას და მის ტერიტორიულ წყლებს. კომუნიკაციებისა და საერთაშორისო ვაჭრობის განვითარება ქმნის საზღვრებს სახელმწიფო ტერიტორიაზე: საერთაშორისო აეროპორტებში, სატრანსპორტო კვანძებში, სპეციალური საბაჟო ზონებისა და თავისუფალი ეკონომიკური ზონების გარშემო. ბევრ ქვეყანაში პოლიციას შეუძლია შეამონღმოს სავარაუდო არალეგალური მიგრანტების საბუთები ნებისმიერ დროს და ქვეყნის ნებისმიერ გეოგრაფიულ წერტილში. ე.ი. სასაზღვრო სივრცეები არ ემთხვევა მხოლოდ სახელმწიფოს ფიზიკურ საზღვრებს. სახელმწიფო სუვერენიტეტის ტრანსფორმაციის თვალსაზრისით, ასევე შესაძლებელია განვასხვაოთ ტერიტორიული კონტროლის სხვადასხვა ხარისხები და ტიპები, რომლებიც შეიძლება სულაც არ შეესაბამებოდეს ტრადიციულს. მაგალითად, ტერიტორიული კონტროლი შეიძლება იყოს სხვადასხვა სახის (იძულებითი, პოლიტიკური, იდეოლოგიური, ეკონომიკური, იურიდიული ან კრიმინალური), ასევე სხვადასხვანაირი ფორმებიც (სრული ან სპორადული კონტროლი, უწყვეტი, დროებითი, სეზონური და ა.შ.). ტერიტორიული კონტროლის განხორციელება შესაძლებელია კოსმოსური ქსელებითაც (Popescu 2011). იზრდება რესურსებზე გავლენს მქონე ელიტების როლიც.

მსოფლიო ეკონომიკური სისტემა დამოკიდებულია სახელმწიფოთა შორის სივრცის დაყოფაზე, ასევე რეგიონებსა და ქალაქებს შორის სივრცეების შემოსაზღვრაც, რადგან კაპიტალი შეიძლება ვრცელდებოდეს ასეთი დარაიონების მიხედვით შექმნილ კონკურენტ იურიდიულ სივრცეებს შორის და მათი გარანტიებით. გარდა ამისა, მსოფლიო ეკონომიკური წესრიგი არა მხოლოდ წარმოშობს, არამედ მოითხოვს ასიმეტრიულობას და სოციალურ უთანასწორობას და, შესაბამისად, პოლიტიკურ საზღვრებს. ეს საზღვრები, თავის მხრივ, წარმოუდგენელია კონკრეტული იდენტობის ლეგიტიმაციის გარეშე. როგორც ბალიბარი (Balibar 1998) აღნიშნავს, სახელმწიფო საზღვრებს ახლა სხვადასხვა ფორმა აქვს და იმდენად დიფუზური გახდა, რომ მთელი ქვეყნებიც კი შეიძლება სასაზღვრო ზონებად მოიაზრებოდნენ. პოლიტიკური საზღვრები საკმაოდ გამჭვირვალე გახდა მსხვილი ტრანსნაციონალური ორგანიზაციებისთვის, რომელთათვისაც საზღვრის გადაკვეთის ხარჯები უმნიშვნელოა, ან არც არსებობს. ამასთან, იგივე საზღვრები შეიძლება მნიშვნელოვანი დაბრკოლება იყოს ინდივიდებისთვის ან საშუალო და მცირე ადგილობრივი ბიზ-

ნებისთვის. სავარაუდოდ, გლობალიზაციამ გამოიწვია ერთი ზოგადი და მკაცრად ფიქსირებული სასაზღვრო ზოლიდან გადასვლა სხვადასხვა ჯგუფისთვის შექმნილ მრავალ ხაზზე.

სოციალურ და სახელმწიფო საზღვრებს შორის ურთიერთკავშირი, ალბათ, ყველაზე თვალსაჩინოა საზღვრის შექმნისა და პოლიტიკური და კულტურული საზღვრების თაობაზე არსებულ ადგილობრივ დისკურსებში. ოლივიე კრამში (2010) საზღვრის კვლევებში სახელმწიფოზე ორიენტირების კრიტიკოსი, ამტკიცებს, რომ საზღვრების გაგება მხოლოდ სახელმწიფოების ისტორიული წარმოშობის კუთხით, უარყოფს დროებითი სპეციფიკისა და ყოველდღიური მენტალიტეტის მნიშვნელობას სასაზღვრო კატეგორიების შექმნისას. კრამშის ვარაუდით, გეოგრაფიული აზროვნების ფესვებისკენ მიბრუნებით უნდა მოხდეს ფოკუსირება სოციალური და ტერიტორიული იდენტობის განვითარებაზე. კრამშის თანახმად, სასაზღვრო სივრცეებში ლოკალურობის განცდის გაჩენაა მნიშვნელოვანი. ე.ი. საზღვრები, არ უნდა გაანალიზდეს როგორც მხოლოდ ნაციონალიზაციის სოციალური მექანიზმები ან სახელმწიფო სივრცეების ტერიტორიული და სოციალური კონსოლიდაციის ანარეკლი.

სასაზღვრო რეგიონებში მცხოვრები ადგილობრივი საზოგადოებების შესწავლის შედეგად მიღებული პერსპექტივები შეცვლის სახელმწიფოზე ორიენტირებულ პერსპექტივას; მთავარი ინტერესი ასეთ შემთხვევაში მიმართულია სახელმწიფო საზღვრებს, ადგილობრივ თემებსა და ყოველდღიური ცხოვრების პრაქტიკის მიმართების გააზრებისკენ. პროცესები, რომლებიც ხელს უწყობს სასაზღვრო ტერიტორიების „ფორმირებას“, სხვადასხვა დონეზე მოქმედებს და გულისხმობს დიალექტიკურ ურთიერთობას ადგილობრივ საზოგადოებებსა და საზღვრებით დადგენილ ტერიტორიულ სივრცეებს შორის. ყურადღება მახვილდება საზღვრებსა და სასაზღვრო ზონებზე, როგორც საცხოვრებელ ფართებზე ყოველდღიურობა სოციალური ტრანსფორმაციის უფრო დიდი პროცესების ანარეკლია და უფრო მეტად რელევანტურია სოციალური რეალობები „ადგილზე“.

ამ მხრივ კვლევის სამი მნიშვნელოვანი მიმართულებაა: 1) საზღვრების, როგორც ისტორიული მეხსიერების და ადგილობრივი იდენტობის მახასიათებლის ანალიზი, 2) საზღვრების, როგორც ადგილობრივი საზოგადოების ყოველდღიური დამოკიდებულების ამსახველი ელემენტის ანალიზი და 3) სასაზღვრო ზონაში მცხო-

ვრები საზოგადოების ყოფის ანალიზი საზღვრებთან მიმართებაში. სასაზღვრო რეგიონები (ან „სასაზღვრო ზონები“) ასახავს ყველა ამ ასპექტს, რადგან ისინი თავად დგინდება საზღვრებზე ცხოვრების ისტორიული მოგონებებით და იქ მცხოვრებთა აქტიური ჩართვით საზღვრის სიმბოლიკისა და ფუნქციების შეცვლაში. მიუხედავად იმისა, რომ ოფიციალური სახელმწიფო საზღვრები ხშირად წარმოადგენს საყრდენ პუნქტს ტერიტორიის და იდენტობის განსაზღვრის დროს, ფიზიკური საზღვართან ერთად მის შესახებ არსებული განსხვავებული წარმოდგენებიც მნიშვნელოვანი ხდება. ულრიკე მაინჰოფის (Mainhof 2002) აზრით, საზღვრები გავლენას ახდენენ კოლექტიურ მეხსიერებაზე.

საზღვართან ყოველდღიური ცხოვრების და გეოგრაფიისადმი ასეთი მიდგომა წარმოადგენს ჰერმენევტიკულ, „ქვემოდან ზემოთ“ პერსპექტივას, რომელიც მიზნად ისახავს დასაბუთებული ცოდნის მოპოვებას სასაზღვრო რეგიონებში მონაწილის დაკვირვების გზით. ამ სფეროში ჩატარებული კვლევის მიზანია გააცნობიეროს, თუ როგორ ხდება ყოველდღიური ცხოვრების მოწყობა საზღვრებთან და როგორ ხდება სოციალურ-პოლიტიკური გარდაქმნები და სოციალური ურთიერთობების დეკონსტრუქცია და კონსტრუქცია.

საზღვრების კვლევების მნიშვნელოვანი კონცეფციების ეს მოკლე და არასრული მიმოხილვაც აჩვენებს მიდგომების მრავალფეროვნებას, თემატურ და დისციპლინურ დისპერსიასა და დიფერენცირებას (Newman 2011). ცხადი ხდება მნიშვნელოვანი პარადიგმატული ცვლილება, კერძოდ, „საზღვრების გარეშე მსოფლიოს“ ოპტიმისტური პერსპექტივიდან აქცენტი გადადის უსაფრთხოების, სამრეწველო კომპლექსების გავლენის, გლობალიზაციის შედეგად პროვოცირებული ტერიტორიული იდენტობების ცვლის პროცესებისკენ. ახალი ტექნოლოგიები შლის სხვაობას საზღვრებსა და შიდა რეგიონებს შორის და მთელ სახელმწიფო ტერიტორიებს სასაზღვრო ზონად აქცევს. პარადოქსულია, რომ ტექნოლოგიურმა პროგრესმა ხელი არ შეუწყო ადამიანის მობილობას, არამედ მას ახალი დაბრკოლებები შეუქმნა და წარმოშვა ახალი რისკები ადამიანის უფლებების ბოროტად გამოყენებისა და მორალური და ეთიკური საკითხების მიმართ.

საზღვრების კვლევის დროს, ყოველდღიურობა უფრო მნიშვნელოვანია ვიდრე გეოგრაფიული ცოდნის ობიექტივიზაცია ე.წ. ელიტების მიერ. საზღვრის ქმნადობის ყოველდღიურობა ასევე გეოპოლიტიკურ

პროცესებთან არის დაკავშირებული. სახელმწიფო სიმბოლოები, ნიშნები, ნარატივები ძალზე მნიშვნელოვანია სასაზღვრო ტერიტორიებზე. მსოფლიოს ბევრ რეგიონში სასაზღვრო რაიონებში ვითარება მეხსიერების გეოპოლიტიკით განისაზღვრება. გარკვეული წარმოდგენებით განასხვავებენ ადამიანები მეზობელ ქვეყნებთან ან რეგიონებთან საერთო ისტორიის მნიშვნელოვან პერიოდებს. ასეთი პერიოდების ნეგატიური ინტერპრეტაცია ახდენს კონსტრუქციული იდენტობის დაპირისპირებას საზღვრის მეორე მხარეს დომინირებულ იდენტობასთან, ხოლო პოზიტიური დამოკიდებულება მეზობელთან სოლიდარობის გრძნობას ქმნის.

სიმბოლური საზღვრის კონცეპტუალიზაცია მჭიდრო კავშირშია კრიტიკულ გეოპოლიტიკასთან. მსოფლიო გეოპოლიტიკური ხედვა შეიძლება განისაზღვროს, როგორც ნორმატიული პოლიტიკური რუკა მსოფლიოს ან რეგიონისა, რომელზეც ასახული წარმოდგენები პოლიტიკური აქტორების, პოლიტიკური სივრცის ელემენტების, ეროვნული უსაფრთხოების, უპირატესობებისა და ნაკლოვანებების შესახებ. გეოპოლიტიკური ხედვა ყალიბდება ტრადიციების, განათლების, პირადი გამოცდილების, რეკლამირების, ლიტერატურისა და ხელოვნების, კინოსა და განსაკუთრებით მასმედიის ზემოქმედებით, რაც ქმნის მითებს და სტერეოტიპულ წარმოდგენებს ეროვნული ისტორიისა და ტერიტორიის შესახებ. ეს წარმოდგენები დიფუზურია პოლიტიკური დისკურსის პროცესში, სადაც შეჯამებულია ინფორმაცია საერთაშორისო ურთიერთობათა ან ტერიტორიულ მდგომარეობასთან დაკავშირებული პოლიტიკური ვითარების შესახებ. ბუნებრივია, დროთა განმავლობაში იცვლება დამოკიდებულებები. ამიტომ, სახელმწიფო საზღვრების შესახებ დისკურსი წარმოადგენს სახელმწიფოს მშენებლობის საფუძველს.

ზემოთ განხილული საკითხების უმეტესობა პირდაპირ ან არაპირდაპირი გზით მოიცავს ეთიკურ საკითხებს. როგორც თანამედროვე კვლევები აჩვენებს, საზღვრები იზღუდება სიმბოლურადაც და ფიზიკურადაც (ბარიერების და კონტროლის სახით), ხშირად ეს ხდება შიშის ქსენოფობიური ექსპლუატაციის და უარყოფითი კულტურული სტერეოტიპების რეპროდუქციის მიზეზი (Gallardo, 2008). ეს განსაკუთრებით აშკარაა ევროპულ კონტექსტში, როდესაც პოლიტიკური კონცეფცია „ღია საზღვრები“ განხილულია როგორც ნაწილობრივი პოლიტიკა, რომელიც ხაზს უსვამს საზღვრის მენეჯმენტს და ევრო-

პაში სახელმწიფო საზღვრებს პოლიციისა და უსაფრთხოების ზოგად პოლიტიკას უკავშირებს (Houtum 2005). კვლევების ეთიკურ ნაწილად განიხილება, მგრძნობიარე თემებისა და პრობლემებისადმი ღიაობა და საზღვრების ამ კუთხით გაანალიზებაც. რასაკვირველია, ეთიკურ მიდგომებში იგულისხმება მეთოდისა და ქცევის გარკვეული წესების დაცვაც, რაც უნდა იყოს გარანტი იმისა, რომ საკვლევ რეგიონში მცხოვრები ადამიანების სიცოცხლესა და ყოფას არ დაემუქრება რაიმე საფრთხე.

საზღვრის კვლევების ამჟამინდელი მდგომარეობა მიუთითებს იმაზე, რომ ბოლოდროინდელმა მოვლენებმა ღრმად შეცვალა საზღვრების „ძალა“; მათ შეცვალეს დიალექტიკური კავშირი ფიქსირებულ ბუნებასა და მუდმივად ცვალებად, მოქნილ რეჟიმს შორის და ახლებურად ჩამოაყალიბეს საზღვრების გავლენა ადამიანის საქმიანობაზე. საზღვრებს არა მხოლოდ განსხვავებული მნიშვნელობა აქვთ სხვადასხვა მოქმედი პირებისათვის, არამედ საზოგადოებაში ძალაუფლებითი ურთიერთობასაც სხვადასხვა მასშტაბით ასახავენ. კერძოდ, ისინი ასახავენ საერთაშორისო ორგანიზაციების ნორმატიულ ძალას და არსებულ სახელმწიფოთა შორის ძალაუფლების ასიმეტრიას სხვადასხვა სფეროში. ამავდროულად, საზღვრის შესწავლა ხსნის პრაქტიკულ გზებს სადავო საზღვრების "მშვიდობის საზღვრებად" გარდაქმნისთვის (Newman 2012). საზღვრების მკვლევრები აცხადებენ, რომ საზღვრები არის თანამშრომლობის გადამწყვეტი პირობა. მაგრამ ამის მიღწევა შესაძლებელია მხოლოდ მრავალდონიანი, მრავალსექტორული და გრძელვადიანი მიდგომებით, რომლებიც გულისხმობს ტრანსფორმაციას საერთაშორისო, ეროვნულ და ადგილობრივ დონეზე. ეს, თავის მხრივ, მოითხოვს კულტურულ ცვლილებებს და ახალი ტიპის აზროვნებას მოცემული საზღვრის ორივე მხარეს.

საზღვრების კვლევა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია საქართველოსთვის. არ არის გადაჭრილი დემარკაციის საკითხი, კონფლიქტის ზონების არსებობა იწვევს საზღვრის ცნების მუდმივ გადახედვას, ცვალებადია მიდგომები კონკრეტული სასაზღვრო ზონებისადმი. წინამდებარე კვლევის მიზანია წარმოადგინოს მეტნაკლებად სრული სურათი საქართველოს საზღვრისპირა რეგიონის - ჯავახეთის სოციო-კულტურული მახასიათებლისა და რეგიონში არსებული სასაზღვრო ურთიერთობების შესახებ.

ჭავჭავაძის სოციო-კულტურული და სამეურნეო ტრადიციები და თანამედროვეობა

საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე ჭავჭავაძის აღმოსავლეთით ესაზღვრება თრიალეთს, ჩრდილოეთითა და ჩრდილო-დასავლეთით - სამცხეს, სამხრეთ-დასავლეთითა და დასავლეთით - თურქეთს და სამხრეთ-აღმოსავლეთით - სომხეთს. ადმინისტრაციულად ის მოიცავს ასპინძის მუნიციპალიტეტის ნაწილს (მტკვრის ხეობის სოფლებს), ახალქალაქისა და ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტებს. ამასთანავე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ჭავჭავაძის ერთი ნაწილი მოქცეულია თურქეთის რესპუბლიკის არტაანის რეგიონის შემადგენლობაში.

ჭავჭავაძის სხვადასხვა პერიოდებში რამდენიმე ცენტრი ჰქონდა: ნუნდა, თმოგვი, ახალქალაქი.

ჭავჭავაძე მდიდარია როგორც უძველესი ხანის, ასევე, ანტიკური პერიოდისა და შუასაუკუნეების ქართული საერო და საეკლესიო არქიტექტურით: ციხე-სიმაგრეებით, ეკლესიებით, სამონასტრო კომპლექსებით. ამავე დროს, ჭავჭავაძეში არსებობს ქართული ეპიგრაფიკული მასალის უმდიდრესი ბაზა. უდიდესი ისტორიული და კულტუროლოგიური შინაარსის მქონეა წარწერები, რომლებითაც ქართული დამწერლობის განვითარების სხვადასხვა ეტაპის კლასიფიკაციაც კია შესაძლებელი და ყოველივე ეს ასახულია ადგილობრივ ძეგლებზე. უმნიშვნელოვანესი შინაარსის მქონეა ადგილობრივი ტოპონიმები და სხვა (სიხარულიძე, 1958; ბერძენიშვილი, 1964; ოთხმეზური, 1981; ბერძენიშვილი, 1985; ბოჭორიძე, 1992; ბერიძე, 1992; სილოგავა, 1994, სილოგავა, 2000; თუმანიშვილი, 2000; ჭავჭავაძის ეპიგრაფიკული კორპუსი, 2012 და სხვ.).

ქართული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების დიდი მრავალფეროვნებაა შემონახული თურქეთის ტერიტორიაზე მოქცეული ისტორიული ჭავჭავაძის მიწა-წყალზეც (ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეები, 2020).

ჭავჭავაძე გამორჩეულია ე.წ. ციკლოპური საფორტიფიკაციო ნაგებობებისა და ზღუდეების სიმრავლითაც. აქ გვხვდება მშრალი წყობით ნაშენი დიდი და საშუალო ზომის დაუმუშავებელი, ან უხეშად დამუშავებული ქვებით ნაგები თავდაცვითი კომპლექსები, მაგა-

ლითად, ახალქალაქის „ამირანის გორა“, საროს კომპლექსი, ნიალას გორაზე შემორჩენილი კედელი, სულდას გორაზე, ოკამის გორაზე, აბულის ციხე-ქალაქი, თორიას მთის კომპლექსი, ტონთიოს გორის კომპლექსი, სათხეს ციკლოპური გალავანი და სხვ. (ნარიმანიშვილი, 2019: 11-20).

ჯავახეთის განვითარებისათვის დიდი მნიშვნელობის მქონეა კულტურული ტურიზმი, მომლოცველობითი ტურიზმი, რასაც შემდგომშიც დიდი პოტენციალი აქვს. ამ მხრივ ჯავახეთს უმდიდრესი რესურსი მოეპოვება: ციკლოპური ნაგებობანი, გამოქვაბულთა კომპლექსები, ნაქალაქარები, ციხესიმაგრეები, არქეოლოგიური ბაზები, ყორღანები, ტრადიციული კულტურულ-სამეურნეო ლანდშაფტი - ცოცხალი ეთნოგრაფიული მემკვიდრეობით: მათ შორის, ტერასული მეურნეობა, ერდოგვირგვინიანი და მიწურბანიანი საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობანი. რეგიონის განვითარებაში დიდ როლს ასრულებს შუასაუკუნეების (განახლებული) და თანამედროვე საეკლესიო/სამონასტრო კომპლექსები. სამონასტრო ცხოვრების აღდგენით ბერ-მონაზვნები არამხოლოდ სასულიერო ცხოვრების ცენტრებს ქმნიან, არამედ მკვიდრ მოსახლეობასთან უწყვეტი კომუნიკაციით, გარკვეულ დადებით როლს ასრულებენ ყოველი სოფლის სოცო-კულტურულ ცხოვრებაშიც. რელიგიური/მომლოცველობითი ტურიზმისათვის ჯავახეთის ყველა სოფელში არის საგულისხმო საკრალური ადგილები.

აღსანიშნავია, რომ სამცხე-ჯავახეთის ბიომრავალფეროვნებაც - ენდემური, იშვიათი და რელიქტური მცენარეები - ინტერესის სფეროა მსოფლიოს ბოტანიკოსთა და ეკოლოგთათვის. ანუ, ჯავახეთს აქვს განვითარების მრავალმხრივი პერსპექტივები. მაგალითად, მნახველთა დიდი ინტერესს იწვევს ყარყატთა ბუდეები. აქ შეიძლება მრავალი თეთრი ყარყატის ნახვა, რომლებსაც ბუდეები, პირდაპირ სოფლებში დენის ბოძებზე და სახლების სახურავებზე აქვთ გაკეთებული, ხოლო მადატაფასა და კარნახზე წეროებსა და ხუჭუჭა ვარხვებზე დაკვირვებაცაა შესაძლებელი.

ოფიციალური ინფორმაციით, სამსარის ქედის სუბნივალურ ზონაში აღრიცხულია მცენარეთა 62 სახეობა, მათ შორის 3 ლოკალური და 14-კავკასიის ენდემი, დანარჩენი სახეობები სამხრეთ კავკასიონსა და მცირე აზიაში ფართოდაა გავრცელებული. აღსანიშნავია, რომ ყველაზე მნიშვნელოვანი ბუნებრივი სუბალპური ტყე საქართვე-

ლო-თურქეთის საზღვარზე მდებარე კარნახის ტბის მიდამოებში გვხვდება. აქ გავრცელებულია: თეთრი არყის, კავკასიური ცირცელი, ჩიტა კომშა, ასკილისა და ჟოლოს ბუჩქნარი. ჯავახეთის ზეგანზე კარნახისა და სულდას ქაობები ძირითადად ტბათა კოლბოხოვანი დაქაობების შედეგადაა წარმოქმნილი. ასეთი ქაობებია ყველაზე ფართოდ გავრცელებული ფორმაცია, ქაობიან ეკოსისტემებში *Carex acuta* -ს დომინანტობით არის შექმნილი. კოლბოხოვანი ზედაპირი ყოველთვის უხვი და მაღალი ბალახნართაა დაფარული, რომელსაც ისლის სახეობები ქმნიან. კარნახის ტბასა და მის შემოგარენში მთის სტეპებსა და გასტეპებულ მდელოებზე 2004 წელს აღმოაჩინეს საქართველოს ფლორაში აღწერილი ვარდისებრთა ოჯახის წარმომადგენელი - *Dasiphora fruticosa*, რომელიც სხვაგან არსად გვხვდება საქართველოში. აღნიშნულ ქაობებიან ეკოსისტემებში მრავლად არის ენდემური ჯიშები წარმოდგენილი: მცენარეების 15 სახეობაა, აქედან კავკასიის 12, საქართველოსი კი 3 ენდემია. ჯავახეთში მცენარეულობის ნაირფეროვნებით გამორჩეული საძოვრები, ვულკანური წარმოშობის ნაშალი მთები და განუმეორებელი სილამაზის ტბები გვხვდება. ამათგან მადატაფას, ხანჩალის და კარნახის ტბები წყლის ფრინველთა სამფლობელოა. ადრე ეს ტბები ადგილობრივი თევზის სახეობებით (ტბის კალმახით) ყოფილა სავსე, მაგრამ უცხო სახეობის თევზების (კარასის, ევროპული ჭაფალას, კობრის და სხვათა) ტბებში გაშვებამ ადგილობრივი სახეობების გადაშენება და მათი პოპულაციის შემცირება გამოიწვია. დღესდღეობით, ამ ტბებში 12 სახეობის თევზი ბინადრობს. ტბები ყოველთვის იყო და დღემდე რჩება წყლის გარეულ ფრინველთა ჰაბიტატად. კარნახის ტბაზე აღრიცხულია 59 სახეობის ფრინველი. კარნახის ქაობზე კი 21 სახეობის ფრინველია, სულდას ქაობზე 15 სახეობის ფრინველია აღრიცხული, მათ შორის მრავალია წყალმცურავი. ჯავახეთის ტბების ნაპირებზე და აქაურ ქაობებში ძალზედ ბევრია ჩიბუხა, გოჭა, პრანჭია და ოჩოფეხა. ქაობებში იშენებენ ბუდეებს ქაობის მტაცებელი ფრინველები, ძელქორები და ველის კაკაჩები. ამასთანავე, ჯავახეთის ზეგანი ფრინველთა მიგრაციის ერთ-ერთ მთავარ ტრასასაც წარმოადგენს. ჯავახეთის სხვა ტბებთან შედარებით დაბალი სიღრმის გამო, ხანჩალი ყველაზე თბილია და წყლის ფრინველებისთვის საუკეთესო საცხოვრებელი და დასასვენებელი ადგილია. ოთხმოცდაათიანი წლების დასაწყისში ადგილობრივმა მთავრობამ ტბის ნაწილი სა-

თიბებად გამოყენების მიზნით დააშრო. ეს ნამდვილი ეკოლოგიური კატასტროფა იყო, რომლის შედეგადაც ათიათასობით გარეული ფრინველი აღარასდროს დაბრუნებია თავის საბუდარს. ეს პრობლემა დღემდე მოუგვარებელია. ჯავახეთის მთიანეთში აღრიცხულია ძუძუმწოვართა თითქმის 40 სახეობა. მათ შორის 10 მტაცებელი და 2 ჩლიქოსანია. ჩლიქოსანთა ორივე სახეობა, ისევე, როგორც ფოცხვერი და დათვი, იშვიათად ჩნდება შიშველ ადგილებში. ართოდ არის გავრცელებული: ქრელტყავა (*Vormela peregusna*, გლობალურად მოწყვლადი სახეობა), წავი (*Lutra lutra*), ევროპული კურდღელი (*Lepus europaeus*), მაჩვი (*Meles meles*), მელა (*Vulpes vulpes*) და მგელი (*Canis lupus*). კურდღელი, მელა და მგელი გავრცელებულია მთელ ჯავახეთის მთიანეთში, ხოლო ქრელტყავა აღრიცხულია მხოლოდ სასაზღვრო ზონაში (მადატაფის ტბის მიდამოებში). უამრავი პატარა მღრღნელი ზაზუნა და მინდვრის თაგვი მათთვის შესანიშნავ საკვებს წარმოადგენს. ოთხმოციან წლებში ხანჩალის ტბაში გაშვებული იქნა ონდატრას რამდენიმე ოჯახი. ცხოველები ძალიან სწრაფად გამრავლდნენ და ჯავახეთის თითქმის ყველა წყალსატევს მიაღწიეს. ონდატრის მიერ ადგილობრივი ეკოსისტემისთვის მიყენებული ზარალი ჯერ კიდევ არა არის შესწავლილი. იშვიათ და გადაშენების პირას მყოფ სახეობებიდან აღსანიშნავია ფრინველების 2 სახეობა, რომელიც შესულია IUCN –ის „წითელ ნუსხაში“, 6 - საქართველოს „წითელ ნუსხაში“, 12 აფრიკა-ევრაზიის გადამფრენი ფრინველების შეთანხმებაში. ძუძუმწოვრების 1 სახეობა IUCN –ის „წითელ ნუსხასა“ და საქართველოს „წითელ ნუსხაში“. მათგან აღსანიშნავია: ნაცრისფერი ზაზუნელა (*Cricetulus migratorius*) და ბრანდტის ზაზუნა (*Mesocricetus brandti*), წავი (*Lutra lutra*) და სხვ. აქ გვხვდება ძუძუმწოვართა ექვსი სახეობა (ძირითადად მღრღნელები), რომლებიც კავკასიის ენდემებია. (იხ., <https://apa.gov.ge/ge/biomravalferovneba/djavaxetis-daculiteritoriebis-biomravalferovneba>)

ჯავახეთის სოფლებში სახლობს მკვიდრი ქართველი მოსახლეობის ჯავახური ჯგუფის აგრეთვე, საქართველოს სხვა მხარეებიდან ჩასახლებულ ქართველთა ჯგუფები. ქართველებთან ერთად ამ მხარეში სახლობენ სომხები, მცირე რაოდენობით რუსები და სხვ.

დღეისათვის მკვიდრ ჯავახურ საგვარეულოებს ქმნიან: ასპანიძეები, ბერიძეები, გიორგაძეები, გურგენიძეები, დათაშვილები, დიასამიძეები, ზედგინიძეები, ივანიძეები, იველაშვილები, ლონდარიძე-

ბი, მალრადეები, მელიქიძეები, მურადაშვილები, მჭედლიშვილები, ნათენაძეები, სანდოძეები, ქუქჩიშვილები, წითლანაძეები, ხოსიტაშვილები, ხუციშვილები და სხვ. საგვარეულოთა შესახებ მეოცე საუკუნის ვითარების ამსახველი ინფორმაცია წარმოდგენილია ილია მაისურაძის ნაშრომში (მაისურაძე, 1981).

ჯავახეთის ტრადიციული კულტურის არაერთი ელემენტი სიცოცხლისუნარიანია თანამედროვე ეპოქაშიც. მართალია, შეცვლილია და გაზრდილია სოფლის განსახლების არეალი, შეინიშნება მალობიდან დაბლობში ეტაპობრივი ჩამოსახლების ფაქტები, შექმნილია სოფლები ადრე გაუკაცირებულ ადგილებშიც, მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი დღეს უკვე ცხოვრობს ახალი ტიპის სახლებში, მაგრამ ჯერ კიდევ ბევრგანაა თვალსაჩინო სოფლის ზრდა ტრადიციული განსახლების არეალის გარშემო, ასევე, შემონახულია ტრადიციული მესხური საცხოვრებელი სახლებიც, შეინიშნება ტრადიციულ ტერასათა ნაკვალევი, ზოგან მოქმედი სახითაც არსებული და სხვ.

ცხადია, გარკვეული ცვლილებებია ტრადიციულ ჭირისა და ლხინის რიტუალებში. მესხური საქორწილო წესები და რიტუალები დეტალურადაა შესწავლილი ქართველ ეთნოლოგთა მიერ (ხოსიტაშვილი, 1972, იველაშვილი, 1987-ა, იველშვილი, 1987-ბ). ცხადია, ჩვენს დროში ბევრი ცვლილებაა და ეს, ძირითადად, გამოხატება იმ მხრივ, რომ ქორწილებსა და ქელეხის სუფრებს უკვე ოჯახებში კი არ შლიან, არამედ თითქმის ყველა სოფელში (ე.წ. სასოფლო სახელმწიფო პროგრამებით) აგებულია საერთო სარგებლობის სარიტუალო სახლები, სადაც დაცულია საჭირო დგამ-ავჯეი და ჭურჭელი. ქორწილებსაც ამ სახლებში იხდიან და ქელეხის სუფრასაც. ეს კი ცვლის ტრადიციული ცხოვრების წესის არაერთ ელემენტს, მათ შორის, შრომითი ურთიერთადხმარების ფორმებსაც.

ჯავახეთის ყველა დიდ თუ მცირე სოფელში არის ერთი ან რამდენიმე მაღაზია.

დიდ სოფლებში 12 კლასიანი საჯარო სკოლებია, ზოგ სოფელში სკოლები დაიკეტა და მოსწავლეები სპეციალური ტრანსპორტით (რასაც სახელმწიფო უზრუნველყოფს) მეზობელი სოფლების სკოლებში გადაჰყავთ. ბევრგან არის საბავშვო ბალებიც. ზოგიერთ სოფელში საყურადღებო საბავშვო ცენტრები აქვთ ქართველ კათოლიკეებს, მაგალითად, ხიზაბავრაში. ყველგან კმაყოფილნი არიან დასუფთავების სამსახურის მუშაობით.

შეშის მოპოვება ზოგიერთ სოფელს უჭირს. ამიტომ სრული გაზიფიკაცია მეტად დადებით გავლენას იქნებს ადგილობრივთა ყოფაზე.

უძველესი დროიდან XIX საუკუნის ბოლომდე ჭავახეთში განვითარებული იყო სელის მეურნეობაც, კერძოდ, აქ მოჰყავდათ მთიანეთის საზეთე სელი, რომელიც ბიომორფოლოგიური ნიშნების მიხედვით წარმოადგენდა მთის კლიმატის გავლენით შექმნილ კოლხური სელის სახეცვლილებას

ცნობილია, რომ საქართველო სელის სამშობლოა. კოლხური სელი სელის ბოტანიკურ სახეობებს შორის ყველაზე უძველესია და მისი წარმოშობის კერაც კოლხეთშია სავარაუდო (მოლოდინი, 1985: 63). დადგენილია ისიც, რომ კოლხური სელი ერთდროულად წარმოადგენს საბოჭკოე და საზეთე მცენარეს, ხოლო საქართველოს მთიანეთში გავრცელებული საზეთე სელის სახეობა კულტურის ახალი ეტაპია და ბიომორფოლოგიური ნიშნების მიხედვით, მთის კლიმატის გავლენით შექმნილ კოლხური სელის სახეცვლილებას წარმოადგენს (გორგაძე, 1958: 162; მოლოდინი, 1985: 63).

ლ. მოლოდინის დაკვირვებით, სამცხე-ჯავახეთსა და თრიალეთში ტრადიციულად თესავდნენ ბრტყელ, წინმატა და შავ ანუ შალგა სელს. ამ მცენარეთაგან მხოლოდ ბრტყელი სელი განეკუთვნება საზეთე სელის სახეობას, რომელსაც ეს სახელი თესლის ბრტყელი მოყვანილობის მიხედვით აქვს შერქმეული. შალგა სელი კი იგივე ქარხალბოლოკაა, მხოლოდ ადგილობრივი მოსახლეობა წინმატას (*Camelia sativa* Cronty), შალგას (*Brassica avvenica*) და ბრტყელ სელს ერთნაირად სელის ჯიშებად მიიჩნევს და სელის სახელით იცნობს (მოლოდინი, 1985: 63).

სელისაგან მიღებულ პროდუქციას დიდი ადგილი ეჭირა ყოფაში მთელი მეცხრამეტე საუკუნის განმავლობაშიც: სელის ზეთი საკვებად გამოიყენებოდა, მისი როლი განსაკუთრებით მარხვის დროს იზრდებოდა, ზეთი წარმოადგენდა განათების საშუალებასაც, ზეთს ხმარობდნენ ტყავის დასარბილებლად, ქსოვილების დაჩითვისათვის, საქონლის გასაზეთად. ხალხურ მედიცინაში სელის ზეთისაგან ქმნიდნენ მალამოებს. სელის ბზესა და სელის ნახადის ნარჩენს საქონლის საკვებად იყენებდნენ, სელის ღეროთი კი სახლის ბანს ხურავდნენ და ა. შ. (მოლოდინი, 1985: 66).

სამცხე-ჯავახეთში გავრცელებული სელის თანდათანობითი გაქრობა ბევრმა მიზეზმა და მათ შორის, მზესუმზირის საქართვე-

ლოში გავრცელებამაც განაპირობა. სელის ზეთის გამოსახდელად იყენებდნენ ზეთსახდელებს, რომელთა დიდი მრავალფეროვნებაა საქართველოში, მათ შორის, ჭავახეთშიც, შემონახული (მოლოდინი 1963). სამწუხაროდ, სელის კულტურის მოყვანის შემცირებამ და თითქმის გაქრობამ, ტრადიციულ ზეთსახდელებს ფუნქცია დაუკარგა.

ადგილობრივი მემინდვრეები ჯერ კიდევ უთმობენ სახნავი სავარგულების გარკვეულ მონაკვეთებს ქერს, ჭვავსა და შვრიას, რაც ოდითგანვე ტრადიციული დარგები იყო ჭავახეთისათვის.

ჩვენს დროში ყველაზე ფართოდ მეკარტოფილეობაა გავრცელებული. მეკარტოფილეობას მისდევენ ადგილობრივი ქართველებიც და სომხებიც. სამივე რაიონში ვრცელ სავარგულებზე ითესება კარტოფილის თეთრი და წითელი ჯიში. გასაღების ბაზარი, ძირითადად, საქართველოს დიდი ქალაქებია. ხშირად კარტოფილის საყიდლად გადმოდიან თურქეთიდანაც (ვალესა და კარნახის საბაჟო გამშვები პუნქტებიდან), როგორც საზღვრისპირა (არტაანის რეგიონი) სხვადასხვა სოფლიდან, ასევე, შავშათიდანაც (ქართული სახელი სათლელი) და ართვინიდანაც.

მებოსტნეობის კულტურებიდან ყველაზე დიდი რაოდენობით მოჰყავთ კომბოსტო, ქარხალი, სტაფილო, გოგრა (კვახი).

ჭავახეთში როგორც ძველად, ისე ამჟამადაც განვითარებულია მეფუტკრეობა. ჰყავთ კავკასიური ფუტკარი. ჭავახეთში მეფუტკრეობის განვითარებას ხელს უწყობს ბუნებრივი გარემო - თაფლოვანი მცენარეების, მთის ყვავილების სიმრავლე. აქაური თაფლი არომატულია. მეფუტკრეობა ამჟამად საკმაო შემოსავლის მომტანი დარგია.

ჭავახთა ტრადიციული ყოფა, ცხადია, ქართული სახელმწიფო და კანონიკური სამართლით იყო ნასაზრდოები და მიუხედავად ოსმალეთის იმპერიაში ხანგრძლივი დროით მოქცევისა, მკვიდრ ქართველთა მსოფლხედვის ძირითადი ასპექტები მომდინარეობდა ერთიანი ქართული მსოფლხედიდან და ყოფის მარეგულრებელი სამართლებრივი ნორმებიდან. აქაური ეთნოგრაფიული მასლა ავლენს, რომ ისტორიული მესხეთშიც, ისევე როგორც საქართველოს ყველა სხვა მხარეში, ქალს ჰქონდა მაღალი უფლებრივ-ქონებრივი მდგომარეობა. მიუხედავად ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში ხანგრძლივად ყოფნისა, ამ მხარეში არ დასტურდება სყიდვითი ქორწინების გადმონაშთები, ან მისი ანარეკლი, არამედ „ქალი ქმრის ოჯახში საკუთარი დამოუკიდებელი ქონებით შედიოდა, რაც

მისი უფლებრივ-ქონებრივი მდგომარეობის საკმაოდ მაღალი დონის მაჩვენებელია“ (იველაშვილი 2009: 164-165).

ქართული სამოსის ისტორიაში დიდი ადგილი უჭირავს ჯავახურ ტრადიციულ სამოსს. ჯავახური ფეიქრობა და მღებრობა კარგადაა შესწავლილი ქართველ ეთნოგრაფთა მიერ (ყარაულაშვილი, 1972; მოლოდინი, 1972). ჯავახური ტანსაცმელი, ძირითადად შალისაგან იქსოვებოდა. აქაური ტრადიციული ტანსაცმელი, ქუდი, ფეხსამოსი განვითარების ადგილობრივი, ქართული ხალხური სამოსის ნაირსახეობას წარმოადგენს. მამაკაცის ტანსაცმელი შედგებოდა ელადის, ზუბუნის, ნაოჭებიანი ჩოხისაგან. „ავდარში წამოსასხამს ანუ სანვიმარს იხურებენ ჩოხაზე და ხნიერნი ზამთარში ქურქს იცმენ. პერანგი თეთრი სამოსელია, გრძელი, მუხლის თვლამდე, პერანგის გული ირიბათ შეჭრილია და საყელოთი გვერდზე აქვს შესაკრავი ღილ-კილოთ, ფოლაქით. ეს ირიბათ შეჭრილ გულზე წითელი შილაა გადაკრული და რადგან ზუბუნი და ჩოხა უსახელოა, გულშიაა, მაშინ წითელი საგულე ჩანთ პერანგისა... შარვალი მოკლე დ აგანიერი იჭრება და სათავიანს ჰკერენ, შიგ ხონჯარს უყრიან. შარვლის ტოტის ერთ კუნჭულს პაიჭებში იკეცებენ... ჯავახელების ქურქი ოთხი ცხვრის ტყავისაგან იკერება. ქუდს ერთი ცხვრის ტყავიდან ჰკერავენ... ფეხთ იცმენ წინდა-პაიჭს... წინდებზე ქალმნებს ან ყარაულებს, ნულებს იცმენ“ (მასალები, 1983: 205). შემონახულია ხიზაბავრელი ქალების სამოსის აღწერილობაც 30-იანი წლებისა: „ქალები იცმენ პერანგს, პერანგზე - გულამოჭრილ გრძელ ზუბუნს, ზევიდან კი გულშია კაბას, რომლის წინა კალთების კუნჭულები უკან წელზე აქვთ დამაგრებული ზედ მორტყმული ყვითელი შალის სარტყელით. კაბის კუნჭულების აკრეფით დარჩენილ წინაობაზე იფარებს შალის ფეშტამალს და ბალებით იმაგრებს წელზე ხუთ-ექვსჯერ გარშემოხვევით. პერანგის საყელოზე უვიათ პატარა ვერცხლის ღილები... ზუბუნის წელი სარტყელ ზევით ჩაფრასტებით შეკრულია, ხოლო კაბის წელს ანჯუსტებით იკრავენ... ნიფხავსაც თეთრი სამოსელისას იცმენ... პატარძლებს ფეხთა მწვანე ქოშებს აცვამდენ და თავზე წითელ ბადეს ჩამოახურავდენ სახეზე... თავზე ლეჩაქს იხურავენ ხიზაბავრელი ქალები. შუბლზე ნაიკრავდენ აბრეშუმის ხელმანდილს, ზემოთ ჩიქილას იდებენ და წითელ ბაღდადიას გადაიფარებენ... თმა თორმეტი ნაწნავით წინ უკან გადაყრილი აქვთ“ (მასალები 1983: 206-207). ტრადიციულად ქალებმა იცოდნენ ქარგვა, ქრა-კერვა, რაც, ნაწილობრივ, დღესაც ხელენიფებათ.

ჯავახეთი განთქმული იყო ხალიჩების, ფიჩვების, ჯეჯიმების, შალისა და ჭილოფის ქსოვის ტრადიციით. განვითარებული მეცხვარეობა იძლეოდა დიდი რაოდენობით მატყლს და ამან ხელი შეუწყო შინამრეწველობის განვითარებას. შალის ძაფის შესასაღებად იყენებდნენ ბუნებრივ საშუალებებს: ფოლიოს ყვითელი ყვავილისაგან ყვითელ ფერს იღებდნენ, ენდროსაგან - წითელს, მარმიჭის ბალახისაგან - ცისფერს, ფოთოთას, სოსანის, ჟანგიანი რკინის ნაჭრისა და შავი ტალახისაგან - შავ ფერს და სხვ. ქსოვდნენ საქსოვ დაბგებზე. აგრეთვე, „პურის მჯის“ წნელით წვრილ კალათებსა ქსოვდნენ და ჭილიდან - ჭილობებს დაბგაზე“ (მასალები, 1982: 158-159).

ჯავახეთში უძველესი დროიდან არსებობდა მჭედლობისა და ოქრომჭედლობის მდიდარი ტრადიციები. მჭედლები ამზადებდნენ საყოფაცხოვრებო, შრომისა და საომარ იარაღს, ოქრომჭედლები კი ვერცხლის, თითბერისა და ოქროს ნატიფ ნაკეთობებს: სამკაულს, ქამრებს. განსაკუთრებით ცნობილი სახელოსნოები ახალციხესა და ახლაქალაქში ყოფილა (სოსელია, 1973). მჭედლობის მცოდნენი ახლაც არიან ამა თუ იმ სოფელში.

ჯავახეთმა შემოგვინახა ქართული მუსიკალური ხალხური შემოქმედების ადგილობრივი სახეობანი. აქ ჰქონდათ ხალხური საკრავები: სტვირი, გუდასტვირი, ჭიჭყინა. ამ საკრავების დამზადების წესი დღესაც ახსოვს ზოგიერთ მთხრობელს, მაგალითად, სოფელ ხიზაბავრაში. მესხური მუსიკალური ფოლკლორი ნაწილია ქართული ეთნომუსიკალური კულტურისა (ჩხიკვაძე, 1960) და დღეს არაერთი ხალხური ანსამბლი ასრულებს ადგილობრივ სიმღერებს. ქართულ საწესო-რელიგიურ ფერხულთა შორის სათანადო ადგილი უჭირავს მესხურ სიმღერებსა და ფერხულებსაც (ალავერდაშვილი 2013).

საბჭოთა დროს ჯავახეთის მხარეში საკმაოდ განვითარებული იყო ადგილობრივი ეკონომიკა. XX საუკუნის 90-იანი წლებიდან კი თანდათანობით მოიშალა საბჭოთა მეურნეობების სისტემა და დაიწყო ტრანსფორმაციული პროცესი - სოციალისტური სისტემიდან საბაზრო ეკონომიკაზე გადასვლისა, რამაც რთულ მდგომარეობაში ჩააყენა მოსახლეობა. სამწუხაროდ, საბჭოთა წნეხისაგან გათავისუფლებულმა საქართველოს მმართველმა პოლიტიკურმა ძალებმა ვერ შეიმუშავეს ქვეყნის სოციო-ეკონომიკური განვითარების სტრატეგიული გეგმა. ეკონომიკური ტრანსფორმაცია სპონტანურად განხორციელდა. მოსახლეობის ნაწილი, რომელიც აქამდე დასაქმე-

ბული იყო საბჭოთა მეურნეობებში, ფაბრიკებსა და ქარხნებში, ან საბჭოთა სამხედრო ბაზებში, დარჩა უმუშევრად და ინდივიდუალური რესურსით დაიწყო ზრუნვა გადარჩენისათვის. სახელმწიფო ქონების პრივატიზაციის საკითხმაც არაერთი პრობლემა წარმოქმნა.

უაღრესად აქტუალურია სახელმწიფოს ზრუნვა მიკროეკონომიკის განვითარებისათვის, რათა ყოველ მხარეში (რეგიონში) შესაძლებელი გახდეს ადგილობრივთა დასაქმება ამა თუ იმ კომპანიათა თავმოყრის, კონცენტრაციისა და მათში ადგილობრივთა დასაქმების ხელშეწყობით. მეცნიერთა ნაწილი ამ კუთხით საუკეთესო გამოსავალს ხედავს ტერიტორიულ-სივრცითი განვითარების ორგანიზაციის საქმეში ეკონომიკური ბირთვებისა და ზრდის პოლუსების თეორიაზე დაყრდნობით ტერიტორიული ცენტრების, ეკონომიკური კლასტერების ფორმირება-განვითარებაში (თევზაძე 2016: 78.). მეცნიერთა პროგნოზით, სამცხე-ჯავახეთის რეგიონის კლასტერიზაციის კუთხით მსჯელობისას „ამ ეტაპზე განიხილება, მხოლოდ ყველაზე რეალური და ფუნქციური პოტენციური კლასტერების ჩამონათვალი. ასე მაგალითად: 1. სამცხე-ჯავახეთის რეგიონში, ბორჯომი-ნაღვერი-ცემი-ბაკურიანის სამთო-კლიმატური კლასტერი; 2. სამცხე-ჯავახეთის რეგიონში დაცული ტერიტორიების კლასტერები; 3. ახალციხის რაიონული საგანმანათლებლო კლასტერი, რომელიც პერსპექტივაში უზრუნველყოფს დასავლეთ საქართველოს ინტელექტუალური და შრომითი რესურსებით; 4. სამცხე-ჯავახეთის სასოფლო-სამეურნეო კლასტერი (მებოსტნეობა, მეხილეობა, მეცხოველეობა და სხვა); 5. სამცხე-ჯავახეთის რესურსული პოტენციალისა და განვითარების მომავალი პერსპექტივების გათვალისწინებით დამოუკიდებელ კლასტერებად შეიძლება ჩამოყალიბდეს ძალიან კონკრეტული მიმართულებები, როგორებიცაა: მეკარტოფილეობა და მეფუტკრეობა, და 80 ისინი რეგიონის ეკონომიკის ე.წ. სავიზიტო ბარათად იქცენენ. აუცილებლად უნდა აღინიშნოს მცირე სტატისტიკური მონაცემის შესახებ, რომელიც კიდევ უფრო ამყარებს კლასტერიზაციის მოსაზრებას. აღსანიშნავია, რომ 12 რეგიონიდან სამცხე-ჯავახეთს უკავია მე-5 ადგილი, რეგიონში არსებული ეკონომიკურად აქტიური ტერიტორიის ფარდობით, და ის უდრის 4.9 ათს კვ.კმ. (2012 წ. ფინანსთა სამინისტრო) (თევზაძე, 2016: 79-80).

რასაკვირველია ზემოთ მოტანილ რეკომენდაციებს უნდა დაემატოს ეთნოგრაფთა მხრიდან შემუშავებული რჩევები, იდეები. მათში

სათანადო ადგილი უნდა დაიკავოს ჯავახეთის ტრადიციული კულტურის ყოველმა ელემენტმა, რომლებიც, შესაძლოა, ფორმირდეს თანამედროვე მოთხოვნების შესაბამისად.

ჯავახეთს აქვს ბუნებრივი წიაღისეული რესურსი მრავალი მიმართულებით მრეწველობის განვითარებისათვის: სამთომომპოვებლობა, მინერალური წყლების, ავეჯისა და ხის პროდუქციის წარმოება. შედარებით იაფი მუშახელის, იაფი ელექტროენერჯისა და რეგიონის სტრატეგიული ადგილმდებარეობის გათვალისწინებით რეგიონში შესაძლებელია სოფლის მეურნეობის გადამამუშავებელი მრეწველობის განვითარება (თოლორდავა, მაღლაკელიძე 2016: 87).

ამჟამად ჯავახეთში მოქმედი დასაქმების ძირითადად კერებია კვების ობიექტები, სამშენებლო მასალებისა და სოფლის მეურნეობის პროდუქტების გადამამუშავებელი საწარმოები. აგრეთვე, დიდი როლდენობითაა ხე-ტყის დამუშავების მცირე წარმადობის საწარმოები ე.წ. „სახერხები“ და ხის ნაკეთობათა დამამზადებელი საამქროები, მაგალითად, ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტში, მოქმედებს ბაზალტის ქვის გადამამუშავებელი და მსუბუქი კედლების ბეტონის ბლოკის საამქროები. ახალქალაქში სასოფლო-სამეურნეო მანქანების სარემონტო, ხორცის გადამამუშავებელი, რძის პროდუქტების საწარმოები, აგრეთვე, ბეტონის ბლოკების, ქვისდამამუშავებელი, ხის დამამუშავებელი საამქროები. ნინოწმინდაში მოქმედებს ბაზალტის ქვის დამამუშავებელი, მსუბუქი კედლების ბეტონის ბლოკის, ხორცის გადამამუშავებელი, რძის პროდუქტების საწარმოები და სხვ. (თოლორდავა, მაღლაკელიძე 2016: 87-88).

ჯავახეთის შემდგომი ეკონომიკური განვითარებისათვის მნიშვნელოვანი შედეგის მომტანია ენერგორესურსების ათვისებაც. „ჰიდრო-ენერგორესურსების გონივრული ათვისება მას სამხრეთ კავკასიის რეგიონში ელექტროენერჯის მსხვილი მწარმოებლისა და სატრანზიტო კვანძად გახდომის შესაძლებლობას მისცემს. ენერგორესურსების ეფექტიანად გამოყენება მსხვილი ინვესტიციების მოზიდვას მოითხოვს. ამ მიმართულებით რეგიონში მუშაობა უკვე მიმდინარეობს, რაც ჰიდროელექტროსადგურების მშენებლობის სიმრავლითაც დასტურდება (5 ახალი პროექტი)... გასათვალისწინებელია, რომ ელექტროენერჯიზე მოთხოვნა სწრაფად იზრდება, რეგიონის მოსაზღვრე თურქეთში, რომელიც საქართველოსთვის ერთ-ერთ ყველაზე მიმზიდველ ბაზარს წარმოადგენს. ამასთანავე,

მეტად მნიშვნელოვანი ფაქტია ისიც, რომ 2006 წლიდან ჯავახეთზე გადის British Petroleum-ის ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენისა და სამხრეთ კავკასიის გაზსადენის ვრცელი მონაკვეთები“ (თოლორდავა, მალლაკელიძე 2016: 90-91).

ჯავახეთს აქვს მნიშვნელოვანი ბუნებრივი რესურსი სამკურნალო გამაჯანსაღებელი კურორტების შექმნისა და განვითარების კუთხითაც. ამ ეტაპზე მოქმედია ვარძიის კულტურული და ბალნეოლოგიური ცენტრი. ძალიან საყურადღებოა ადგილობრივი ეთნოგრაფიული მასალა, რომელიც ავლენს სხვადასხვა ტრადიციულ საშუალებას, რომლებიც გამოსადევია ბალნეოთერაპიული ეფექტის მქონე ჰიდრომინერალური რესურსებით მდიდარი ცენტრების, მათ შორის, ბალნეოთერაპიის შედარებით ახალი მიმართულების - ველნესის ცენტრების შექმნისათვის. ტრადიციულად ჯავახეთის ამა თუ იმ მხარეში არსებობს ბალნეოთერაპიის ხალხური ფორმები, მაგალითად, ცნობილია, რომ სამკურნალოდ გამოიყენება გოგირდის შემცველი და სხვა სახის მინერალური წყლებიც, აგრეთვე, სამკურნალო ტალახიც და სხვ.

ჯავახეთში დღემდე შემონახულია ტრადიციული საცხოვრებელი და სამეურნეო კომპლექსების ტიპური ნაგებობები, ჯერ კიდევ ცოცხალია ტერასული მეურნეობის ფორმები, ცოცხალია მიწათმოქმედების, მებაღეობის, მევენახეობისა და მესაქონლობის სამეურნეო ტრადიციები, ხელოსნობის ზოგიერთი დარგი, მეთევზეობის სახეობები, ტრადიციული კვებითი სისტემის არაერთი ელემენტი, ხალხური სამედიცინო გამოცდილება, ეკოლოგიური ბალანსის დაცვის ამსახველი შედარებით ფრაგმენტული ცოდნა და სხვ.

დასახლების ტიპი ჯავახეთში ორი სახისაა: 1. ჰორიზონტალური და 2. ტერასული. ორივე მათგანში არსებული დასახლებები ფლობდა მცირე ეზოს, რომელსაც, ძირითადად, სამეურნეო დანიშნულებისათვის იყენებდნენ. ჯავახური ტრადიციული დასახლება შედგებოდა ახლო მონათესავე ჯგუფთა განსახლებების არეალისაგან. მონათესავენი ერთმანეთთან ახლოს ცხოვრობდნენ. ეთნოგრაფიული მასალით ცნობილია ფუძე სახლებიც - ერდო-გვირგვინიანი, საიდანაც გაიზარდა სანათესაო ჯგუფი და გამრავლდა შტოებად. რელიეფიდან გამომდინარე, ზოგჯერ ერთი სახლის ბანი, მეორე სახლისათვის ეზოს წარმოადგენდა (ხიზაბავრა, ტოლოში, სარო, კარნახი). ასეთივეა საზღვარსმიღმა მოქცეული სამცხისა და ჯავახეთის ტრადიციუ-

ლი დასახლების ტიპი. მათგან განსაკუთრებით ურდვევად ეს ფორმები შემონახულია სოფელ ყველ-სა და ხეოთში/ხევათი (ფოცხოვის/პოსოფის რაიონი), აგრეთვე კარნახის მიმდებარე სოფლებშიც თურქეთის მხარეს.

ხაზგასმით უნდა ითქვას, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებულ, ასევე თურქეთში მოქცეულ მესხურ სოფლებში დასახლების ტიპთან ერთად, განსახლების ტრადიციულ ფორმები და საცხოვრებელი თუ სამეურნეო ნაგებობანი აბსოლუტურად ერთი და იგივე ფრომისაა. იგივე ითქმის ტრადიციულ სამეურნეო ტიპზეც. ორივე მხარეს გადანაწილებული ჯავახეთის ტერიტორია გეოგრაფიულად ზეგანია, ზოგან კი - მთა-გორიანი ზეგანიც. კონტინენტური ჰავაა გაბატონებული, იცის ზომიერი ზაფხული და ყინვიანი ზამთარი. ტრადიციულად, განვითარებული იყო მრავალდარგოვანი ინტენსიური მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. მეურნეობა აქ სიმბიოზური ხასიათისაა. სამწუხაროდ, სოფელთა ერთი ნაწილი თითქმის დაკლილია მოსახლეობისაგან, რაც გავლენას ახდენს ინტენსიური მიწათმოქმედების მასშტაბების შემცირებაზე.

ჯავახური ტრადიციული კულტურის უმნიშვნელოვანეს სეგმენტად გვევლინება ადგილობრივი ხალხური არქიტექტურის შედეგები - **მესხური ერდოგვირგვინიანი საცხოვრებელი კომპლექსები**. არქეოლოგიური განათხარი მასალით, ერდო-გვირგვინიანი (დარბაზული) ტიპის სახლის პროტოტიპი საქართველოს ტერიტორიაზე ძვ. წ. აღის მესამე ათასწლეულის შუა პერიოდიდანაა ცნობილი (ქვაცხელეები, ამირანის გორა...). საქართველოს სხვადასხვა მხარეში არსებული ტრადიციული დასახლების ტიპი და საცხოვრებელი ნაგებობები მრავალფეროვანია. ისტორიულად საქართველოში ჩამოყალიბებულია საცხოვრებლის სამი ძირითადი ტიპი: ერდო-გვირგვინიანი (დარბაზული), კოლხური, მთური (გ. ჩიტაია), რომელთაგან საკვლევ რეგიონში - ჯავახეთში - ტრადიციულ საცხოვრებლად გვევლინება ერდოგვირგვინიანი (დარბაზული) ნაგებობა. დარბაზული ტიპი გავრცელებული იყო სამცხეში, ქართლსა და კახეთშიც.

ზოგადად, დარბაზული საცხოვრებელი ცნობილია სხვაგანაც სამხრეთ კავკასიაში. იგი მსოფლიო სამეცნიერო ლიტერატურაში რამდენიმე სახელითაა ცნობილი. საქართველოში მას „დარბაზულ“-ს ან „ერთობის სახლს“ უწოდებენ, სომხეთში - გლახატუნ-ს, ან ტუნ-ს, აზერბაიჯანში - ყარადამ-ს. არსებული მასალის მიხედვით სამხრეთ

კავკასიაში ერდო-გვირგვინიანი საცხოვრებლის ტიპი ყველაზე მეტად გავრცელებული იყო საქართველოში, შემდეგ სომხეთსა და აზერბაიჯანში.

საერთოდ, საქართველოს ერდო-გვირგვინიანი ტიპის საცხოვრებლები შემდეგ ძირითად ლოკალურ ვარიაციებად იშლება: 1. ქართლური და კახური; 2. სამცხე-ჯავახური; 3. თრიალეთური. ეთნოგრაფიულ სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით, დარბაზული ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობის გენეზისი იწყება მიწურიდან. დარბაზი, ზოგადად, გადახურულია გუმბათისებრი, საფეხურებრივი გვირგვინით, რომლის თანდათანობითი დავიწროებული ყელი მთავრდება საკვამლე და სანათი ხვრელით - ერდოთი.

გვირგვინისებურად გადახურული კლასიკური ფორმის დარბაზი შეიცავს კერას, რომელიც საცხოვრებელი ფართის ცენტრშია განთავსებული და ორნამენტირებულ დედაბოძს. საქართველოს მაგალითზე, უმრავლეს შემთხვევაში დარბაზული ტიპის საცხოვრებელი ნაგებობები გავრცელებულია დასახლების შეჯგუფულ ტიპში.

დარბაზული ტიპის საცხოვრებელი მრავალფუნქციური ნაგებობაა. კულტურის ისტორიისათვის მნიშვნელოვანია არამხოლოდ დარბაზის არქიტექტურული აღნერელობა და მშენებლობის ტექნოლოგია, არამედ მისი სოციალური ბუნება და კულტურულ-სამეურნეო არსი და დანიშნულება. ჯავახეთის კლიმატური პირობები და საზღვართან ოდითგანვე სიახლოვე განაპირობებდა აქ დარბაზული ტიპის ნაგებობების გავრცელების საჭიროებას.

ჯავახეთის მოსახლეობის ძირითადი საცხოვრებელი მეოცე საუკუნის 20-იან-30-იან წლებამდე იყო ერდო-გვირგვინიანი სახლი, რომელიც ფართის სეგმენტაციის მიხედვით იყო ორი სახისა: 1. რთული კომპლექსი და 2. მარტივი კომპლექსი. ერდო-გვირგვინიანი სახლის ქერქვეშ, გვერდი-გვერდ, ჰორიზონტალურ ჭრილში წარმოდგენილი იყო, როგორც საცხოვრებელი, ასევე სამეურნეო ნაგებობები. გარდა ამისა, ფართოდ იყო გავრცელებული მიწურ ბანიანი ნაგებობანიც.

ჯავახეთი და ერდო-გვირგვინიანი საცხოვრებელი ტიპი ადრევე მოექცა კვლევის არეალში. ქართველ ეთნოლოგთაგან პირველი ამ საკითხს შეისწავლის გიორგი ჩიტაია. მისი კვლევა საყურადღებო მრავალმხრივაა და განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია კვლევის დრო - მეოცე საუკუნის 20-ანი და შემდეგ 30-იანი და 40-იანი წლები. პირველი ექსპედიცია გიორგი ჩიტაიამ სამცხური და ჯავახური დარ-

ბაზების შესასწავლად ჩაატარა 1924 წელს. გიორგი ჩიტაიას დღიურში დაცულია უაღესად საინტერესო ეთნოგრაფიული მასალა, რომელიც წარმოგვიდგენს 20-იან წლებში არსებულ ჯავახურ ყოფას და საცხოვრებელ ნაგებობებს (ჩიტაია, 2001). შემდეგი პერიოდის ერდო-გვირგვინიანი საცხოვრებლის დეტალური აღწერილობა მოგვეპოვება 1935 წლის მასალის მიხედვით. მასალა ჩანერილია სოფელ ხიზაბავრაში ივანე ჯავახიშვილის დავალებით (მასალები, 1976), ეს ტექსტი ქვემოთ ვრცლად არის მოტანილი, როგორც უძვირფასესი წყარო. XX საუკუნის 60-იან წლებში ერდო-გვირგვინიანი საცხოვრებლის დეტალური კვლევა მოცემულია თეიმურაზ ჩიქოვანის სტატიებსა და მონოგრაფიაში და სხვ. ყოველივე ზემოთჩამოთვლილისა და სხვა სამეცნიერო შრომების საფუძველზე იკვეთება შემდეგი სურათი: ჯავახური ერდოგვირგვინიანი სახლი დროთა განმავლობაში იცვლის შიდა დაგეგმარებას, დავინყებას ეძლევა მშენებლობის ტრადიციები, მიმდინარეობს საცხოვრებლის შიდა სტრუქტურის ახლებური გადანაწილება და ფუნქციური ცვალებადობა. შესაბამისად, აუცილებლად წარმოგვიდგება ტრადიციის ტრანსფორმაციის ამსახველი ეტაპების წარმოჩენა.

გიორგი ჩიტაიას მიერ მოწოდებული პირველი ეთნოგრაფიული აღწერილობა დღიურის სახისაა, მაგრამ განზოგადებული დასკვნები და სამეცნიერო დაკვირვებები მას სხვა არაერთ სტატიაში აქვს გამოკვეთილად წარმოდგენილი. 1924 წლის აგვისტოსათვის გიორგი ჩიტაიამ მოინახულა ახალციხის ორი დარბაზი: სტეფანე იანოლაშვილისა და პეტრე ყირქიზლიშვილისა (ჩიტაია, 2001: 184-186). მართალია, ეს აღწერილობა უშუალოდ ჯავახეთს არ ეხება, მაგრამ მეზობელი მხარეა და კულტურის ეს ტიპი მსგავსია. „ყირქიზლიშვილები ძველი ბატონებია. დარბაზი დიდია. აქვს შესავალი კარები. ერთი და ორი დარბაზია მიდგმული ოთახებით. აქვეა ნეფე-დედოფლის დასაწოლი აჯილაკი. დარბაზების გუმბათები, კოკოშაკები დღეს ნახევრად გადაკეთებულია. განყოფილია ხის ავეჯით: განჯინა, სკამლოგინები მოჩუქურთმებულია“ (ჩიტაია 2001: 185).

გიორგი ჩიტაია სამცხის ქვაბლოვანის ხეობაში აფიქსირებს დარბაზული საცხოვრებლისგან განსხვავებულ ტიპსაც: „უძველესი ტიპია დარბაზი თავისი მახასიათებელი გვირგვინიანი სახურავით; მეორე ტიპია ოდა - ოდური ბანიანი ბრტყელი სახურავით“ (ჩიტაია, 2001: 213). ჯავახეთსა და სამცხეში იკვეთება ერდო-გვირგვინიანი (დარბაზული)

საცხოვრებლის ადგილობრივი სახელწოდება: „მერცხლის ბუდურა“. გვირგვინის ეს სახეობა ამგვარია: გვირგვინი კუთხური წყობისაა, ექვსსაფეხურიანია, ეყრდნობა საკედლო სვეტებსა და ოთახის ცენტრისაკენ არსებულ ორ დედაბოძს. გვირგვინს ბოლოში ერთო აქვს დატანებული. ბანზე მინაა დატკეპნილი. ბევრგან გვხვდება მესხური სახლის მეორე სახეობაც: ოდური ბანიანი ბრტყელი სახურავით.

დარბაზული სახლი დიდი ოჯახებისთვის იყო განკუთვნილი. მასში მეოცე საუკუნის 30-იან წლებშიც კი რამდენიმე თაობა და ცოლ-შვილიანი ძმები ერთად ცხოვრობდნენ. მაგალითად, ხიზაბავრის მასალით, თენოშვილების ოჯახი 50 სულისაგან შედგებოდა, ვენჯილაშვილებისა - 45, კელოშვილებისა - 35, ბალიაშვილებისა - 40, დათაშვილებისა - 35 (ჩიქოვანი, 1967: 83). დარბაზული სახლი სამი მხრიდან, სამი კედლით მიწაშია ამოყვანილი, სახლის პირი მიწის ზემოთაა და ღიაა. სახურავი ერთო-გვირგვინსებურია.

ჯავახეთის სოფელ ხიზაბავრის ადგილობრივი მოსახლეობის ცნობით, უკვე 1935 წელს ამ სოფელში გადაკეთებული იყო ყველა სახლი, გარდა „თენოთ ალექსოს სახლისა, ლეკოთ ბასილასი და ადოთ ბასილასი. ჩვენებური სახლები სულ ქვა-ლოდებით და ტალახით არის გაკეთებული. ძველათ ტალახსაც არ ხმარობდნენ, მიწას აყრიდნენ კედლებში ქვებს. ოსტატები აქაურებივე ყოფილან, დღესაც აქაურები აკეთებენ. მასალა - ქვ-ტალახი (ძველად კი ტალახის მაგიერ მიწა), ხე, სულ ადგილობრივი ყოფილა, რადგან აქ ყოფილა დიდი დაბურული ტყე და ქვა-ლოდები ხომ ახლაც ბევრია. დღეს ტყისას აქ ველარაფერს ვხედავთ, მაგრამ ძველი ნათქვამი ამტკიცებს:

„ხიზაბავრა ქარიანო,
წინ მინდორი, უკან ტყეო“
„ხიზაბავრა ქარიანი,
დარნები აქვს კარიანი,
წინ მინდორი, უკან ტყე,
ღვინო იცის გვარიანი“.

საშენი მასალის დამზადება, ხე-ტყისა და ქვა-ლოდისა, ყოფილა მარტო ცულით და ლოდების საგორებლად ხის კეტებით. ძველ სახლებს ხერხით და სხვა აჯათით ნამუშევარი არ ეტყობა და დახეული ფიცრებიც არ უხმარიათ. ეს სახლები გაკეთებულია შემდეგი თვლე-

ბისაგან. დარბასა (დარბაზისაგან), ახორისაგან, მარანისაგან (საკუჭ-ნაო), სათონესაგან და საბძლისაგან, საბძელს ზემოდან კალო, კალოზე კარაპანისაგან. კარაპანში ზაფხულში კალოს გალენვის დროს მეკალოები ისვენებენ და პურს სჭამენ, ზამთრობით კი შიგ ინახავენ ურემს, ჭილდა-გუთანს, არნადს, ღრიჭინას, ორთით-ფოცხს, ცელს, ნამგალს, უღელს, ტაბიკს, სამჯე კეტებს და სხვა აჯათებს. კალოზე პურის შესანახავად ორმოებია გაკეთებული, სადაც ჩადის 10-12 სომარი (16 კოდი ან ფუთი). პური (უნინ კოდში 1 ფუთი და 10 გირ. ხორბალი ჩადიოდა, ახლა დააპატარეს და ერთი ფუთი ჩადის კოდში; კოდში 4 რუბია - 10 გირ., რუბში 2 კოდი და 5 გირ.)... თენოთ ალექსოს ძველი სახლის (დარბაზი) აშენება არავის ახსოვს, რომელიც უტალახოთ, ქვა-ლოდით არის გაკეთებული. მისი კედლების აშენების დროს ქვის ნაპრალებში ტალახის მაგიერათ ჰყრიდენ მიწას და ავსებდენ. ქვა-ლოდი იქვე ყრილა და მითი უშენებით კედლები; ხე-ტყე ადგილობრივია, იქვე ყოფილა დიდი ტყე. შენობაზე დაყრილ ძელებს ცულის ნაცხვირალი სულ არ ეტყობა რა, რაც ამტკიცებს, რო იგი შორიდან არაა მოტანილი ხარებით. როდესაც ხარებით ეზიდებიან, ნაცხვირალში ჯაჭვის გაყრით აუბმენ ხარებს, ძელები ადგილობრივ მოჭრილია. შენების დროს უხმარიათ აჯათები, ცული და ხის კეტი ლოდების დასაძრავად, რომელსაც ხელით ვერ დასძრავდნენ კედელში დასათანებლად. სახლი შედგება: დარბაზისა, ახვრისა, სათონისა, მარნისა და საბზელისაგან. დარბაზი 12-25 არშინის სიგრძის, 15-20 ვერშოკის სიმაღლი, სრულიად გაუთლელი ხეებისაგან გაკეთებული არის, სამტოტიან მსხვილ კატრის ბუნებრივ დედა-ბოძზე (ეს „ბოძი“ იქვე ყოფილა ამოსული, როცა ტყე ყოფილა იქ) დაშენებული. დედა-ბოძს გარშემო კაცი ვერ შემოავლებს ხელს, ისე სხვილია. ამ ბოძს ზევით, წინ ნახევარი მტკაველი გამოშვერილი აქვს ტოტი, პატარა თიკი. ამ თიკს რასმის ჩამოსაკვიდად ხმარობენ. დედაბოძზე გადებულია გრძელი, 20 ვერშოკის სიმაღლი ხე - გარენალი, ანუ სასთუმალი (გარენალი სულ კვარია). ეს გარენალი დადებულია თავ-ბოლოთი ორს ორ-ორ არშინის სიმაღლე ქვის ბოძებზე. გარენლებზე დვენდარმა (საწარბე) აქვს გადებული შენობის მოსაყრელად (ზევით შესავიწროებლად სახურავისა). დვენდარმაზე გადებულია ორივე მხრით ხარიხები, 15-15 ვერშოკია სიმაღლითი ორ წყებათ, ზედიზედ ასამაღლებლად შენობისა და ზემოდან დუზმათ დაწყობილია ოთხი ხე (ჰორიზონტალურად). ზევიდან 6-6 ვერშოკიანი კოჭები დაწყობილია

როგორც ზემოდან, ისე ქვემოთ ნათქვამი დვენდარმასა და ხარიხებ შუა ფარღალეებში დასაყრუებლად; კოჭებზე ტალახია და ზევიდან მიწა დაყრილი. კარის ნაწილები. შესავალში, ქვეშ ზღურბლი, გვერდებზე ასული ხეები, ორი ამყოლი, ამყოლებზე ქუდი. ქუდზე ზემოდან დადებულია ტალავერი ანუ ბალავარი (მუხისაა). სახლის პატრონი - თენოთ ალექსო, 70 წლისა, მოგვითხრობს: ამ დარბაზს შუაზე ჰქონდა ერდო - იტყოდა ბებიაჩემიო. ერდოს პირდაპირ, ქვეშ შუაზე ჰქონია ცეცხლის ასანთობათ კერა. ოთხკუთხედი 1/2 არშინის სიმაღლე ქვა ყოფილა კერასთან სამკვრეთ. [რომელზედაც] კვარს სდებდნენ ოთახის გასანათებლად, როდესაც იმ დროებში არა ყოფილა ნავთი. დარბაზს ბუხარი არა ჰქონდა. ჩემ დროს დააყრუეს შუაზე ერდო და სამხრეთის მხრდიან ორთვალე ერდო გამოაღეს გვერდიდანო, კერაც მაშინ მოშალეს შუიდან და ბუხარი გააკეთეს პირდაპირ შესავალ კედელში. ამ ბუხარს ჩვეულებრივი ბუხრის ფორმა არა აქვს... ქვეშ განიერი და ზეით შევიწროებული ფორმები ამაღლებული. ეს ბუხარი ოთხკუთხათ არის გამოღებულ-გამოშენებული კედელში... ამ დარბაზში ერთი დიდი ორმოა პურის შესანახი და 20 სომრისა, ოთხი ც ღვინის ჭურებია ჩაფლული... ამ სახლის კთებას 400 წელს ვარაუდობენ ადგილობრივი ხნიერები... თენოშვილის დარბაზში ჩრდ. კედელშია სარკმელი - დოლაბი, წვრილმანებისათვის და სხვა საოჯახო ნივთების შესანახავად. ამავე კედელზეა თაროები, სადაც აწყვია ჭურჭლები თიხისა. კედლის მხარეში ქვის საქვია - თარო, ქოთნებისა და ქვაბ-ტაფების სანყოფი. სამხრეთის კედლის აღმ. კუნძულთან სათონეში შესასავლელს აქვს კარი. სათონეში თონე მოუშლიათ და გაუკეთებიათ ფურნე. დარბაზში შესავალ დერეფანში, ახორში და სხვა (სათავსოში) არის შესავალი კარები. ახორი ისეთივე ქვა-ლოდებითა და ხე-ტყის მასალითაა ნაშენი, როგორც დარბაზი. ბოძებზე დვენდარმაა, ბოძები ქვებზეა დაბჯენილი, რომ ძირები არ დაულპეს. დვენდარმაზე (დანყობილია) ხარიხები, ხარიხებზე - ყოშბაშები, , ე. ი. კვანტები და შილები, ზევიდან დუზმაა, ზევიდან - ტალახი და მიწა... საბძელი ბოძების თავზე. კედლების თავებზე გადებულია გარეწალი, გარეწალზე ზემოდან დვენდარმები, ზემოდან აწყვია ხარიხები ასამაღლებლად საბძლისა, ზევიდან - კვანტები, კვანტებზე - ყოჩბაშები, ზევიდან - კოჭები, მიწა-ტალახი და სულ ზევიდან - ერდო კალოდან ბზის ჩასაყარად... დერეფანი: კედლებზე გარეწალი (თავ-ბოლო კედლებზე დადებული), კვანტები, კოჭები, მიწა-ტალა-

ხით. საბძლის ზემოთ კალო. კალოს ერთ კუთხეზე კარაპანი მეკალო-ების დასასვენებლად და პურის საჭმელათ. ზამთარში კარაპანში ინახავენ ურემს, ჟილა გუთანს და სხვა ყველა მიწის სამუშაო აჯათს... კარაპანის მშენებლობა. წინ ერთი გრძელი ხე გადებულია კედლიდან კედელზე, რომლის შუანელი ბოძებზეა დადებული. ასეთივე ხე უკანა კედელზეა და ზედ გრძელი კვანტების თავებია დაწყობილი, კვანტებზე აწყვია კოჭები და აყრია მიწა... ახორში უბიათ საქონელი და ცალ გვერდზე ოდათ იყენებენ ზამთარში თავიანთ საცხოვრებლად, რადგან ზამთრის სიცივეში საქონელთან ახლოს თბილათ იქნებიან. ახორის ნახევარს ოდათ გადამკვდელავენ, შიგ მოაწყობენ შესავალ კარის პირდაპირ ბუხარს კედელში. ბუხარს ზევიდან მოაწყობენ ფარლებს, სადაც ჯამ-ჭურჭლეული და ქიქები ღამაზათ გამწკრივებული უწყვიათ. ბუხრის აქეთ-იქით მხარეებზე საქვები აქვთ მთელი ოდის სიგრძეზე, ბუხრის კედლიდან კარის დარაბამდე, რომელიც ახორშია მოთავსებული (აქ ოდის კარი ფიცრისა არაა, წმიდა გადებული ქერებითაა ნაკეთი, რო ახვრდან ხბო ან საქონელი არ შევიდეს ოდაში, როცა დაუბმლი დარჩებათ). საქვებზე ღამით წვებიან. საქვის თავებში ბუხრის კედელზე სიბებია მიკრული (ხის ფიცრები ერთი არშინის სიმაღლე ძირიდან, რომელსაც აქვს საქვის ზემოთ, ნახევარ არშინზე მაღლა, ვინრო ტარო 4 თითის დადება სიგანით, რაზედაც ჭრაქს და წვრიმან ნივთებს სდებენ ხოლმე სახელდახელოდ). ამ სიბებსაც ის დანიშნულება აქვს, რო საქვზე დამჯდარ სტუმარს, რომელსაც ფიჩვ-ხალიჩას უგეებენ ხოლმე, ბალიშსაც მიუდებენ სიბასთან სუფთათ და არა კედელთან... ამ ოდას ბუხრის პირდაპირ ერთი თვალი ან ორთვალიანი ერდო აქვს, ქვეშ საშუბლე მშვენიერი გაშალაშინებული და ზოგან დაჭრელებული ფიცრებით დამშვენიებული. ამის პირდაპირ ერდოს ქვეშაც ასეთივე საშუბლე ღამაზი ფიცრები აქვს ნაკეთი, რომელიც თარომდის გაფორმებულია. ამ ახვრის ოდას ორი კედელი აქვს ქვისა და ტალახისა, ერთი ბუხრისაკენ და მეორე ახვრისპირდაპირ. ამ კედლებში ბევრგან სარკმლები აქვთ. ამ კედლებში დატანებულია, ბუხარს აქეთ-იქით, ორი სარკმელი სიბის ზევით და ერთიც შკაფსავით მოზრდილი სარკმელი. ყველა ესენი კარებიანია, რომლებშიაც ინახავენ შუშეულ სუფთა ჭურჭლებს და სასტუმროდ შენახულ საჭმელ-სასმელს, ხოლო ბუხრის წვრილ სარკმელში აწყობენ, უფრო კი, ერთში, მათთვის ძვირფას ნივთებსა და საჭირო საბუთებს, რომელიც ოჯახის უფროსი წევრის

განკარგულებაში იქნება; მეორე სარკმელი ოჯახის ყოველდღე საჭირო სახმარი საგნებისთვისაა. ახლა და ახლა, გასაბჭოებისას, გაუკეთებიათ ზოგიერთს მუსანდრები, ლოგინის შესაწყობი შკაფები, რომელიც ახვრიდან შესავალ კართან საქვის ბოლოშია, ერდოს ქვეშ, მიგდებულ ადგილას, რომელსაც ვერაფერში იყენებენ... ახვრის ოდას რთავენ ფიჩვებით, ხალიჩებით და ბალიშებით. „ჯავახელები ასეთი ახვრის ოდის კეთების გეგმას ახვრის გაკეთებამდის ადგენენ და ისე დაიწყებენ კეთებას, თუ რა მხარეს საქონელს დააბამს და რომელ კუთხეს ოდათ გააკეთებს. ასეთი გეგმით ახორთან, რომლის კარები დერეფნიდან შემოდის ახორში, კარიდან 5-6 ნაბიჯის გადმოდგმით მიადგებით ოდის ფანჩატურა კარს (წმიდა ქერებით გაკეთებულს), რომელსაც გააღებთ და შეხვალთ მშვენიერ ოდაში, რომელიც ავწერეთ. ამ ოდას ქვით და ტალახით და ფიცრებით ან ქერებით გადამკედლილს ნახავთ. აამ კედლებთან რო გადაიხედოთ სუფთად დაგვილ ახორში, ყველა საქონელს დაინახავთ, რომელი სად აბია. ჯავახელები ოდებს იყენებდნენ როგორც კლუბს, დასასვენებლად და გასართობად, ზამთრის გრძელ ღამეებში შეიკრიბებოდნენ მეზობლები ოდებში, სადაც სასოფლო საქმეზე მსჯელობდნენ, მუსაიფი და ზრაპრები არ აკლდათ. კითხულობდნენ წიგნებსაც... ზაფხულობით კი ჯავახები ცხოვრობდნენ უფრო დარბაზებში და არა ახვრის ოდებში... ახვრის მოწყობილობა. კედლებთან ბაგეები საქონლის დასაბმელებით. ბაგაზე დაბმულ საქონელს ქვეშ დასაწოლად დაგებული აქვს ხეები, ზოგან ნათალი ქვები, რომელსაც ჰქვია ზღვე. ზღვეს ნაპირზე, ახვრის შუაში არის სანარწყავი, სადაც საქონელი ფუნავს. ზღვე-ბაგაზე დაბმულ საქონლის გასწვრივ სიგრძეზე გათხრილია, სადაც ჩააგვიან ახვრის სიბინძურეს და დილას ადრიან ხელძარებით ორი კაცი გაზიდავს ნეხვს და აგროებს სანეხვეზე... სათონეში ინახავენ პურის საცხობ აჯათ-ჭურჭლეულობას, ასტამს, პურის ცომს ჭურჭლით - ქოთნით, ფეშხუმს, უხლავს, ფქვილის ტომრებით ან საფქვილე დიდი გოდრებით... მარანში ინახავენ საქმელ-სასმელ ხორაგეულს: ერბო-ყველს, წნილებს ქოთნებით, ხილს, გამომცხვარ პურს, ლობიოს, კორკოტ-კარტოფილს, კვახს. საბზელში ინახავენ თივა-ბზეს, კალოზე ორმოებში ინახავენ ქირნახულს“ (მასალები, 1976: 252-258).

XX საუკუნის 40-იანი წლებიდან იწყება ერთსართულიანი ახალი საცხოვრებელების აგების პროცესი. XX საუკუნის II ნახევრიდან კი

მათ ემატება ორსართულიანი სახლებიც. XX ამ დროიდან მოყოლებული თითქმის აღარ აგებენ ტრადიციულ ერთო-გვირგვინიან საცხოვრებლებს. ერთო-გვირგვინიანი სახლების მშენებლობის შეწყვეტა დაკავშირებულია XX საუკუნეში საბჭოთა საქართველოში მშენებლობის მეტნაკლებად ერთიანი სტილის შემოღებასთან და იმ გარემოებასთანაც, რომ საბჭოთა ხელისუფლებამ 1944 წელს სამცხე-ჯავახეთიდან ადგილობრივი მუსლიმი მესხები გადაასახლა და დაცარიელებულ სახლებში ასევე იძულებით გადმოსახლა მოსახლეობა მიმდებარე სოფლებიდან თუ სხვა მხარეებიდან. თანდათანობით გამოიკვეთა სურათი, რომ ერთო-გვირგვინიანი საცხოვრებელი ნაგებობის არქიტექტურულად საკმაოდ რთული კომპლექსის აგების მცოდნეთა რაოდენობამაც იკლო და ამ ყველაფრის გათვალისწინებით მოსახლეობამ ამჯობინა მარტივი კონსტრუქციის ნაგებობების მშენებლობა.

ჯავახური, კონკრეტულად ხიზაბავრული ერთოგვირგვინიანი და მიწურბანიანი სახლების ტიპოლოგია, სოციალური შინაარსი, მათში გამოვლენილი სახეცვლილებები შესწავლილია ეთნოლოგ ზურაბ ქუქჩიშვილის მიერ და მისი ნაშრომები უძვირფასეს წყაროს წამოადგენს ამ საკითხის კვლევით დაინტერესებული მეცნიერებისათვის (ქუქჩიშვილი 1998, ქუქჩიშვილი, 2004).

ჩვენს დროში შემონახულ ერთოგვირგვინიან კომპლექსთა და მიწურბანიან სახლთა დიდი ნაწილი მიტოვებული და გავერანებულია, თუმცა, ზოგან გვხვდება ამ სახლების მოდერნიზებული ფორმებიც, რომლებსაც მოსახლობა კვლავ იყენებს საცხოვრებლად, უფრო კი - სამეურნეოდ. ზოგან ტრადიციული მესხური კომპლექსი საგულდაგულოდაა მოვლილია, მაგალითად, საროში, ხიზაბავრაში, კარნახში, დიდ გონდურაში, ხევათში და სხვ., გვხვდება ცოცხალი სახით არსებულ ტრადიციული კომპლექსებიც, რომელთაც მათი პატრონები საცხოვრებლადაც კი იყენებენ, ზოგან კი მხოლოდ სათავსოდაა შემონახული. თუმცა ეს არაერთი ფაქტი მიუთითებს, ტრადიციული კომპლექსის შესაძლო სიცოცხლისუნარიანობაზეც.

მესხური ერთოგვირგვინიანი ნაგებობებისა და მიწურ-ბანიანი სახლების სრული აღნისხვა, განმენდა და აღდგენა ძალიან დიდ როლს შეასრულებს ადგილზე მოსახლეობის დამაგრებისა და ტურიზმის განვითარების კუთხით. ამ მხრივ ძალიან საყურადღებოა საროს ასპანიძეთა გრანდიოზული კომპლექსი, მასშტაბური ნაგებო-

ბითა და კარმიდამოთი. ის მნახველზე წარუშლელ შთაბეჭდილებას ახდენს. სასიხარულოა ერთი ფაქტიც, მაგალითად, ბოლო წლებში უდუმი (სამცხე) აღდგენილ იქნა ულამაზესი ერდოგვირგვინიანი სახლი. საყურადრებოა, რომ სასტუმროები, რესტორნები ზოგჯერ ინტერიერისათვის იყენებენ მესხურ მოტივებს, ერთგვარ ჩანართებად თანამედროვე არქიტექტურაში (მაგალითად, სასტუმრო-რესტორანი „ვარძია“).

ჯავახური ტრადიციული საცხოვრებელი კომპლექსის ერთ საინტერესო თავისებურებას ქმნის **ადგილობრივი ტრადიციული თბოიზოლაციის ფორმები**. ეს მხარე მდიდარია თბოიზოლაციის საშუალებებით, რაც აუცილებლობითაა განპირობებული - შედარებით უტყეო მხარე, ხანგრძლივი და ცივი ზამთარი აიძულებდა ადგილობრივებს, შეექმნათ თბოიზოლაციის ლოკალური ნაირსახეობები. თბოიზოლაციის ტრადიციული ქართული საშუალებები მრავალგვარია. ჯავახური თბოიზოლაციის სახეობაა სახლის კედლების ნაკელით გალესვა და იატაკის მომშრალება ცხვრის „ხუშკით“. „ხუშკი“ ცხვრის მშრალი ნაკელია. ხანგრძლივი და ცივი ზამთრის პირობებში აუცილებელი იყო საცხოვრებელ სახლში სითბოს შენარჩუნება.

სახლის ნაკელით გალესვა ნებისმიერ პერიოდშია შესაძლებელი, თუმცა ამჯობინებენ გვიან ზაფხულს ან შემოდგომას. ცხვრისა და საქონლის ნაკელს ერთმანეთში ურევენ და თუ სურთ, რომ თხლად გაილესოს, პირდაპირ ქვის ან ხის კედლებს შელესავენ, ხოლო თუ სქლად უნდა შეილესოს, ასეთ შემთხვევაში ხის ტოტებს ან წნელებს იყენებენ, გადაჯვარედინებენ, კედელზე მიაჭედებენ და შემდეგლა შელესავენ კედელს. ჩვენი ექსპედიციების დროს ასეთ ფაქტებს შევსწარით ახალქალაქის მუნიციპალიტეტის სოფლებში.

ნაგებობის დასათბობად კარგი საშუალებად მიიჩნევა სამეურნეო ნაგებობის იატაკის მომშრალება „ხუშკით“. „ხუშკს“ ზაფხულის განმავლობაში ბოსლის იმ ნაწილში, სადაც ცხვარი ჰყავთ, აგროვებენ და სპეციალურ სათავსში ინახავენ და კარგად აშრობენ. ზამთრობით, როცა საქონელი ბაგაბეა დაბმული, ბოსელი ბინძურდება, სველდება და ნესტიანდება, დღეში ორჯერ სველ ადგილებზე ხუშკს მოაყრიან, ის სისველეს მთლიანად შეიწოვს. კედელს როგორც წესი მამაკაცები ლესავენ და 2-3 წლის განმავლობაში განახლება არ სჭირდება, ხუშკით მომშრალება კი ყველას საქმეა და ხშირად მას ბავშვებსაც ავალებენ. კედლის შელესვა ჩვეულებრივი სამშენებლო იარაღებით

ხდება, ხოლო „ხუმკს“ სპეციალური ბოსლის ცოცხით აგროვებენ, რომელიც თხილის ან გრაკლისგან მზადდება.

ჯავახური ყოფა სრულად ავლენს მკვიდრ ქართველთა მიერ საუკუნეთა განმავლობაში არსებული ტრადიციის სიცოცხლისუნარიანობას თვით დღევანდელი ყოფაშიც კი, რადგან თბოიზოლაციის უძველეს საშუალებებს მოსახლეობა ჯერ კიდევ იყენებს.

ჯავახეთის მკვიდრი მოსახლეობა - ქართველები და შემდეგ ამ მხარეში ჩამოსახლებული სომხებიც - გათბობის საშუალებად შეშასთან ერთად იყენებენ **წივას**. ცნობილია, ჯავახეთი ღარიბია ხე-ტყით, ამიტომ მოსახლეობა იძულებული გახდა სხვა სანვავი საშუალება მოეძებნა. ასეთი საშუალება აღმოჩნდა ცხვარ-ძროხის გამხმარი ნაკელი, რომლისგანაც ისინი წივას ამზადებენ.

ჯავახებს შეშა ძველად (1930-იან წლებში) უფრო მეტად ჭობარეთის, ტამალისა და ბაკურიანის ტყეებიდან მოჰქონდათ. „სათრევი ხეებიდან აჭრიდნენ ტოტებს და ან ნაქცეულ ხეებს აპობდნენ და სახლში ან გასაყიდათ ეზიდებოდნენ ახალქალაქში. ჯავახეთში მეტწილად წივას ხმარობენ სანვავად, რადგან საქონელს ბევრს ინახავენ და მათგან დამზადებულ წივას ზამთარ-ზაფხულ სანვავად იყენებენ. ამასთანავე დასახელებული ტყეები ბევრ სოფელს არ უახლოვდება, შარასა. ძველათ კი შიგ სოფლებშიც ყოფილა ტყეები, მარა ისინი ბოლოს მოსპობილა და ახლა მთელი ჯავახეთი ტიტველა თვალუნვდენ მინდვრებს უჭირავს... თუ მხედველობაში არ მივიღებთ თავფარავნისა და მტკვრის ღრმა ხეობებსა, სადაც შვენიერი ბაღები და ვენახები გაშენებული“ (მასალები 1992: 277-278).

წივის დასამზადებლად აგროვებენ ცხვრის ან საქონლის ნაკელს, ჭრიან მას მართკუთხა ან ოთხკუთხა თხელ ფენებად და ალაგებენ კედლისებურად. მოგვიანებით კიდევ ამატებენ და ასე იქცევიან მთელი ზამთრის განმავლობაში. ზამთარში ადვილია ნაკელის შეგროვება, რადგან საქონელი ბაგაზეა დაბმული და არსად არ მიდის. ზაფხულის დასაწყისში იწყება წივის მოჭრა. სანამ დახაზვას დაიწყებენ, ჯერ მოგვიან მთლიან ტერიტორიას. შემდეგ დაიხაზება და ტარდებად ჭრიან (პატარა ოთხკუთხედ ნაჭრებად). დაჭრილს ტოვებენ რამდენიმე დღე, სანამ ცოტათი შეშრება, შემდეგ ღობეებზე შემოალაგებენ, ამას ქვია „ყალაღი“. ღობეზე შემოწყობილ წივას რამდენჯერმე გადაატრიალებენ, კარგად რომ გამოშრეს და საბოლოოდ ერთად დაწყობენ ზამთრისთვის შესანახად. ცხვრის წივას ბევრად

უფრო მეტი ძალა აქვს და უსუნოა ამიტომ მას სასტუმრო წივას უწოდებენ. წივის საშუალებით მოსახლეობა თბება, ამზადებს საკვებს, ადრე თონესაც წივით ახურებდნენ. წივის მოჭრა როგორც წესი კაცის საქმეა, მაგრამ მის მოსაჭრელად დიდი ძალისხმევა არ არის საჭირო, ამიტომ ზოგჯერ ქალებიც ასრულებენ ამ საქმეს. ბევრგან შევესწარით, რომ ამ საქმეს სწორედ ქალები ასრულებდნენ.

ჩვენი დროისათვის ჯავახეთის სოფლების გარკვეულ ნაწილში ბუნებრივი აირი უკვე შეყვანილია და ეს პროცესი გრძელდება, დროთა განმავლობაში ყველა სოფლის გაზიფიცირდება და მოსახლეობას, სავარაუდოდ, აღარ დასჭირდება დიდი რაოდენობით წივის მომზადება.

ტრადიციული თბოიზოლაციის საშუალებები რომ აუცილებელი იყო სიცოცხლისუზრუნველყოფის სიტემისათვის, დასტურდება თანამედროვე მეცნიერული დაკვირვებითაც. ცნობილია, რომ სამშენებლო პრაქტიკაში ადგილობრივი კლიმატური პირობების გათვალისწინება აუცილებელია. ამჟამადაც ამა თუ იმ ობიექტის დაგეგმარების თუ მშენებლობის სტადიაშიც კლიმატის გათვალისწინებით გადაწყვეტენ სამშენებლო ობიექტების არქიტექტურულ-გეგმარებითი ღონისძიებებს. კლიმატზევა დამოკიდებული ამა თუ იმ ობიექტის საექსპლუატაციო დონეც. შესაბამისად, სამშენებლო კლიმატოლოგიის ამოცანაა, მშენებლებს მისცეს იმ რაიონის კლიმატური მონაცემები, სადაც მიმდინარეობს მშენებლობა, გამოიყენოს გეოგრაფიული გარემოს დადებითი მხარეები და მიიღოს შესაბამისი ზომები უარყოფითი ზემოქმედებისაგან დაცვისათვის. დარგის სპეციალისტთა რეკომენდაციაა, რომ საცხოვრებელი და საზოგადოებრივი შენობების თბოტექნიკური გაანგარიშებისას გათვალისწინებული უნდა იქნას ტემპერატურული მონაცემები: შენობის შიგა ჰაერის ტემპერატურა არ იყოს ნაკლები 18 გრადუსზე (საბავშვო დაწესებულებებსა და საავადმყოფოებში კი 20-22 გრადუსზე). ზამთარში შენობის შიგა ჰაერის ტემპერატურაზე დიდ გავლენას ახდენს გარე ჰაერის ტემპერატურის დაწვევა, რომელიც გრძელდება საკმაოდ დიდხანს. ამ შემთხვევაში, რაც უფრო თხელია შენობის კედლები, მით უფრო სწრაფად აღწევს მასში სიცივე. ჩვეულებრივი სისქის კედლებზე კი მოქმედებს გარე ჰაერის ტემპერატურის დაწვევა, რომელიც განუწყვეტლივ გრძელდება 5 დღის მანძილზე (ხუთდღიური პენტანდა). ამიტომ შენობების დაპროექტებისას თბოტექნიკოსმა აუცილებლად

უნდა იცოდეს გარე ჰაერის ტემპერატურა წელიწადის ყველაზე ცივი პერიოდის დროს ე.წ. საანგარიშო ტემპერატურა. ქარის მოქმედება შენობებზე ვლინდება დატვირთვის სახით და წარმოადგენს კონსტრუქციის ვიბრაციის ძირითად წყაროს. შენობებზე ქარის მოქმედების გაუთვალისწინებლობა იწვევს ხიდების, მაღალი შენობების დანგრევას, ელექტრო გაყვანილობის და რადიოანძების ხაზების დაწყვეტას (ქართველიშვილი, მეგრელიძე, ქურდაშვილი, 2016: 148-156). ტრადიციულ კულტურაში მშენებლები ეყრდნობოდნენ რა ხალხურ დიდ გამოცდილებას, მუდამ ითვალისწინებდნენ გარემო პირობებს და შექმნილიც ჰქონდათ თბოიზოლაციის ადგილობრივი ფორმები.

ქართული ხალხური ტრანსპორტის სახეობებიდან ჭავახეთში გავრცელებული იყო საბარო ურემი, ბჯის ურემი, ჭიჭყინა. ჭიჭყინას იყენებდნენ ძარის დასადგმელად.

გიორგი ჩიტაიას დაკვირვებით, საქართველოში გავრცელებულ ურემთა შორის, ერთ განსაკუთრებულ სახეობას სწორედ მესხური ურემი, კერძოდ, „ახალციხური საძნე“ ქმნიდა (ჩიტაია, ჯალაბაძე, 1985: 54). სამცხე-ჯავახეთში ასეობდა საბარო ურემიც და საძნე ურემიც. საბარო ურემი შემდეგი სტრუქტურისა იყო: „საბაროს აქვს ორი ხუთ არშინიანი სიგრძის დედნები. ერთი ბოლოდან ერთ არშინზე აქვს დათვები აკრული ქვევიდან. დათვებს გახვრეტილი აქვს შუაში, რაშიც ხეები აქვს ჩარჭობილი ღერძზე დასაცმელად, წინა ხეს ჰქვია საყენებელი, უკანას - ყვერი. დედნებს დასამაგრებლად გაყრილი აქვს გარჯები ორივე თავებით. დედნების ტავები წინიდან ერთმანეთთან დამაგრებულია, დაკავშირებულია საბენვით, უკან დაირიბებულია. კოფოების ქალები ჩაყრილია დედნების თავში. დედნებზე კოფოების წინ ფიცრებია დანყობილი. ეს ფიცრები ტვირთის დასადებია. წინ დედნებზე, სადაც სატვირთე ფიცრები თავდება, ამა უგრძესი ფიცარია დედნებზე დაგებული ხარების უკან, რასაც სატრაკე ჰქვია. საბარიოს ხმარობენ ტვირთის დასადებად და მგზავრების გადასაყვანად“ (მასალები, 1987: 126-127).

ბჯის ურემი ამ სახისა იყო: „ურმის დედნების სიგრძე რვა-ცხრა არშინია, დედნის წინა თავები - ერთ-ნახევარი არშინი ზევით რქებსავით აშვერილი და ორივე დედანი... კოფოს ხით დამაგრებულია. რქებსავით აშვერილს ქალები ჰქვია... დედანი სამ ადგილას დახვრეტილია. ორივე დედნის წინა ნახვრეტში აგეყრება ნემსა, მეორე და მესამე ნახვრეტებში - გარჯები. .. წინა ნემსაზე ხელნებია შეცმული.

ხელნები ხარის შესაბამელათ არის. თუ რამდენიმე უღელი ხარის შებ-
მაა საჭირო, ნემსაზე ჯაჭვის ერთ თავს მიაბამენ, მეორე თავს წაიღე-
ბენ წინ და რამდენი უღელიც დასჭირდებათ, ჯაჭვით შეაბამენ. დედ-
ნებზე დაკრულია ოთხი ვერშოკი სიგრძის ხე - დათვა, რომელშიც
გატარებულია ხელნები და ჩამოცმულია საყენებელი და ყვერი. ჭა-
ლებ შუა ღერძზე დაადებენ დედნებს. ღერძებში გოგორებია გაყრი-
ლი... დედნებს ფერსობის ქვეშ საცურავები აქვს.... მასალა მოგვაქვს
ადგილობრივი ტყიდან“ (მასალები, 1987: 126-127).

ტრადიციულად ჯავახეთის მეურნეობის მთავარ ფორმებს წარმო-
ადგენდა **მინათმოქმედება** (მემინდვრეობა, მევენახეობა, მეხილე-
ობა, მებოსტნეობა) და მესაქონლეობა (მსხვილფეხა რქოსანი პირუ-
ტყვი, ცხვარი).

ჯავახეთი **მემინდვრეობის** დიდი ტრადიციებით გამოირჩეოდა.
ამ საკითხით ადრიდანვე დაინტერესდნენ ქართველი ეთნოლოგები.
(იხ. გ. ჩიტაიას 1924 წლის დღიური). ამ მხრივ ფრიად საყურადღებოა
გ. ჯალაბაძის ნაშრომები (ჯალაბაძე 1972). ჯავახეთში მოჰყავდათ
ქერი, ჭვავი, შვრია, ფეტვი და ხორბალი (დიკა, მახა - „მახნია“, წითე-
ლი დოლი), აგრეთვე, ოსპი, მუხუდო, ცერცვი, ბარდა, ლობიო და სხვ.
ჯავახეთი მუდამ ამარაგებდა საქართველოს სხვა მხარეებს მარცვ-
ლეულითა და პურით. თვით გვიანშუასაუკუნეებშიც, „როდესაც მესხე-
თი ახალციხის საფაშოს სახით ოსმალეთის სახელმწიფოს ეკუთვნო-
და და საქართველოს პოლიტიკურად ჩამოშორებული იყო, მაშინაც
კი მთელ მესხეთს, განსაკუთრებით კი ჯავახეთსა და სამცხეს საქა-
რთველოსთან ჰქონდა მჭიდრო ეკონომიური დამოკიდებულება და
იქაური სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმოები, სანოვაგე, განსაკუთრე-
ბით კი პური ტფილისში და გორში ჩამოჰქონდათ გასაყიდად“ (ჯავა-
ხიშვილი, 2016).

ტექნიკურ პროგრესამდე ჯავახეთში სახვნელი საშუალება იყო
ქართული გუთნის ნაირსახეობანი: არონა, ჯილა, კავი. მესხური ჯი-
ლა გიორგი ჩიტაიას საგანგებოდ აქვს შესწავლილი და მიიჩნევს,
რომ „ჯილა საკმაოდ თავისებური სახვნელია, რომელიც დიდად
მნიშვნელოვანია სახვნელი იარაღის ისტორიისათვის საზოგადოდ
და კერძოდ საქართველოში. მისი გავრცელების არეალი ამჟამად
შემოფარგულია ახალციხისა და ახალქალაქის მზრებით“ (ჩიტაია,
1997: 63-64). საუბარია 1924 წელზე.

ჯავახეთში ყანის დასაფარცხად იყენებდნენ კაბდოს. მოსავალს

ლენავდნენ კევრით. მარცვლეულის გასანიავებლად იყენებდნენ ქვაცხრილას (ჩიტაია, ხაზარაძე, 1985: 87). მარცვლეულის ცეხვა და ნაყვა ქვისა და ხის საცეხველში ხდებოდა. ჯავახეთში გავრცელებული იყო თოხმახიანი როდინი, სწორსანაყიანი როდინი, სანაყ-სასრესი როდინი (რუხაძე, 1985: 92). აქ არსებობდა ხელსაფქვავების ორივე ნაირსახეობა, როგორც მრგვალი და ბრტყელი, ასევე მრგვალი და კონუსური მოყვანილობის ხელსაფქვავები. ხელსაფქვავების ძირითად ფუნქციას წარმოადგენდა მარილისა და საკორკოტე ხორბლის დანაყვა. კორკოტს, ცნობილია, რომ მნიშვნელოვანი სარიტუალო დატვირთვა ჰქონდა (მას აუცილებლად ამზადებდნენ საშობაოდ, საახალწლოდ...) (შილაკაძე, 1985).

ამჟამადაც ხორბალი დიდი რაოდენობით მოჰყავთ სამივე მუნიციპალიტეტის სოფლებში. სამნუხაროდ, ტრადიციულ ქართულ ადგილობრივ ჯიშებს, როგორც იყო ენდემური დიკა, წითელი დოლი, მახას ადგილობრივი ჯიში „მახნია“ და სხვ., საბჭოთა პერიოდში და შემდგომაც, სახელმწიფოს ჩარევით, ჩაენაცვლა შემოტანილი ხორბლის სახეობები. თუმცა, ბოლო ათწლეულის განმავლობაში სახელმწიფოს დახმარებით რამდენიმეგან აღდგა მესხური ხორბლის მოყვანის ტრადიცია, რომლის მასშტაბიც, იმედია, დროთა განმავლობაში გაიზრდება. ქართული ხორბლის გადარჩენისა და გავრცელების კუთხით დადებით როლს ასრულებს ახალი ფესტივალი - ახალციხის პურის ფესტივალი, რომელიც იმართება ყოველი წლის ოქტომბერში. ფესტივალზე ადგილობრივ მწარმეებს, ფერმერებს, მონასტრებს გამოაქვთ თავიანთი ხორბალი და პურეული კულტურები, პურის ნაირსახეობები, რომელთა შორისაც, ცხადია, მესხური პურის ყველა სახეობაა წარმოდგენილი.

მესაქონლეობა ჯავახეთის ერთ-ერთი მთავარი დარგია მეურნეობისა, რაც დასტურდება არქეოლოგიური არტეფაქტებითაც და შუასაუკუნეების წერილობითი წყაროების მეშვეობითაც. ზოგადად ტრადიციულად მესხეთში გავრცელებულია ბარის ჯიშის საქონელი, რომელიც ხასიათდება დიდი ტანით, წითელი შეფერილობით. „ამ ჯიშის გადამეტებული მწარმოებლობა არის სამუშაო ძალა. ხორცის მხრივ მეორე, ხოლო მერძეულობით მესამე ადგილი უჭირავს“ (გედევანიშვილი, 1933).

საქონელი და ცხვარი ყველა ოჯახს ჰყავდა. საქონელი ბაგურ კვებაზე გადაჰყავთ ნოემბრიდან. ამისათვის აგებული იყო ახორი/ბო-

სელი, რომელიც ადრე საცხოვრებელი კომპლექსის გარკვეულ ნაწილში იყო განთავსებული, ახლა კი ბევრგან ცალკეა აგებული. ზოგან ძველ მესხურ კომპლექსებსაც იყენებენ ამ მიზნით. ცნობილია, რომ მესხური ტრადიციული საცხოვრებლის შიგნით გამოიყოფა ახორიც/ბოსელიც და საბძელიც (ჩიქოვანი, 1967: 66), რომელშიც ხანგრძლივი, ყინვიანი ზამთრის დროს გამოიზამთრებდა საქონელი. საქონელს საკვებიც და წყალიც ბოსელში ეძლეოდა. საკვები, ძირითადად, იყო ჩალა, ბზე და თივა. ბაგურ კვებაზე გადაყვანილ საქონელს გიორგობიდან თებერვლამდე დღეში ორჯერ კვებავდნენ, ჯერ დოლის პურის ბზეს აძლევდნენ, ხოლო ქერის ბზეს უმატებდნენ. თებერვლიდან დღე მატულობს და საქონელს ბზესთან ერთად თივასაც აჭმევდნენ. განსაკუთრებულად კვებავდნენ ხარებს ცხვარს ჯერ საძოვრებზე აძოვებდნენ, დაზამთრებისას „ყიშლებში“ ჰყავდათ, თებერვლიდან კი სოფელში მოჰყავდათ ბაგურ კვებაზე, გაზაფხულამდე (მაკალათია, 1972: 43-44). საქონლის საკვები იქვე საბძელში ინახებოდა. ცნობილია, რომ ჭავახეთში „ახორის უკანა კედელზე გამოღებული იყო ე. წ. სათოვლე, საიდანაც თოვლი ჩამოიყრებოდა და დაიყრებოდა რუკაზე (ბრტყელი ქვა, გვერდებზე ღარამოღებული და ცალ მხარეს დ ავინროებული), რუკაზე დამდნარი თოვლი ჩადიოდა ქურუნში, შემდეგ კი გადიოდა იქვე მდგარ მეორე ქურუნში“ (მაკალათია, 1972: 42).

ძველად და საბჭოთა პერიოდშიც კარგად იყო მოგვარებული მესაქონლეობის მართვის საკითხები. არსებობდა ამგვარი ტრადიცია: ქართველი მოსახლეობა საქონელს სოფლიდან მთის საძოვრებზე გადარეკავდა თოვლის აღების შემდეგ. ზოგიერთი სოფლიდან ჯერ „ქვეშა მთაზე“ გადაჰყავდათ, შემდეგ - „ზედა მთაზე“. ძველად თარიღს ანგარიშობდნენ „ხომლის“ კვირის დადგომით: „თიბათვეში, როცა გამოჩნდება ვარსკვლავთა ჯგუფი ხომლი. ხომლი ამოდის თიბათვის ექვსში, მაგრამ თორმეტ რიცხვამდე თვალთ უხილავია“ (მაკალათია, 1972: 50). უკან ბრუნდებიან მარიობის თვის ბოლოდან, ღვთისმშობლობის შემდეგ. ყველა სოფელს თავ-თავისი „თა“ ჰქონდა. უმრავლესი ჭავახური სოფლებიდან მაინც პირდაპირ „ზედა თისაკენ“ მიდიოდნენ და ორ თვეს რჩებოდნენ. საზაფხულო საძოვრებზე ჰქონდათ (ზოგიერთ სოფელს ახლაც კარგად მოვლილი აქვს) სადგომები, რომელთაც ორგვარი ფორმა ჰქონდათ, ან ძელურისა, ან მინური ქოხისა. ამჟამად ეს ტრადიცია ზოგ სოფელში მოშლილია, ბევრგან კი ისევ ცოცხალია.

სამცხესა და ჯავახეთს შორის მჭიდრო ეკონომიკური ურთიერთობები იყო დამყარებული. მაგალითად, არსებობდა ტრადიცია სამცხის სოფლებიდან საქონლის გამოსაკვებად „გაბარება“. სამცხელებს „გასაბარელად“ საქონელი მიჰყავდათ ჯავახეთის სოფლებში: ჩუნჩხში, პრტენაში, ქილდაში და სხვ. (მაკალათია, 1972: 45).

საძოვართა და სათიბთა სიმრავლე აპირობებდა მესაქონლეობის განვითარებას. ძირითადად გავრცელებულია მსხვილფეხა მესაქონლეობა. პურელ, ხორცისა და რძის პროდუქტებს წამყვანი ადგილი უჭირავთ ადგილობრივთა ყოფაში.

ისინი, ვინც ტრადიციას იცავენ, თიბვას ძველდაც და ახლაც იწყებენ პეტრე-პავლობის დღესასწაულის შემდეგ, მარიობის თვეში (აგვისტო) კი მთის სათიბებს თიბავენ 29 აგვისტოდან. ამჟამად ვრცელ მინდვრებს თიბავენ ტექნიკური საშუალებებით. ყოველ კომლს საკუთრებაში აქვს გარკვეული რაოდენობა სათიბებისა.

ასპინძის რაიონში ყველაზე კარგია ნიალასა და ვანის სათიბები. კარგი საძოვრები და სათიბებია ნინოწმინდის და ახალქალაქის მუნიციპალიტეტებშიც, სადაც ჰყავთ დიდი რაოდენობით მსხვილფეხა რქოსანი საქონელიც და ცხვარიც. ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობა და კლიმატი აპირობებს აქ მესაქონლეობის განვითარებას. ამ რაიონებში დიდ ფართობებზეა გადაჭიმული სათიბები და საძოვრები, ბალახიც მანიერია. სოფლის მეურნეობის სამინისტროს რეგიონული სამმართველოს მონაცემებით, სამცხე-ჯავახეთში 1450 ფერმერია რეგისტრირებული, რომელთაც 20 ან მეტი საქონელი ჰყავთ მოშენებული. რეგიონში ამ დროისათვის 136000 სული პირუტყვია. არის დიდი რაოდენობით სასოფლო-სამეურნეო კოოპერატივები (<https://mepa.gov.ge/Ge/Page/RegisterofAgriculturalCooperatives/>)

ზოგიერთ ოჯახს 30-40-მდე სული საქონელიც ჰყავს, მაგალითად, აფნიაში, გოგაშენში, მირაშხანში, აზმანთაში, ქარცევეში, ოკამში, ხევათში, ვაჩიანში.

საყურადღებო ეთნოგრაფიული მახასიათებლებით გამოირჩევა სოფლები დადებში, სულდა, ბოზალი, კარნახი და სხვ. მაგალითად, ეთნოგრაფიულად უაღრესად საყურადღებოა სოფელი ხავეთი, სოფელი კარნახი, რომლებიც საზღვართან ახლოსაა და ეთნიკურად მთლიანად სომეხი მოსახლეობისაგან შედგება. აქაურნი, ძირითადად, მესაქონლეობას მისდევენ. აღსანიშნავია, რომ ბავშვებმა და მოზარდებმა უკვე იციან ქართული.

სახელმწიფო ეხმარება ფერმერებს და საქართველოს გარემოს დაცვისა და სოფლის მეურნეობის სამინისტრო ზრუნავს ადგილობრივი მეურნეობის განვითარებაზე. მაგალითად, სამინისტროს სოფლისა და სოფლის მეურნეობის განვითარების სააგენტოს აქვს არაერთი პროგრამა/პროექტი, რომელიც უშუალოდ მეურნეობის განვითარებას ემხსახურება: პროექტი „შეღავათიანი აგროკრედიტი“, „გადამამუშავებელი და შემნახველი საწარმოების თანადაფინანსების პროექტი“, პროგრამა „დანერგე მომავალი“, პროგრამა „აგროდაბლევა“, „აგროწარმოების ხელშეწყობის პროგრამა“, „სოფლად ახალგაზრდა მენარმეების მხარდაჭერის პროგრამა „ახალგაზრდა მენარმე“, „ფერმათა/ფერმერთა რეგისტრაციის პროექტი“, „სოფლის განვითარების პროგრამა“, „სასოფლოსამეურნეო კოოპერატივების განვითარების ხელშეწყობის პროგრამები“ (<https://mepa.gov.ge/Ge/Page/ServicesGuide>).

სახელმწიფო აფინანსებს პირუტყვის აცრების ნაწილსაც, მაგალითად, პრევენციის მიზნით, სახელმწიფო პროგრამით, ვაქცინაცია თურქულსა და ჯილესზე ყოველ გაზაფხულსა და შემოდგომაზე ტარდება და უფასოა. დანარჩენ დაავადებაზე კი მოსახლეობა პირუტყვს საკუთარი ხარჯებით აცრის.

მოსახლეობა რძის ნაწილს რძის მიმღებ პუნქტებში აბარებს. ამოდიან ნინოწმინდიდან და ახალქალაქიდან და ცისტერნებით მიაქვთ.

ზოგიერთ სოფელში მიგრაციული პროცესის ოდნავი შეჩერება გამოიწვია გზის გაყვანამ და მოასფალტებამ, მაგალითად, ადგილობრივთა ყოფაზე ფრიად დადებითად აისახა კეთილმოწყობილი გზის გაყვანა აფნიიდან, გოგაშნიდან, აზმანადან და მათი მიდებარე სოფლებიდან ახალქალაქამდე. ამ სოფლებიდან უკვე 15-20 წუთში ჩადიან ახალქალაქაში, რაც განსაკუთრებით კარგია ზამთრის დროს, როდესაც ვარძიიდან გოგაშენისაკენ მომავალი რთული გზა საკმაოდ საფრთხის შემცველია.

ჯავახეთში ტრადიციულად არსებობდა **სოციალური სოლიდარობის** მრავალი ფორმა, მათ შორის, შრომითი ურთიერთდახმარების წესიც. როგორც უკვე ითქვა, ჯავახეთი განვითარებული მესაქონლეობის მხარეა და აქაური შრომითი ურთიერთდახმარების ფორმებიდან განსაკუთრებით საყურადღებოა „ხანულობის“ ტრადიცია. ხანულობა ფრიად სასარგებლო ტრადიციაა. ხანულობა შესაძლოა წელიწადის ნებისმიერ დროს დაიგეგმოს, როცა საქონელი იწველება, რაფგან

ხანულობა გულისხმობს ოჯახთა შეამხანაგებას რძის მარაგის შექმნისათვის. შეამხანაგებელი ოჯახები ერთმანეთში მორიგეობით ცვლიან რძეს. ერთი ოჯახი მეორეს აძლევს თავისი რძის მთელ მარაგს და გარკვეული დროის შემდეგ უკან იბრუნებს იგივე რაოდენობის რძეს. რძის აწყვა ხდება არა ლიტრობით, არამედ „ჭდის დადებით“. ასარწყავად ორივე ოჯახი იყენებს ერთიდაიგივე ჭურჭელს, რომელშიც ასხამენ რძეს. ჭურჭელში ჩაყოფენ ხის სუფთა ტოტს და სადამდეც რძე ასწვდება დანით აღნიშნავენ იმ ადგილს (დანით ჭდეს დაადებენ ერთ მხარეს) ასე გრძელდება 10 დღე და ამ დროის განმავლობაში პირველი ოჯახი მეორე ოჯახს აძლევს თავის რძეს. 10 დღის შემდეგ მეორე ოჯახი იწყებს რძის დაბრუნებას. დაბრუნების დროს მეორე ოჯახმა ისევ იმ ჯოხით უნდა არწყოს რძე და თუ ზუსტად იგივე რაოდენობას აბრუნებს, რის შედეგადაც ჭდეზე დადებული 10 ნიშანი რიგრიგობით წაიშლება. ჭდეზე ნიშნის წაშლისთვის საჭიროა ერთ მხარეს შეჭრილი ჭდე მეორე მხრიდანაც შეეჭრათ და ნიშანი გაქრება. თუ რძე რომელიმე ჭდეზე დააკლდება, ხდება „კუდნის“ დადება. კუდნი არის იგივე ჭდე, ოღონდ რადგან საკმარისი რძე ერთდროულად ვერ გროვდება, ორ ან მეტ დღეზე გადანაწილდება და ერთი დიდი ჭდის ნაცვლად ორი ან სამი კუდნი ამოიკვეთება. აღნიშნული შეამხანაგების წესი იმისთვის არის საჭირო, რომ რძის რესურსი სწორად იქნას გამოყენებული და ტყუილად არ დაკარგოს დრო. თუკი ადამიანს თვეში ყოველდღე ხუთ კილოგრამი ყველი ამოჰყავს, ის ირჩევს, რომ ნახევარი თვის ნაწველი რძე „ამხანაგს“ „ათხოვოს“ და შემდეგი თხუთმეტი დღის განმავლობაში უკან დაიბრუნოს ორმაგი, ანუ მხოლოდ ნახევარ თვეში მოამზადოს ყველი, უკვე ათი კილოგრამი ყოველდღიურად. ამით ორივე ოჯახი ნაკლებ დროს დახარჯავს. ძირითადად ქალები არიან „ხანულები“, რადგან რძის განკარგვა მესხეთში უმეტესად ქალების საქმეა. ამ ეტაპზე ხანულობის ჩვეულებას ხელს უშლის რძის მიმღები პუნქტების სიმრავლე და მოსახლეობის ნაწილს ურჩევნია, რძე ჩააბაროს, ვიდრე თვითონ იბრომოს ყველის ამოსაყვანად.

ჯავახეთის უნიკალური კულტურული მემკვიდრეობის ერთი თვალსაჩინო გამოვლინებაა **ტრადიციული ტერასული მეურნეობა**. ტერასული მეურნეობა მსოფლიოს ბევრი ქვეყნის კულტურის ნაწილია. ზოგან ტერასა ბუნებრივი წარმოშობისაც არის - ხეობებში, მდინარეთა დაბლობ ნაპირებზე. ჯავახეთში კი ვხედავთ ადამიანის ხელით

აგებულ, გამაგრებულ, საირიგაციო ცოდნის გამოყენებით დატერასებულ მონაკვეთებსაც და ბუნებრივი დატერასების გამოყენების კვალსაც. ჭავახეთის ტერასული კულტურის შესწავლაში დიდი წვლილი მიუძღვით გიორგი ჩიტაიას (ჩიტაია 1997), ლ. ბერიაშვილს (ბერიაშვილი 1973), ნ. ჩიჭავაძეს (ჩიჭავაძე, 1976) და სხვ.

ჭავახეთთან ერთად ტერასები, ტერასული მეურნეობა საქართველოს რამდენიმე სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარისთვისაცაა დამახასიათებელი. ეს მხარეები არის: სამცხე, აჭარა, ქართლი - ქსნის ხეობა (ცხავატი), ატენის ხეობა და სხვ. ტერასული მიწათმოქმედება გავრცელებულია ისტორიული საქართველოს იმ მხარეებშიც, რომლებიც თურქეთის რესპუბლიკის ტერიტორიაზეა მოქცეული. ეს მხარეები არის: ჭავახეთის არაერთი სოფელი, კლარჯეთი ნიგალის/ლიგანის ხეობითურთ, ზემო მაჭახელი, არტანუჯის მხარე, შავშეთი იმერხევითურთ, ფოცხოვი, ერუშეთის ნაწილი, არტაანის ნაწილი, არზრუმის რეგიონის ნაწილი, სპერი და სხვ. ბევრგან, სადაც უკვე აღარ სახლობენ ქართველები, მათ მიერ დატოვებულ სოფლებში მცხოვრები სხვადასხვა ახალი ჯგუფები იყენებენ ძველ ტერასებს მებაღეობისა და მებოსტნეობისათვის.

სამეცნიერო კვალიფიკაციით ჭავახეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში არსებული მიწათმოქმედების ტრადიციები გავრცელებულია მთისძირის ზოლის არეალში. ამ კულტურულ-გეოგრაფიული ზოლისათვის მკაფიოდ დამახასიათებელი თავისებურებაა ტერასული მიწათმოქმედება, რაც თავის დროზე სათანადოდ გაანალიზა გიორგი ჩიტაიამ და დაასკვნა, რომ მთისძირის ზოლის ერთ-ერთ ნიშანდობლივ თავისებურებას სწორედ ტერასული მიწათმოქმედება წარმოადგენს (ჩიტაია 1997: 34).

ჭავახეთის ტერასების კულტურა უძველესი წარმოშობისაა. იგი დიდად განვითარებული ჩანს მთელი შუასაუკუნეების განმავლობაში. „საქართველოს ტერასული მეურნეობა განიხილება როგორც განსაზღვრული ბუნებრივ-სამეურნეო გარემოთი შეპირობებული მეურნეობის ფორმა, რომელიც ძირითადად ახალი სავარგულების ათვისებას ისახავს მიზნად და ინტენსიური მეურნეობის ერთ-ერთ ეფექტურ ღონისძიებად გვესახება. ამავე დროს, იგი მიმართულია ბუნების უარყოფითი მოვლენების წინააღმდეგ“ (ბერიაშვილი, 1985: 18-19).

ჭავახეთი უძველესი კერაა ქართული მიწათმოქმედებისა. არქე-

ოლოგიური არტეფაქტებით დასტურდება უწყვეტი ტრადიცია მემინდვრეობისა (ხორბლის ადგილობრივი სახეობები, ქერი), მევენახეობისა, მეხილეობისა (ჩუბინაშვილი, 1963, ჩუბინაშვილი, 1970). უმნიშვნელოვანესი ფაქტია ჯავახეთში სელის კულტურის არსებობაც და სელის ზეთსახდელების მნიშვნელობა რეგიონისა და საქართველოს სხვა მხარეების სოციო-ეკონომიკური ცირკულაციისათვის (მოლოდინი, 1963). მინათმოქმედების განვითარების მიზნით აქ შემონახულია ტერიტორიის დატერასების, ტერასათა კედლების ამოშენებისა და მორწყვის საკმაოდ მაღალი ტექნოლოგიური მახასიათებლები. ცნობილია, რომ ტერასული მინათმოქმედების განვითარების მთავარ მიზანს ნიადაგის ეროზიისაგან დაცვა წარმოადგენდა, რაც ნათლად ავლენს ადგილობრივ ქართველთა ემპირიულ ცოდნას ხალხური ეკოლოგიური გამოცდილების კუთხით. ტერასების სარწყავი სისტემები საკმაოდ რთულ ჰიდროტექნიკურ ნაგებობებს წარმოადგენდნენ, მათ მშენებლობასა და ფუნქციონირებას ამ საქმის სპეციალისტები – მერაბეები – უძღვებოდნენ. სარწყავი არხები მტკვრის შენაკადების ზემო წელიდან გამოჰყავდათ და ცხელი, მშრალი ზაფხულის განმავლობაში წყალი რომ არ მოკლებოდათ, არხების სათავეებში დამბების საშუალებით მცირე წყალსაცავებს აგებდნენ, ზამთარსა და გაზაფხულზე დაგროვილ წყალს ზაფხულში მოიხმარდნენ. ამ პერიოდში წყალი მკაცრად გაწერილი გრაფიკით და ძირითადად ღამით ნაწილდებოდა, რითაც წყლის აორთქლება არხიდან და ტერასებიდან მინიმუმამდე მცირდებოდა და გამორიცხავდა ნიადაგის დამლაშებას (გონგაძე, 2016: 109).

ჯავახეთში არსებულ ტერასათა აღნუსხვა და აღწერილობა გვაძლევს ასეთ სურათს: კლასიფიცირების მიხედვით ჯავახური ტერასა ძირითადად ქვისკედლიანია: „ტერასებს განსხვავებული სიდიდე აქვთ. მათი აგების პრინციპები კი ერთია. ფერდობი რამდენიმე საფეხურად, ჰორიზონტალურადაა შეჭრილი ქანობში და ქმნის სწორი ზედაპირის მქონე ფართობს. პირველი, ანუ ქვედა საფეხური მომდევნოზე წინაა გამოწეული და ასე მეორდება ყოველ შემდგომ საფეხურზე. ტერასულ ნაკვეთებს შორის ქვის კედლებია აგებული, ისე, რომ ყოველი ქვედა საფეხურის კედელი მომდევნო საფეხურის დასაწყისსა და მის საფუძველს წარმოადგენს. ორ კედელს შორის მოქცეული მინის ზოლი, რომელსაც სხვადასხვა ფართობი უკავია, არის ტერასა, ანუ კულტურათა გასაშენებლად შექმნილი ხელოვნურად დაბაქნებუ-

ლი ადგილი“ (ბერიაშვილი, 1985: 19).

ტერასების ნაწილი შემონახულია ჩვენი დროისთვისაც და გამოყენებულია ყოფაში - მეხილეობის, მევენახეობისა და, ნაწილობრივ, მებოსტნეობისათვის. თუმცა ჭავახურ ტერასათა დიდი ნაწილი, სამუხაროდ, მიტოვებულია და ინტენსიურად აღარ მუშავდება. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთი ტერასა აღდგენილია, თუმცა ეს მხოლოდ მცირე ნაწილია ჭავახური ტრადიციული ტერასული კულტურისა. აღდგენილ ტერიტორიაზე გაშენებულია მესხური ჭიშის ვაზი. ეს განსაკუთრებული მნიშვნელობის ფაქტია, რადგან ჭავახეთში არსებობდა მევენახეობის ადგილობრივი ფორმები, რომელთა აღდგენა ამ მხარის სოფლის მეურნეობის აღორძინების საფუძველი შეიძლება გახდეს (გონგაძე, 2016: 110).

ტერასები გვხვდება როგორც სოფლებში, სოფლების მისადგომებთან, ასევე ნასოფლარებში (აქ განსაკუთრებით გულსაკლავია მიტოვებულ ნამოსახლართა იერი), მაგალითად, აფნიაში, ქაჭკარში, ხიზაბავრაში, ახჩიაში, ხერთვისში და სხვ. ჭავახეთში შემონახულია ტერასის აღმნიშვნელი ადგილობრივი ეთნოგრაფიული ტერმინები: „დარიჯა“, „დარიჯები“; „ბაქანი“, „დუქნები“. ჭავახეთში დარიჯების, საქვიების დამზადებას გოდოლ-გოდოლ მოწყობა ეწოდება (ჩიტაია, 1997: 41). „დარიჯა“, „დარიჯები“ ერქვა ტერასას, მაგალითად, ხიზაბავრაში, ქაჭკარში.

ერთიარუსიან ტერასას „ბაქანი“, ხოლო რამდენიმე ბაქანს ერთად, სოფელ ქაჭკარის 1947 წლის მასალით, „დუქნები“ ჰქვია (ჩიტაია, 1997: 39). აღსანიშნავია, რომ „ბაქანი“ განმარტებული აქვს სულხან-საბა ორბელიანს, როგორც „კლდეში მცირე ვაკე რამ“ (ორბელიანი, 1949: 46).

ტერასის კედლები ჭავახეთში სამი სახისა იყო: „მშრალად ნაგები დიდი ბაზალტის ქვებისაგან, მშრალად ნაგები კლდის ქვისაგან და მშრალად ნაგები წვრილი ქვისაგან... გვხვდება სფორული კედელი“-ც (ჩიტაია, 1997: 40). ტერასის აგების და მოვლა-პატრონობის ტექნოლოგია რთული და მუდმივად განახლებადი იყო: მეოცე საუკუნის 20-30-იან წლებში ჯერ კიდევ კარაგდ ახსოვდათ ტერასათა აგებისა და მოვლა-პატრონობის წესები. „დარიჯას გაკეთებას თავისი წესი ჰქონდა. ერთი თავი მაღალი უნდა დაგვეჭირა, რომ მორწყვა შესაძლებელი ყოფილიყო, წყალი კარგად მისწვდებოდა. წყალი თეთრობ-ჭობარეთიდან გამოგვყავდა, აქა-იქიდან გამოდის, გროვდება. აქედან

რუ იყო გაკეთებული და მოდიოდა. დაბლა რომ ჩამოლაგდებოდა ეს წყაროს წყლები და ხევები, მერე იქიდან რუს წამოუყვანდით, რომელიც ხელით იყო გაკეთებული. გზადაგზა, სადაც საჭირო იყო, რუსხმულებიც იყო მოწყობილი. აქ ჩვენთან ქვიანი ადგილია და როცა თხრი, დიდრონი ქვებაც ამოდის. ამას ყიშლის ქვას ვეძახით. მინა რომ ქვევით არ მიწვეს, ამ ქვებს დავანყოთ ფოტოროსთან. ქვემოდან ერთიმეორეზე ლაგდება უტალახოდ. დარიჯის სიგრძე სხვადასხვანაირია, სიგანე შეიძლება 6 მეტრიც ყოფილიყო. ზოგჯერ პატარ ადგილი რჩებოდა, ამას ბაქანი ერქვა, დიდ სწორეს - დარიჯი. დარიჯები მოსახლეს შეიძლება ერთად ჰქონოდა, ზოგი კი ცალ-ცალკეა. დარიჯის მოწყობას ცოდნა უნდოდა, კარგად უნდა მოგვესწორებინა მინა; წინასწარ კარგად უნდა გამოგვეზილა, დაქანება უნდა მიგვეცა. მთავარი იყო კედლის გაკეთება. მინა რომ გამოითხრებოდა (წინა მხრიდან მიყოლებით დათხრა რომ დამთავრდებოდა), მივადგებოდით მინის კედელს, რომელსაც ფოტოროს ვეძახდით. ფოტორო (ფლატე, საბათი) სუსტი იყო და რომ არ ჩამოშლილიყო ან ჩამოწვენილიყო, მას გამაგრება სჭირდებოდა. გამაგრება ხდებოდა ქვის კედლებით, რომელსაც ფოტოროებს მოადგამდნენ ხოლმე. როცა კედელს მოადგამდნენ, ამ კედლის თავზე ახლა მეორე დარიჯის მოწყობას დაიწყებდნენ, წინასწარ კი ისევ მინა უნდა გამოეთხარათ. რაც უფრო დიდი ყო გვერდა და დიდი დაქანება ჰქონდა, იმდენად მაღალი კედელი უნდა აშენებულიყო, მაგრამ სულ ძალიან მაღალს ხომ ვერ ავაშენებდით, ასეთი კედელი ადრე თუ მალე გადმოწვებოდა. მაღალი ქვის კედელი რომ არ გადმოშლილიყო, ვხმარობდით ასეთ ხერხს: მინას რომ გამოვთხრიდით და ზედ დარიჯის მოსაწყობ ადგილამდე ქვის კედლის აშენებას დავიწყებდით, თუ ძალიან მაღალი უნდა გამოსულიყო კედელი, ამ კედლის აგებას ასე, მეტრა-მეტრანახევრის სიმაღლეზე შევაჩერებდით, ამოყვანილი კედლის ზევით დარჩენილ მინას კიდევ გამოვთხრიდით და უკან დავწევდით, ხოლო აქ ახალი კედლის აშენებას დავიწყებდით. გამოდიოდა, რომ ერთი დიდი კედელი ორად იყო გაყოფილი. ასეთი კედელი დიდი აღარ გამოდიოდა და არც დასანგრევად იყო საშიში. ამ ორად გაყოფილ კედელს შორის გაჩენილ ადგილს თაროს ვეძახდით“ (ჩიტაია, 1997: 35-36).

ფრიად საყურადღებოა და შრომატევადია ჯავახური ტერასების მშენებლობის ტრადიცია. ის დიდი ემპირიული ცოდნის შედეგია: „დარიჯის მინას კარგად უნდოდა გამოზელვა - ქვებისგან განმეხდა,

გამოფხვანა. ქვებს ამოარჩევდნენ და დარჩებოდა სუფთა მინა. ქვებისგან ინმინდებოდა ერთ მეტრზე, ბევრი უფრო ღმად მიდოდა, ერთ საუენზეც, ეს მინა რომ დაჯდებოდა, დარჩებოდა ერთი მეტრის სიღმის კაი მინა. ... დარიჯის კედლის ასაშენებლად დიდ ქვებს ვიყენებდით. მაგარ ნიადაგზე ამ ქვებით დავაყენებდით კედელს. სულ დაბლა ყველაზე დიდი ქვები უნდა დაგვეწყო, სიმაღლეში კი თანდათან შეიძლებოდა შედარებით პატარა ზომის ქვა გვეხმარა. დარიჯას წყალი უნდა ჩასჯდომოდა, წყალი შიგნით უნდა წასულიყო, რომ კედელთან საქმე არ ჰქონოდა... დარიჯები ერთიმეორეზე რამდენიმე შეიძლებოდა ყოფილიყო. ყველა დარიჯის მინა კარგად უნდა განმენდილიყო. დარიჯებში პატივი და ცხვრის ნაკელი შეგვექონდა, გაზაფხულზე დავბარავდით და ყოველთვის ვაფხვიერებდით. ერთნაირი ბალახი იყო - ქაუკას ვეძახდით, იმას ხელით გამოვგლიჯავდით, რომ ყურძნისათვის ხელი არ შეეშალა. დარიჯის მინა კარგად როცა იყო განმენდილი და გაფხვერებული, შიგ ვაზს ჩავწვენდით, ამოვეყოფდით რქას. როცა კედელი მაღალი იყო, ამ კედელში გამოვაცოფინებდით ვაზის რქას, ტოტრბს და იგი დარიჯის კედელს მოეფინებოდა, ზედ დამნიფდებოდა, ჭიგო (აქაურად სარო) აღარ ჭირდებოდა. ვაზი როცა გაიშლებოდა და აქეთ-იქით წავიდოდა, დარიჯის კედელი აღარ მოჩადა, შორიახლოდან რომ შეგეხედა, სულ მწვანე იყო. აქ სხვადასხვა ჯიშის ვაზი ხარობდა, უფრო მეტად ხარისთვალა, თითა, შავი, ცხენის ძუძუ, უკურკო, საფერავი. ზოგჯერ ვაზს ჭერამზე და ატამზე ამოიყვანდნენ. როცა ავიყვანდით და გადიდდებოდა, ატამს და ჭერამს შემოვუქერქავდით, რომ გაგვეხმო და ვაზს ხელი არ შეშლოდა. ვენახში (ხეხლიში) წყალი შემოდგომამდე იყო და ხილი კარგადაც მნიფდებოდა. .. მინა იმნაირია, თუ წყალი იქნა, ყველაფერი იქნება. წყალი ხიზაბავრას ჭობარეტიდან მოდის... რუები გვექონდა: ვარანტის, ხიზების, ოსპანაურების, სისხოანების, საკაკაბეების რუელები. წყალი მთლიანად ვენახების მოსარწყავად გვეჭირდებოდა... წყალი დარიჯთან მიგვყავდა, დარიჯების გვერდით ჩამოდიოდა. სადინარი ჩამოკიდებული იყო, ქვა ჰქონდა დაგებული ძირზე და გვერდზე, რომ წყალს არ გადაეჭამა ეს ადგილები. დარიჯებს სათითაოდ ვრწყავდით... უფრო კარგი იყო ზემოდან დაწყება. დარიჯის რწყვის დროს ნაკაფს შევკრავდით, გვერდზე რომ ჩამოდიოდა წყალი, ჩავკეტავდით ქვითა და ბელტით და დარიჯში შევუშვებდით. მორწყვა რომ მოთავდებოდა, ახლა მეორე დარიჯის პირდაპირ შევკრავდით ნაკადს, პირველში კი გახსნილი

იყო“ (ჩიტაია, 1997: 37-38).

დარიჯების შესახებ საგულისხმოა ხიზაბავრელი მთხრობელის მიხეილ ვასილის ძე ზურაბაშვილის მონათხრობი, რომელიც ჩაწერილია ცნობილი ეთნოლოგის მიხეილ გეგეშიძის მიერ 1947 წლის ზაფხულში და დამონმებული აქვს გიორგი ჩიტაიას: „ძველათ ტერასები ჰქონდათ განსაკუთრებით ბევრი ხიზაბავრასა და საროში. ამ ტერასებს დარიჯები ჰქვიათ. დარიჯი დარიჯება მიმდგარი ქვის კედლებით. გვერდა დაყოფილია ბაქნებით, რო, ჯერ ერთი, წყალმა არ ჩამორეცხოს, მეორეც, რომ კარგად მოირწყოს ყველა ტერასი... ტერასებზე მინა ძალიან კარგად იყო დამუშავებული, განმენდილი. აქ საერთოდ ქვიანი ადგილია, მაგრამ ტერასები ისე იყო ხოლმე განმენდილი, რომ ერთ მეტრზეც რომ ჩასულიყავი, უბრალო ქვასაც ვერ ნახავდი. ეს ტერასები ირწყოდა ერთი წწყლით. წყალი ზემოდან იყო წამოყვანილი, ამას რუ ერქვა. სადინარი კარგად ჰქონდა მოწყობილი, დაღმართზე, ძირსაც და გვერდებზეც ქვები ჰქონდა მოწყობილი, წყალს მინა რომ არ დაენია“

საქართველოს ტერიტორიაზე მტკვრის ხეობის ზემო წელი ძალიან ვიწრო და მინის სიმცირის გამო ფერდობის დატერასება, ცხადია, ჩვენს დროშიც ერთადერთი გამოსავალია ნიადაგის რაციონალური გამოყენებისათვის. XX საუკუნის II ნახევრიდან მოყოლებული ასპინძის რაიონში თითქმის აღარ აშენებენ ტერასებს, ან - იშვიათად განაახლებენ ძველს. ძველი ტერასების დიდი ნაწილი მოუვლელობის გამო დანგრეულია. მცირე ნაწილი კი ისევ გამოიყენება. ამ ტერასათა ერთი ნაწილი დღესაც შედარებით უცვლელი სახითაა შემორჩენილი, მცირე ნაწილიც აღდგენილია და გაცოცხლებულია. მაგალითად, ასეთია ხიზაბავრის, ზემოთ აღწერილი, ცნობილი ტერასების ნაწილი. ეს ტერასები, ისტორიულად, ცხადია, სოფელ ხიზაბავრას ეკუთვნის. ტერასების აღდგენა-რეაბილიტაცია განახორციელა შპს „ვარძიის ტერასამ“, რომლის დამფუძნებელია ადგილობრივი ბისნესმენი გიორგი ნათენაძე. მან მ. ხაზარაძესა და ბ. ჯაფარიძესთან პარტნიორობით (2014 წლიდან) დაიწყო ტერასების აღდგენა და 12 ჰექტარზე 24 მესხური ჯიშის ვაზი გააშენა. გიორგი ნათენაძის თქმით, სახელმწიფომ ეს ტერასები პირდაპირი შესყიდვით მის კომპანიას გადასცა. 2018 წელს პირველი მოსავალიც მიიღეს. მოყვანილი ყურძნისგან წარმოებული ღვინო საქართველოში იყიდება. სამწუხაროდ, ბოლო ხანებში ბიზნესპარტნიორებს შორის დავა წარმოიქმნა, რაც, იმედია,

ხელს არ შეუშლის ჯავახური ტერასების შემდგომ სიცოცხლისუნარიანობას. საჯარო რეესტრის მონაცემებით შპს „ვარძიის ტერასების“ 7%-იანი წილის მფლობელი გიორგი ნათენაძეა, 93% თანაბრადაა გადანაწილებული - მამუკა ხაზარაძესა (46.5%) და ბადრი ჯაფარიძეს (46.5%) შორის, თუმცა რეესტრის მიხედვით, ამ ეტაპზე მამუკა ხაზარაძის წილის მმართველი ნიკა ხაზარაძე და ბადრი ჯაფარიძის წილის მმართველი კი თამარ ჯაფარიძეა“ (<https://commersant.ge/news/busuness/vardziis-terasebze-gaugebrobebia-da-amaze-momavalshivisaubreb-giorgi-natenadze>).

დროთა განმავლობაში მოუვლელი გამო, შესაძლოა, ტერასები მთლიანად დაიშალოს და მათი ხელახლა აღდგენა ვეღარ მოხერხდეს, რადგან მოსახლეობაც არც შესაბამისი ტრადიციული ცოდნა ექნება და არც ინტერესი, მაგრამ ტერასათა აღდგენა და მესხური ვაზის მოშენება ამ მხარის სოფლის მეურნეობის აღორძინების საფუძველი შეიძლება გახდეს.

მდინარე მტკვრის ხეობის ჯავახურ სოფლებში განვითარებული იყო **მევენახეობა და მეღვინეობა**. ვენახები ძველად, ძირითადად, გაშენებული იყო ტერასებზე. სოფელ ქაჭკარის ეთნოგრაფიული მასალა: „გვერდა ადგილზე თუ ხის ჩაყრა უნდათ, გვერდა უნდა მოითხაროს და გაკეთდეს ბაქანი. ბაქნები ერთმანეთზე არის ხოლმე, ამას დუქნებს ვეტყვით. ... თუ ქვიანი ადგილია, მოთხრის დროს ლომი და წერაქვია საჭირო. დუქანში მანამდე ხე შეიზრდება, ბოსტნეულსაც თესავენ... გვერდზე გაკეთებული დუქნები ახლო-მახლოში სხვაგანაც ბევრია: კარატიკამი, ბავრა, ხანდო, თოკი, ხორხი, საბუხეები (გოგაშენი, ქვეშე). საბუხეებში ბევრი დუქანი იყო და ვენახებიც ბევრი. ზემოდან რომ გადმოიხედამდი, ისე ეყარა შავი ყურძენი, როგორც კამეჩები. ერთხელ ღვარები წამოსულა და შავი ყურძნით მტკვარი შეღებილა. აქ იყო სამგვარი შავი ყურძენი, აგრეთვე, ხარისთვალა, ცხენისძუძუ და სხვ“ (ჩიტაია 1997: 39-40). ტერასის კულტურის არსებობა-განვითარება დამოკიდებული იყო სარწყავ სისტემაზე. სარწყავად მდინარეებიდან გამოყვანილი იყო არხები. ჯავახეთის ტერასებზე გაშენებული იყო ვენახი და ხეხილი (განსაკუთრებით თუთა). ხალხურ მეტყველებაში ზოგჯერ „ვენახი“ ბალსაც ნიშნავდა: „ტერასებზე მარტო ვენახები იყო მოწყობილი, საერთოდ ვენახს აქ ხეხილის ბაღებს ვეტყვით, შეიძლება ვაზიც არ იყოს“. ტერასებზე ხორბალი და ქერი ნაკლებად ითესებოდა.

მოგვიანებით ვენახები გაშენდა სამოსახლოებთან ახლოშიც. დაფერდებულ ადგილებზე. 1930-იანი წლების ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით სოფელ საროში, „ვენახების გასაშენებლად ვირჩევთ უფრო გვერდობს ხეობებში, სადაც ზამთრობილ ნაკლებია ყინვა და ზაფხულობით მზე კარგად აცხუნებს და ჩქარა მწიფდება და ტკბება ყურძენი, რომლიდანაც ტკბილი ღვინო დგება და არა რჩება ყურძენი ჟური, რომლიდანაც მჟავა ან ნალკე ღვინო გამოდის. ჩვენი ვაზები არ იმყნობა და ვაკე ადგილას გაშენებული არ ივარგებს... ჩვენ ვენახებს, რადგანაც გვერდობი ადგილები ესაჭიროება. დარიჯებს ვუკეთებთ - კიბე-კიბე კედლებზე ვრგავთ ვაზებს. უწინაც ასე უშენებიათ ჩვენ ძველებს, რაც ნათლათ ეტყობა ხეობებში ძველ ნადარიჯე ადგილებს“ (მასალები, 1989: 112-113).

ყურძენს კრეფდნენ „ენკენისთვისნახევარში“ კალათებში, შემდეგ ყრიდნენ გოდრებში, მიაქვთ მარანში და ნურავდნენ საწნახელში (ძირითადად, ქვითკირისაა) და აყენებდნენ ქვევრებში. საწნახელს „ორ-ნახევარი არშინი სიგრძე და არშინი განი აქვს. საწნახლის ერთ კუთხეში გაკეთებულია ყურძნის წვენი სადენი ღარი. საწნახელში დაწნეხილი ყურძნის წვენი - ტკბილი გადის ღარში და იქიდან ცაჩხრიალებს ჭურში. რო აივსება ჭური, ანუ ქვევრი, იქიდან წვენი სუფთა დოქებით და ქიშებით გადააქვთ იქვე მიწაში ჩაფლულ სხვა ქვევრებში. თვითეულ ქვევრში ოცი-ოცდაათი ბათმანი ღვინო ეტევა. ბათმანი ექვს ოყას იწონის... ჭურებს ღვინის, ე. ე. ტკბილის დადუღებამდე ნაკლულს ვტოვებთ. დადუღების შემდეგ ქვის ყურბალიშს დავადებთ და თეთრი მიწით დავატალახებთ. როდესაც კარგად დაინმინდება ღვინო, სხვა ჭურში გადავიღებთ წმინდა ღვინოს, თხლეს არაყით გამოვხდით“ (მასალები, 1989:113).

ჯავახეთში ზოგადად მკაცრი კლიმატური პირობების გამო **მებაღეობა/მეხილეობა** მხოლოდ ზოგიერთ ხეობაშია განვითარებული. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამორჩეულია ასპინძის მუნიციპალიტეტში შემავალი მდინარე მტკვრის ხეობის სოფლები, სადაც მეხილეობისათვის კარგი ბუნებრივი პირობებია. მტკვრის ხეობის ზემო წელი დანარჩენი საქართველოს მეხილეობის კერებისგან იმითაც გამოირჩევა, რომ აქ ხეხილის ბაღები უმეტესად ტერასებზე იყო გაშენებული.

ჯავახეთის მტკვრის ხეობის სოფლებში მებაღეობა განვითარებული დარგი იყო. ხეხილი გაშენებული იყო ტერასებზეც და ბაღებშიც.

ამჟამად ბალები უკვე თითქმის აღარ გვხვდება ტერასებზე. ჯავახეთის სხვა მხარეებში ბევრად უფრო ნაკლებად მისდევენ მეხილეობას, რადგანაც მკაცრი კლიმატური პირობები აფერხებს მეურნეობის ამ დარგის განვითარებას.

ჯავახები საბალედ არჩევდნენ ვაკე და წყლიან ადგილს. განმეზღნენ მიწას, მოხნავდნენ მას სამჯერ, გააფხვიერებდნენ, სასუქით გააპატივებდნენ, თოხით მოასწორებდნენ და პირველ წელიწადს სანბარე ნაკვეთში მხოლოდ ბოსტნეულს დათესავდნენ და დარგავდნენ (ხახვი, პამიდორი, კარტოფილი). მეორე წელიწადს კი უკვე აქ ნერგებსაც ჩარგავენ და ვიდრე მცნობას დაიწყებენ, ბოსტნეულს ყოველ წელს თესავენ. როცა ხილი მოისხმას, უკვე წყვეტენ ბოსტნეულის მოყვანას და იქაურობას სათიბად აქცევენ. ნერგის ჩაყრის წინ, შემოდგომით, ორმოებს თხრიან. მარტში ნერგების დარგვას იწყებენ. ორმოებში ცოტა მიწას ყრიან ძირის დასარბილებლად, ჩარგავენ ნერგს, წაყრიან ნეხვს და მიწას. ფეხებით მიწას დატკეპნიან. გობივით ამოღრმავებულს დატოვებენ მოსარწყავად. ნერგებს რგავენ ერთმანეთისაგან დაშორებით. როდესაც ნერგები კარგად იხარებენ, იწყება მცნობა. ვაშლის, მსხლის, თუთის და სხვა ხილის ნერგის კანს შუაში ცოტათი ჩაჭრიან დანით და სამი მუხლის კალამს, ერთი თითი სიმალლისას, ჩაასობენ კანჩახეთქილ ნერგში, გარს შემოაკრავენ თაფლის სანთელს, ჩვარს და ძაფით შეკრავენ დამყნილ კალამს. დამყნილს მოვლა უნდა: ნერგმა თუ გამოხეთქა და არ მოაშორეს ფოთლები, კალმის ზრდა შეფერხდება. ხეხილი ხშირად ირწყვება. ბალისათვის გამოყოფილ ნაკვეთში სხვადასხვა ხეხილის ჯიშები გარკვეული კანონზომიერების მიხედვით ირგვება. აქაურ ბალებში თუთისა და ვაშლის ხეების გვერდიგვერდ დარგვა მიუღებელია, ასევე ქანჭურის ხეები აუცილებლად ბალის გარშემო, მისი საზღვრის გასწვრივ უნდა დაირგოს, მათ ბალის შუაგულში იშვიათად შეხვდებით.

ხეხილის ბალები მდიდარია სხვადასხვა ჯიშის და სახეობის ხილით. მათ შორის არის ადგილობრივი ვაშლის, მსხლის და ქანჭურის ენდემური სახეობები. ადგილობრივი ხეხილი იმითაც არის განსაკუთრებული, რომ აქ ხეხილის შეწამვლა საერთოდ არ სჭირდება და შესაბამისად ნაყოფში შხამქიმიკატები არ გვხვდება. მოსახლეობა კვლავ ძველი ტრადიციის მიხედვით ხის ძირებს მხოლოდ ბუნებრივი სასუქის, ნაკელის მეშვეობით ამდიდრებს. მესხეთის ტერიტორიაზე დღემდე ათობით სხვადასხვა სახეობის ხეხილის ჯიშია შემორჩე-

ნილი.

ვაშლის ძველი ჯიშები ძირითადად გვხვდება სოფელ გოგაშნის (ჭაჭკრის ბაღები), ტოლოშის (მილახები), ძველის (ღობიეთის ბაღები), ქობარეთის (მაჭიხეთის ბაღები) და ასპინძის ტერიტორიაზე.

ვაშლის ჯიშები: მახარა - ზამთრის ხილია, გამძლე, მსხვილი ზომისა, მონითალო-მოყვითალო ფერისა, მომჟავო გემოსი. სამეფო ვაშლი (შახალმა) - დიდი ხანი ვერ ძლებს, მაგრამ კარგი გემო აქვს, ვარდისფერი და მოთეთროა, მსხვილია. მიხაკიანი ვაშლი - ზამთრისთვის ინახება, გამძლეა, მოყვითალო-მონითალო ფერისაა, გემრიელია და მიხაკის გემო და სურნელი დაჰკრავს. ერბოიანი ვაშლი - დიდხანს ვერ ძლებს, მომცრო ზომისაა, მონითალო ფერისა. აჭარულა - ზამთრისათვის ინახავენ, გამძლე ჯიშია, საშუალო ზომისაა, წითელი ფერისაა და მომჟავო გემო აქვს. საფაშო - საზამთროდ ინახავენ, გამძლეა, საშუალო ზომისაა, მოყვითალო-მონითალო ფერით. ჯორისცხვირა - ზამთრისათვის ინახავენ, გამძლეა, საშუალო ზომისაა, მოგრძო ფორმისაა, თეთრია, მონითალო ელფერი. რძიანა ვაშლი (სვიდალმა) - ზამთრისათვის ინახავენ, გამორჩეული სილამაზისაა და გამძლეა, ყვითელი და მონითალოა. ხანუმალმა (ქალბატონის ვაშლი) - საზამთროდ ინახავენ, გამძლეა, წვეტიანი, წითელია. ზოგჯერ გულიც კი უნითლდება. სობა - საშემოდგომოა, მოგრძო ფორმისა, წითელი ფერისა. შაქარვაშლა - ზაფხულის ვაშლია, საშუალო ზომისა, თეთრი, ვარდისფერი ზოლებით. მოპრუნულა - საშემოდგომო ვაშლია, მოპრუნული ფორმისა, მომცრო ზომისაა, თეთრი ფერის. უზუნალმა - საზაფხულო ვაშლია, საშუალო ზომის, მოყვითალო-მონითალო. შაქარნაბადა - საშემოდგომოა, სქელი კანი აქვს, მრგავლია, მონითალოა და ძალიან ტკბილია. მამლო (მამულო) და ალიალმა - საზამთროა, საშუალო ზომის, წითელი ფერის.

აღნიშნულ ჯიშებს შორის ნახევარზე მეტი ადგილობრივი, მესხური წარმოშობის ენდემური ჯიშებია, თუმცა ზოგიერთი მათგანის რაოდენობა ისეა შემცირებული, რომ თითოეული სოფლის ტერიტორიაზე სულ რამდენიმე ძირიღაა შემორჩენილი. ადგილობრივ ენდემურ ვაშლის ჯიშებსა და სხვა ქვეყნიდან შემოტანილ ჯიშებს შორის დიდი განსხვავებაა როგორც გემოვნური ასევე ფიზიკური თვისებებით. მესხური ჯიშის ვაშლები უმეტესად სიმაღლეში იზრდებიან, ხოლო თანამედროვე უცხოური ჯიშის ვაშლები უფრო მეტად სიგანეში ვითარდებიან. ადგილობრივი ვაშლის ჯიშები უფრო მეტად არომატულია,

სურნელი და გემო უფრო მძაფრი აქვთ და გემოვნური თვისებებით აშკარად აღემატებიან თანამედროვე უცხოურ ვაშლებს. ამის პარალელურად, ხანგრძლივ შენახვასა და ტრანსპორტირებას თანამედროვე ჯიშებზე ცუდად იტანენ. მაგალითად, ადგილობრივ ჯიშადაა მიჩნეული მამლო (მამულო). ის ფართოდაა გავრცელებული მესხეთში, განსაკუთრებით ასპინძის რაიონში. იზრდება მაღალი ტანის ხედ, ახასიათებს ხშირი დატოტვა, ძლიერ საძირეზე მსხმოიარობაში შედის მეშვიდე-მეცხრე წელს, სრულად მსხმოიარე ხე 400 კგ. მოსავალს იძლევა, ზოგჯერ 600 კილოგრამსაც აღწევს. მავნებელთა და დაავადებებათა მიმართ გამძლეა, იკრიფება სექტემბრის ბოლოს და ინახება აპრილამდე. ნაყოფი საშუალო ზომისაა, მომრგვალო კვერცხისებრი, სწორი ზედაპირით, მცირე ლაქებით, კანი თხელი და მკვრივია, სიმწიფეში თითქმის მთლიანად იფერება მუქნითლად, რბილობი თეთრია, საშუალო სიმკვრივისაა, ტკბილია, წვნიანი, არომატულია. ადგილობრივად მიიჩნევა სობაც. ეს სახეობა ადრე ფართოდ იყო გავრცელებული, ამჟამად კი მხოლოდ მცირე რაოდენობით გვხვდება ძველ ბაღებში. ხე საშუალო სიხშირის დატოტვითაა, ძლიერ საძირეზე მეშვიდე-მერვე წელს ისხამს ნაყოფს. საშუალო მოსავლიანობა სრულ მსხმოიარობის დროს 100-150 კილოგრამია. საშუალო პერიოდის მოყვავილე ჯიშია, ავადდება ქეცით, მოსაკრეფი სიმწიფე დგება სექტემბრის მეორე ნახევარში, მალევე მოიხმარება. ინახება თებერვლამდე, ტრანსპორტირებას ვერ იტანს. ნაყოფი საშუალო ზომისაა გვხვდება შედარებით მსხვილი ნაყოფებიც. ფორმა წაკვეთილ-კონუსისებრია, უსწორო ზედაპირით, ლაქებით, კანი თხელი, საშუალო სიმკვრივის, ცვილისებრი ფიფქის გადაცლისას, პრიალებს. ძირითადი ფერი ყვითელია, მომწიფებისას მთელი ზედაპირი იფერება წითლად, არახშირი კანქვეშა თეთრი წერტილები წითელი რკალითაა და კარგად მოჩანს. რბილობი თეთრია, ფხვიერი, ტკბილი, წვნიანი, არომატული.

ადგილობრივ ბაღებში გავრცელებულია სხვადასხვა ჯიშის მსხალი: ნანაძირი - საშემოდგომო მსხალია, მოგრძო, გემრიელი, წვნიანი, ტკბილი. თავრეჟული, ხეჭეჭური - ზამთრის ხილია, სქელი კანი აქვს, მოგრძოა, ყვითელი ფერისაა. გოგრა მსხალი - საშემოდგომოა, ყვითელი, მონითალო ელფერით. მას ძირითადად ჩირისათვის იყენებენ. კვირისთავა - საზაფხულოა, წვრილი, საჩირე. ნენემსახალი - მას მოხუცებს მთართმევდნენ, წინ უსწრებს ნანაძირის დამწიფებას.

ფორმით მრგვალია. კაცისთავა - საზაფხულოა, დიდი ზომისაა, ტკბილია, საჩირე. წითელგვერდა - საზაფხულოა, წითელი გვერდი აქვს, ტკბილია. ბატონმსხალა - საზამთროა, ყველა მსხალზე უკეთესია, საშუალო ზომისაა, გემრიელია, ტკბილია, წვნიანი. მიხრიკა - საზაფხულოა, წვრილი, სანთლისფერი, მონითალო ზოლებით, ჯავზის// მუსკატის გემო დაჰკრავს. სესელა - საზაფხულოა, ადრეულია, ტკბილია, წვნიანი. აჭარული სესელა - საზაფხულოა, საშუალო ზომისაა, მრგავლია, ნახევარდ წითელია, ტკბილი, წვნიანი.

ამათგან ადგილობრვად მიჩნეულია თავრიჯული მსხალი. ის მესხეთში ფართოდაა გავრცელებული. ვითარდება ძალიან დიდი ტანის ხედ, არახშირი დატოტვით, ნაყოფს მოისხამს მეცხრე წლიდან. სრული მსხმოიარობისას ერთი ხის საშუალო მოსავალი 250 კგ-ია. მავნებელ-დაავადებების მიმართ საკმაოდ გამძლეა. ჯიში ეკუთვნის ხეჭეჭურების ჯგუფს, იკრიფება ოქტომბრის მეორე ნახევარში; მოიხმარება როგორც ნედლი ხილი; ინახება აპრილამდე. ნაყოფი საშუალო ზომისაა, მსხლისებრი ფორმის, სწორი ზედაპირით, უდიდესი დიამეტრი ნაყოფის ზედა მხარეზეა, ყუნწი სწორია, საშუალო სიგრძის და სიმსხოსი; ნაყოფის კანი მკვრივია, მოკრეფისას მოყვითალო-მწვანეა, სიმწიფეში ყვითლდება, ამავე ფერის კანქვეშა წერტილები კარგად ემჩნევა. რბილობი თეთრია, მკვრივი, მსხვილმარცვლოვანი, ხეჭეჭურისებრ ხრაშუნა, ძალზე წვნიანი, ნაკლებად ტკბილი, თავისებური არომატით. მას ახასიათებს ხანგრძლივი შენახვის უნარი, მავნებელ-დაავადებებისადმი გამძლეობა, მაღალი მოსავლიანობა და კარგი ტრანსპორტაბელურობა. ასევე ნაყოფი შედარებით დაბალი გემური თვისებებისაა.

ჯავახეთის მტკვრის ხეობის სოფლებში გაშენებულია თუთა, ჭანჭური (თეთრი, საშემოდგომო, თამაზი), ქლიავი (ალიბუხარი, ოთური, ტყუპი, კალოობის).

თუთის ბაღები ყველაზე მეტად გვხვდება ხერთვისის, ტოლოშისა და ნიჯგორის ტერიტორიაზე. მიუხედავად იმისა, რომ ეს სოფლები თითქმის ერთმანეთის გვერდიგვერდაა, მათ შორის მაინც გარკვეული განსხვავება შეინიშნება: ყველაზე ადრე თუთა მწიფდება ხერთვისში, ერთი კვირის შემდეგ ტოლოშში და ორი კვირის შემდეგ აწყვიტასა და ქუნცაში. თუთის მნიშვნელობაზე ადგილობრივთა ყოფაში მეტყველებს გამოთქმაც: „ერთი ძირი თუთა ერთ მენველ ძროხასა და ერთ ხბოს უდრისო“. თუთისგან ამზადებენ ბაქმავს, ტყლაპს,

თუთიხმელს, თუთის მურაბას და განსაკუთრებული არომატის მქონე სამკურნალო თუთის არაყს. ამ პროდუქტების მისაღემად თეთრი თუთაა საჭირო, ამიტომ შავი თუთა მეტად მცირე რაოდენობითაა დარგული. თუთის ხეების უმრავლესობა დღემდე ტერასებზეა გაშენებული და მას სოფლის საუკეთესო მიწას უთმობენ. თუთის ხე დაახლოებით 100-150 წელს ხარობს თუ კარგი პირობები შეხვდება და სიმაღლეში შეიძლება 20-25 მეტრსაც მიაღწიოს. როდესაც თუთის ხე დაბერდება მისი ტოტები შედარებით მყიფე ხდება და მალე ემტვრევა, ამიტომ მას შუა ადგილას გადაჭრიან, რათა და გვერდიდან ახალი ტოტებს ამოიყაროს. მსგავსი გადაბელვა თითოეულ თუთას დაახლოებით 30-40 წელიწადში ერთხელ სჭირდება. სოფლებში დღემდე შეხვდებით სამჯერ და ოთხჯერ გადაჭრილ თუთებს რომლებიც ჯერ კიდევ მსხმოიარეა. თუთა ბუნებაში თავისთავად მარტივად ამოდის, თუმცა მას აუცილებლად სჭირდება დამცნობა. თუთის დასამცნობად იყენებენ გარეული თუთის ძირს, რომელსაც „ფიჯ თუთას“ უწოდებენ. თუთა პირველ მოსავალს ხუთი-ექვსი წლის შემდეგ იძლევა, თუმცა სრული მოსავალი თხუთმეტი-ოცი წლის შემდეგ იცის. თუთის ნაყოფი ზაფხულში, ივლისის შუა რიცხვებიდან აგვისტოს დასაწყისამდე მწიფდება. მისი ხეზე დაკრეფა შეუძლებელია, ამიტომ ხის ძირში საფენებს გაფენენ, შემდეგ ხეზე ადიან და ტოტებს ძლიერად არხევენ, რათა მწიფე ნაყოფი ძირს ჩამოიყაროს. მომწიფებული თუთა ყოველ მესამე დღეს უნდა დაირხეს, რომ ნაყოფი თავისით არ ჩამოცვივდეს და არ გაფუჭდეს. თუთა ძალიან ფაქიზი მცენარეა, იგი ვერ ეგუება ტემპერატურის მკვეთრ ცვლებადობას, ხშირ წვიმებსა და გვალვებს, ასევე სხვა ბუნებრივ კატაკლიზმებს, აქედან გამომდინარე, მისი გაშენება და კულტივაცია დიდ რისკებთან არის დაკავშირებული. როგორც მთხრობელები ამბობენ, ბოლო წლებში თუთის მოსავალი სულ რამდენჯერმე მიიღეს და ისიც არასრულად. თუ თუთას კარგი წელიწადი შეხვდება, ერთ სეზონზე დაახლოებით 10-12-ჯერ დაარხევენ.

ჭანჭურის ბალებით განსაკუთრებით გამოირჩევა სოფლები აწყვიტა, ქუნცა (სიღებისა და ბნელის ბალები), ხიზაბავრა. საშემოდგომო ჭანჭურისაგან ამზადებენ ფალვარდას/ფელვერდას, ახმობენ ჩირად, აკეთებენ ტყლაპს, ხდიან არაყს. თამაზის სახეობის ჭანჭურს ახმობენ და იყენებენ ფლავისათვის, წვნიან საჭმელშიც (ყალიაში). ტყუპი ქლიავისაგან ხარშავენ მურაბას. ალიბუხარს სამკურნალო მიზნითაც კი იყენებენ: გამხმარ ქლიავს ალბობენ და სიცხისდამწვე საშუალებ-

ბად ასმევენ ავადმყოფს.

სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე დღეს მეხილეობის განვითარების მხრივ ნაკლებად სახარბიელო ვითარებაა. ტერასების ნაწილი მოშლილია და აქ გაშენებული ხეხილის ბაღებიც გავერანებულია. გადასარჩენია ბაღების ის ნაწილი რომელიც დღემდეა შემორჩენილი. ამასთანავე, ჯავახეთში თითქმის აღარ არსებობს სანერგე მეურნეობები, სადაც ძველ ენდემურ ჯიშებს გამოიყვანენ და დაამყნობენ. მოსახლეობა მეხილეობას ისეთ ყურადღებას აღარ აქცევს როგორც გასულ საუკუნეებში, ან თუნდაც XX საუკუნის 90-იან წლებამდე. ადგილობრივ მინათმოქმედებას და განსაკუთრებით მეხილეობას დიდი ზიანი მიადგა, როდესაც 1944 წელს ადგილობრივი მუსლიმი ქართველები აყარეს და მასობრივად, იძულებით გადაასახლეს. ვიდრე მუსლიმი ქართველები აქ ცხოვრობდნენ, მათ საუკეთესო ადგილებიც ეკავათ, კარგად იყვნენ დახელოვნებულნი ხეხილის მოშენებაში და დიდ ემპირიულ ცოდნას ფლობდნენ. მათი გადასახლების შემდეგ ეს ცოდნა თითქმის გაქრა. მესხეთში საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან გადმოსახლებულმა მოსახლეობამ ადგილზე დამკვიდრების შემდეგ, ისეთივე წარმატებას ვერ მიაღწია ამ დარგში, როგორც მათმა წინამორბედებმა. ადგილობრივ მეურნეობის ფორმები მკვეთრად შეიცვალა გასაბჭოების შემდეგ. ეს ერთგვარად დადებითი მოვლენაც იყო და უარყოფითიც. ამ დროს გავრცელდა საქართველოში სხვადასხვა ჯიშის ახალი ხეხილი. მათ მნიშვნელოვნად ჩაანაცვლეს ადგილობრივი ენდემური ჯიშის ხეხილი და ამავედროულად გაამდიდრეს ჯიშების რაოდენობა. ახლად შემოტანილ ხეხილის ჯიშებს ერთი მნიშვნელოვანი უპირატესობა გააჩნდა, ეს ჯიშები გაცილებით დაბალი იყო, რაც მათ დაკრეფას აადვილებდა. მოსახლეობის დიდი ნაწილისათვის ეს საკმარისი მიზეზი იყო რომ ძველი ჯიშები ახლით ჩაენაცვლებინათ და ასეც მოხდა. 90-იან წლებში საბჭოთა მეურნეობები დაიშალა და სანერგე მეურნეობები ყველგან დაიხურა. ასეთ პირობებში კიდევ უფრო გართულდა ახალი ხეხილის ბაღების გაშენება და მოსახლეობა მხოლოდ არსებული ბაღების შენარჩუნებაზე ზრუნავდა. ასეთი რთული მდგომარეობის მიუხედავად, ძველი ჯიშების უმრავლესობა არ გამქრალა და დღემდე მოაღწია, პრობლემა ის არის, რომ მათი რაოდენობა საგრძნობლადაა შემცირებული.

ჯავახეთის თანამედროვე ყოფა ავლენს, რომ მდგრადი და სიცოცხლისუნარიანია **ტრადიციული კვებითი სისტემის** მრავალი ელემენტი.

მენტი. ვინაიდან ჯავახეთში განვითარებულია მემინდვრეობაც და მესაქონლეობაც, ხოლო მტკვრის ხეობის სოფლებში - მეხილეობაცა და მევენახეობაც - მდიდარია ადგილობრივთა კვებითი რაციონიც. საკვები შედგება პურეული და სხვა სახის მცენარეული პროდუქციისაგან, რძის ნაწარმის, ხორცეულისა და თევზეულისაგან. აქვთ მრავალფეროვანი დესერტებიც. ეს საკითხი შესანიშნავადაა შესწავლილი თინა იველაშვილის მიერ (იველაშვილი, 2020).

ქვემოთ მოგვყავს ჩვენს მიერ 2015 და 2022 წელს შეკრებილი მასალა იმ კერძებისა და ტკბილეულისა, რასაც დღესაც ფართოდ ამზადებენ ჯავახეთის სოფლებში.

ცნობილია, პურის ცხოების ტრადიციებით ჯავახეთი გამორჩეულად მდიდარი მხარე იყო. 1935 წელს აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით ჩანერილი მასალის მიხედვით: „სახლში საშინაო პურს აცხობენ ქერის, ქერდიკის, ჭვავის და დოლის ფქვილიდან, რომელსაც თხელ საცერში სცრავენ, რომ ანაკვეფს ხარჭები ცოტა ჰქნდეთ. სასტუმროთ და სადღესასწაულოთ კი აცხობენ დიკიდან და წითელი დოლის ფქვილიდან. სასუფთაო პურს - ხორბალს ხშირად რეცხვენ, რო თეთრი გამოვიდეს პური... გამომცხვარი პურის სახელები: პირველ გახურებულ ფურნეში ვაცხობთ ლავაშსა და წინა პურს (წვრილია, თითიანი და უთითოც). უკანა პური მეორე ან მესამე ფურნეში ცხვება, უფრო დიდრონი პურებია და თუ ცომი დარჩებათ, ბოლოს ლოლოს გამოაცხობენ. ლოლო მოგრძო, ჩვეულებრივი ზომის პურია. ზაფხულობით ხშირად ახმობენ ლოლოს და დიდრონ სომინებს, რო არ აუობიანდეთ... სადღესასწაულო ან სასტუმრო ნამცხვრები: ქადა, ყათმარი, ნაზუქი, ხმიადი, ფუნთუში. ნამცხვარს ერბოთი ან ზეთით მოზელილს აცხობენ“ (მასალები, 1986: 161).

ჩამოთვლილთაგან თითქმის ყველა პური დღესაც ცხვება, ოღონდ ქერდიკასა და ჭვავს თითქმის აღრა იყენებენ ფქვილად და პურეულს მხოლოდ ხორბლის ფქვილისაგან აცხობენ.

მაგალითად, დღესაც თითქმის ყველა ოჯახში გვხვდება ადგილობრივი ხორბლისაგან გამომცხვარი პურეული, ქადეული, ხინკლის ნაირსახეობანი, შინნამზადი მაკარონის სახეობები; აგრეთვე, რძის ნაწარმი, თუთისაგან დამზადებული ტკბილეული, თუთის არაყი, საზამთროდ ახმობენ საქონლის, ფრინველისა და ღორის ხორცს, ანუ, აქვთ აპოხტის დამზადების ტრადიცია და სხვ. მესხური კერძების ერთი ნაწილი შესულია ადგილობრივ რესტორანთა და სასტუმროთა

მენიუშიც. საგულისხმვითა, რომ ზოგიერთ სოფელში კერძო ოჯახებიც ამზადებენ მესხურ კერძებს ტურისტთათვის. მაგალითად, აღსანიშნავია გიორგი მურადაშვილის წვლილი ამ კუთხით სოფელ ხიზაბავრაში.

სოფლად პურს, ძირითადად, ისევ ფურნეებში აცხობენ. აქ ტრადიციული პურის რამდენიმე სახეობაა: ლავაში, კოკორა, სომინის პური. აგრეთვე, აცხობენ ქადებს, ხაჭაპურს.

საქართველოს სხვა მხარეებისაგან განსხვავებით, ჯავახებს აქვთ ტრადიცია ლოკოკინის საკვებად გამოყენებისა. ლოკოკინებს აგროვებენ გარკვეულ დროს, რეცხავენ და ხარშავენ, ან ღუმელზე წვავენ.

საკვებად და საკმაზად გამოიყენება არა მხოლოდ მებოსტნეობის პროდუქტები, არამედ მინდვრის, მთისა და ალპური ზონის მცენარეულობაც. მაგალითად, ჯავახური სუფრის აუცილებელი ელემენტებია: ღოღო, სატაცური, ღანძილი, ჭინჭარი, სოკო. ქარაძენძით კმაზავენ მანვნის კერძს. ღოღოს ნედლს კრეფენ, გვირგვინისებურად/ნაწნავისებურად წნავენ და ახმობენ, რათა ზამთრობითაც გამოიყენონ და სხვ.

აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით 1935 წელს ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით, ჯავახეთში გავრცელებული იყო შემდეგი კერძები: ღვალოსა და ჭინჭრის შეჭამანდები, საქონლის მოხრაკული ხორცი, ხორცის იანი, ქუფთა, მოხრაკული ქათამი, შემწვარი ქათამი, მოხრაკული ბატი, რძიანი კორკოტი, სქელი კორკოტი, კორკოტის შეჭამანდი, ძიფუა, მანონი, ხინკალი, თათარბორაგი, ბიში, დათუთქული ერიშტა, ფაფა, ფუშრუკი, მოხარშული და მარილითა და რძით შეზავებული კვახი... ზამთრისათვის ამზადებდნენ დიდი რაოდენობით შაშხსა და აპოხტს: სქონლისას, ბატისას (მასალები 1986: 163-165).

განვიხილოთ დღესაც არსებული რამდენიმე ჯავახური კერძი.

ცნობილია, სამცხე-ჯავახეთი ოდითგანვე ინტენსიური მიწათმოქმედების მხარე იყო და აქ განვითარებული გახლდათ მესაქონლეობაც. ანუ, არსებობდა სრულყოფილი ბაზა ხინკლის კულტურის ჩამოყალიბებისათვის. საქონლის ან ცხვრის ხორცისაგან მომზადებული ხინკლის გვერდით სამცხე-ჯავახეთა შექმნა ხინკლის სხვა ნაირსახეობანიც: ბატის ხინკალი, წერო ხინკალი, პეპელა ხინკალი, სოკოს ხინკალი, ყველის ხინკალი, ჩვენს დროში შიგთავსად იყენებენ კარტოფილსაც.

ბატის ხინკალს დღესაც ამზადებენ ჯავახეთში, ნანილობრივ - სამცხეშიც. ბატის ხინკალი ცნობილ დელიკატესად მიიჩნევა და ამ კერძმა ჩვენს დროში სასტუმროებსა და რესტორნებშიც დაიმკვიდრა ადგილი. კერძი მზადდება ხორბლის ფქვილისაგან მოზეული ცომისა და დამარილებული ბატის ხორცისაგან. რეცეპტი: ცომი მოიზილება თეთრი ფქვილისგან. ფქვილში იყრება მარილი, მოიზილება წყლით. ცომი უნდა იყოს მაგარი, რომ ხინკალი არ ჩაიშალოს. შემდეგ ცომს ცოტა ხნით დავაყოვნებთ და დავჭრით შესაბამის ზომებად, მივცემთ გუნდების ფორმას. გუნდებს ცოტა ხნით ცალკე დავდებთ, რათა გუნდამ „თავი აიღოს“, ანუ, დარბილდეს და შემდეგ გავშლით „უხლავით“. გაშლილი „უხა“ იჭრება დიდ ოთხკუთხედად. ხინკლის შიგთავსი: ბატის ხინკალი სხვადასხვანაირად მზადდება მესხეთში. დაკლული ბატი უნდა გასუფთავების და შემდეგ დამარილდეს. ზოგი პირდაპირ ამარილებს, ზოგიც ჯერ ადუღებულ წყალში ამოავლებს და დაკიდებს აივანზე გამოსაშრობად. უკვე გამომშრალ ხორცს წვრილად ჭრიან და ათავსებენ ქვაბში, ამატებენ დაჭყლეტილ ნიორს, წვრილად დაჭრილ მწვანილსა და ხახვს. ეს ყველაფერი ერთად ითუშება და მისგან მზადდება ხინკლის გულსართი. ხინკლის გულსართი ჩაიდება ოთხკუთხედად გაბრტყელებულ ცომში და თავი მოეკვრება და მარილიან წყალში იხარშება. ხინკალს გემოვნების მიხედვით მანონს ან ნივრიან წყალს ამატებენ. ნივრიანი წყლისთვის მარილთან ერთად უნდა დაინაყოს ნიორი, ერთ ჭიქაში მეოთხედ ნიორს ესხმებოდა წყალი შევსებამდე.

მესხეთში ბატის ხინკლის ორი ვარიანტი გვხვდება: ერთია კონკრეტულად ხიზაბავრული, ხოლო ხოლო მეორე ზოგადად ყველა სოფელშია გავრცელებული. ხიზაბავრული ბატის ხინკალი ძვლებთან ერთად იჭრება და იხარშება, ეს არის მისი თავისებურება. ამ ვარიანტის მიხედვით, გამხმარ ბატს დაჭრიან ძვლებთან ერთად პატარა ნაჭრებად. მოთუშავენ ხახვთან და მწვანილთან ერთად, ცომში ჩადებენ, მოახვევენ და მოხარშავენ მარილიან წყალში.

ბატის ხინკალი ერთგვარად სადღესასწაულო კერძია და მასობრივად გავრცელებული არ არის, თუმცა გარკვეული რეკლამირების შედეგად ის აუცილებლად დაიკავებს სათანადო ადგილს რესტორნებსა და სასტუმროებში. ხოლო მათთვის ვინც უკვე იცნობს ამ ხინკალს, ის დღემდე საკმაოდ მოთხოვნადი კერძია. ბატის ხინკალი ხშირად მზადდება ხიზაბავრაში, ნაქალაქევი, ტოლოშში, სოფელი აწყვიტა-

ში და სხვ.

წერო ხინკალი (/ბალიშა ხინკალი) ხშირად სახელდახელოდაც მზადდება, რადგან მასში გულსართი არ იდება. წერო ხინკლისთვის ცომი მოიზილება თეთრი ფქვილისგან. სასურველად მიიჩნევა ადგილობრივი ხორბლის ფქვილი, რომელიც დიდი რაოდენობით მოჰყავთ ნიალას მინდვრებზე. ფქვილში ჩავეყრით მარილს და მოვხელთ, ცომი მაგარი უნდა იყოს. შემდეგ ცოტა ხანი დავაყოვნებთ და გუნდებს გადავხელთ რამდენიმე წუთის განმავლობაში. შემდეგ ცალკე დავდებთ გუნდას, რათა თავი „აილოს“, ანუ დარბილდეს და უკეთ დასამორჩილებელი გახდეს. შემდეგ გუნდებს გავშლით „უხლავით“. „უხას“ დავამრგვალებთ დაახლოებით თითის სისქეზე და დავჭრით ბალიშებად. შემდეგ მოვხარშავთ მარილიან წყალში, როცა მოიხარშება, ამოვწურავთ. გემოვნების მიხედვით შესაძლებელია, რომ მოვაყაროთ ყველი ან მოთუშული ხახვი. ხინკალი განსაკუთრებით უყვართ ბავშვებს თავისი ფორმისა და სახელის გამო.

პეპელა ხინკლისთვის ცომი მოიზილება თეთრი ფქვილისგან, იყენებენ ადგილობრივი წარმოების ფქვილსაც, რომელიც ნიალაში ითესება. ფქვილში ჩავეყრით მარილს და მოვხელთ, ცომი მაგარი უნდა იყოს. შემდეგ ცოტა ხანი დავაყოვნებთ და გუნდებს გადავხელთ რამდენიმე წუთით. შემდეგ ცალკე დავდებთ გუნდას, რათა თავი აილოს, ანუ დარბილდეს და უკეთ დასამორჩილებელი გახდეს. შემდეგ გუნდებს გავშლით „უხლავით“. გაშლილი „უხის“ სისქე დაახლოებით ორი მილიმეტრი უნდა იყოს. გაბრტყელებულ უხას დავჭრით ოთხკუთხედად, შემდეგ შუაგულში ხელით შევკრავთ და მივიღებთ ბანტის ფორმის ცომებს. ცომი მარილიან წყალში იხარშება. გადაწურვის შემდეგ აყრიან ან მოთუშულ ხახვს ან ყველს.

საგულისხმოა, რომ ბევრ ოჯახში, სადაც ტრადიციულ მესაქონლეობას მისდევენ, ყველის ამოსაყვანად ჯერ კიდევ იყენებენ „ყველის დედას“. XX საუკუნის 60-70-იან წლებამდე „ყველის დედა“ ფართოდ გამოიყენებოდა ყველის დასამზადებლად და გავრცელებული იყო ისტორიული და თანამედროვე საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე. მოგვიანებით ტრადიციული „ყველის დედა“ ბევრგან ჩაანაცვლა მზა, ფაბრიკულმა ნაწარმმა. ჭავახეთის სოფლებში „ყველის დედის“ დამზადება თითქმის ყველა ოჯახში იციან, თუმცა, უმრავლეს შემთხვევაში, უკვე მაინც მზა პროდუქტის გამოყენებას ამჯობინებენ. მთხრობელები აღნიშნავენ, რომ შინ დამზადებული „ყველის დე-

დით“ ამოყვანილი ყველი ბევრად უფრო გემრიელი, უსაფრთხო და სასარგებლოა. „ყველის დედა“ ასე მზადდება: ქილაში ჩავასხამთ შრატს (რძის ადუღების ან დამჟავების შემდეგ დარჩენილ სითხეს), დავამატებთ ცოტაოდენ მარილს, ერთ ჭიქა ლობიოს, ერთ ჭიქა ტყე-მალს ჩავყრით (არასეზონურობის პერიოდში) და ღორის, ხბოს ან ცხვრის გამხმარ დვრიტას ჩავავდებთ. (დვრიტა მარილით მუშავდება, ცოტა ხანი უნდა დავაყოვნოთ, რომ მარილი გაუჭდეს და ჰაერზე დავკიდებთ, რათა გახმეს.) ამ სითხეს დავაყოვნებთ ორ კვირამდე და ყველის დედა მზად არის. ძველად იგი მზადდებოდა თიხის ქილაში, თუმცა დღეს მინის ჭურჭელი გამოიყენება. ყველის დედის მთავარი ღირსება ის არის, რომ მთლიანად ბუნებრივ პროდუქტებზეა დამზადებული და ყოველთვის ახალია.

ჯავახური ყოფის შემადგენელია ადგილობრივი კარაქის, ერბოსა და ყველის სახეობები და მათგან დამზადებული კერძები. ჭერ კიდევ ბევრ ოჯახში მზადდება კარაქი. კარაქი მიიღება „შეყოვნებული რძის“ ნაღებისაგან. ნაღებს ვარიაში ათავსებენ, რაშიც კარაქი იდღვობება. გადღვებით მიღებულ კარაქს გარეცხავენ და მარილი დააყრიან. თუკი კარაქს ტაფაში გადაადნებენ, მიიღება ერბო.

ჯავახეთში ძველთაგანვე იცოდნენ ყურუთის დაზადება. მაცივრების გავრცელებამდე საქართველოს სხვადასხვა მხარეში, მათ შორის ჯავახეთშიც, სახლებს ჰქონდა თავისი „საცივე/საცივო“ კუთხეები, სადაც მალფუჭებად პროდუქტებს ინახავდნენ. ცხადია, „საცივეებში“ რძის ნაწარმი უსასრულოდ ვერ შეინახებოდა, ამიტომ ჩამოყალიბდა ყურუთის დამზადების ტრადიცია. ყურუთი დიდხანს ინახება და ვარგისიანობას ინარჩუნებს ოთახის ტემპერატურაზეც კი. ყურუთი მზადდება ყველის ამოყვანის შემდეგ დარჩენილი შრატისაგან. ცხვრისა და ძროხის შრატს ერთმანეთში აურევენ, აადუღებენ და განურავენ. საწურში დარჩენილ მასას „დოს“ მეორე დღესაც ემატება ზემოთაღწერილი ფორმით გამონურული „დო“ და ასე შეგროვდება საკმარისი ოდენობა. შემდეგ დააყრიან მარილს, შეურევენ მანონს (ათ კილო დოს ხუთი ლიტრი რძისგან დაყენებული მანონი სჭირდება) და დაამრგვალებენ. დამრგვალებული ყურუთისაგან საშუალო ზომის გუნდებს ამზადებენ (კაკლისხელა), წნელებისგან დამზადებულ „სალაზე“ დააწყობენ, გადააფარებენ სუფთა ტილოს ნაჭერს და ახმობენ. გამხმარ ყურუთს ზამთრისთვის ინახავენ და მისგან „დოს შეჭამანდს“ ამზადებენ. ყურუთი თავისი დანიშნულებითა და დამზად-

დების წესით წააგავს დამბალხაჭოს. ყურუთს ოჯახში ქალები ამზადებდნენ, თუმცა დასამრგვალებლად ბავშვებსაც დაიხმარენ.

ჯავახები ამზადებენ ჩეჩილ ყველსა და გადაზელილ ყველს. ჩეჩილი ყველი ნაწნავის ფორმისა მზადდება, ნაკლებციხიმიანია და დროში გამძლეა. მას ჩვენს დროში დიდი საბაზროღირებულებაც აქვს. გადაზელილი ყველის კერძი დამჟავებული ჩეჩილი ყველისა და ერბოსაგან მზადდება. დამჟავებული ყველი ამოყვანილი უნდა იყოს „ყველის დედის“ გარეშე, ბუნებრივად დამჟავებული რძისგან. გააცხელებულ ერბოში ჩაყრიან დაქუცმაცებულ ყველს, მარილს და შემოდგამენ ცეცხლზე. ყველი კარგად უნდა გადაიზილოს. ამიტომაც ქვია ამ კერძს გადაზელილი ყველი. გადაზელილი ყველი წელვადია.

თუთმაჯი მესხეთში ფართოდ გავრცელებული წვნიანია. ის მზადდება დოსა და ცომისაგან. დო რძისაგან კარაქად განკუთვნილი ნაღების მოხდის შემდეგ დარჩენილი სითხეა. მას ქვაბში ტოვებენ ორი დღით, რათა კარგად დამჟავდეს. შემდეგ წამოადულებენ და სპეციალური „თორბაში“ (ტილოსაგან შეკერილ ოთხკუთხა, მომცრო ტომარაში) განურავენ. „თორბას“ ჭერზე ჩამოკიდებენ, ის თანდათან დაიცლება შრატისაგან და ტომარაში მხოლოდ დო რჩება. დოს მარილს აყრიან. ადრე დოს მომცრო გორგლებად ახმოებდნენ მზეზე, ახლა კი გახმობის გარეშე ინახავენ მაცივარში. კერძისათვის საჭიროა ტაფაზე მომწვარი ხახვი, რომელსაც ორ-სამ კოვზ დოს ამატებენ, ასხამენ წყალსაც, თუშავენ და ამატებენ მარილს. თუთმაჯისთვის ცალკე უნდა მოიწვას მურკლები: ამასობაში თეთრი ფქვილისაგან მოზელენ ცომს, ამატებენ მარილს. დააგუნდავებენ, დაარბილებენ და გაშლიან „უხლავით“, დაჭრიან „ბალიშებად“ და ტაფაში შეწვავენ. ეს არის „მურკლები“. დოიან წყალში ჩაყრიან წვრილად დაჭრილი ცომის ნაჭრებს, რომლის მოხარშვის შემდეგ კერძს დავამატებთ შემწვარ მურკლებს, მოთუშულ ხახვს და ავადულებთ.

ერიშტა ერთ-ერთი გამორჩეული მესხური კერძია. ერიშტას ცომი მოიზილება თეთრი ფქვილისგან, რომელსაც ამატებენ მცირე მარილს. ცომი მაგარი უნდა იყოს. გარკვეული ხნით ცომს „დაასვენებენ“, შემდეგ მისგან მოამზადებენ გუნდებს, გადაზელავენ. ისევ „დაასვენებენ“, გუნდა რომ „თავს აიღებს“, ანუ, დარბილდება, მათ გაშლიან „უხლავით“ ორი მილიმეტრიანი სისქით, გააბრტყელებენ და შედგამენ ფურნეში, რომელშიც პური უკვე გამოცხვა და ახლა სიმხურვალე დაკარგული აქვს. უხა მთელი ღამით რჩება ფურნეში და

ნელ-ნელა „გამომხმება“. დილით უკვე გამომცხვარ თბილ „უხას“ დაამრგავლებენ და დაჭრიან რგოლებად, შემდეგ ისევ შედგამენ ფურნეში 10 წუთით. უკვე გამომცხვარს, ჩავყრიან ღრმა თასში, დაასხამენ ადუღებულ მარილიან წყალს, ხუთი წუთით დავაყოვნებენ, ამოვწურავებ და თავზე მოვასხამენ გამდნარ ერბოს. ზოგი აყრის ყველს ან ერბოში მოთუშულ ხახვს.

თათარბორეგიც ცომისაგან მზადდება. სასურველია, რომ ცომი მოიზილოს ნიალას მინდვრებში მოყვანილი ხორბლის თეთრი ფქვილით. მასში ამატებენ მარილს. ცომს გააბრტყელებენ და „მოასვენებენ“. უხლავზე გაბრტყელებული ცომი იჭრება ოთხკუთხედად. ცომს ხარშავენ მარილწყალში, შემდეგ ამოწურავენ ლანგარზე და მოასხამენ ერბოში მოთუშულ ხახვს. ზოგი ამატებს მანონს, ყველს ან ნივრიან წყალს.

მაკარლამა (ყველმოყრილა) საკმაოდ გავრცელებული და მიღებული კერძია სამცხე-ჯავახეთში. მას სახელდახელოდ ამზადებენ სტუმრის მოსვლისას ან საოჯახო სადილისათვის. მაკარლამისთვის (ყველმოყრილა) ჯერ მაგარ, მარილიან ცომს მოხელენ თეთრი ფქვილისაგან, სასურველია, ხორბალი ნილას მინდვრებზე იყოს მოყვანილი. ცომს შემდეგ ცოტა ხნით „დააყოვნებენ“ და შემდეგ გუნდებას გადაბეღენ. დარბილებულ, „თავალებულ“ გუნდებას გაშლიან „უხლავით“. გაშლილი უხის სისქე დაახლოებით ორი მილიმეტრი უნდა იყოს. გაბრტყელებულ უხას ძალიან წვრილ ნაჭრებად დაჭრიან და მოვხარშავენ მარილიან წყალში. შემდეგ ამოვწურავენ. თავზე მოასხამენ ერბოში მოთუშულ ხახვს ან მოაყრიან ყველს. შესაძლოა, უახლოეს მომავალში ქარხნული ნახევარფაბრიკატების სახით დაიწყოს მაკარლამას მომზადება.

ჯავახეთის ყოფაში დიდი ადგილი უჭირავს თუთას. თუთისაგან ხდიან არაყს, ამზადებენ ბექმეზს/ბაქმაზს, ტყლაპს, თუთმაჯს, თუთიხმელს და მურაბას. ამათგან მურაბა შედარებით ახალი მოვლენაა (მეოცე საუკუნის დასაწყისიდან), ხოლო თუთის არაყი, ბექმეზი/ბაქმაზი, ტყლაპი, თუთმაჯი და თუთიხმელი უძველესი ელემენტებია მესხური სამზარეულოსი.

თუთის არყის გამოხდის ტრადიცია დამახასიათებელია ასპინძის მუნიციპალიტეტის ზოგიერთი სოფლისათვის (ხერთვისი, ტოლოში, ნიჯგორი, აწყვიტა, ნაქალაქევი, თმოგვი, გოგაშენი, სარო). ამ სოფლებში ფართოდ გავრცელებულია თუთა, როგორც კულტურული

მცენარე. თუთის არაყს, ცხადია, იყენებენ ყოფაში, მათ შორის, სამკურნალოდაც და გასაყიდად.

თუთისაგან არყის გამოხდა საკმაოდ შრომატევადი პროცესია. ცნობილია, რომ თუთის ხეს ყოველ სეზონზე რამდენჯერმე არხევენ. საარყე თუთას მესამე-მეოთხე დარხევის დროს ჩამოცვენილი ნაყოფისაგან შეკრებენ. პირველი-მეორე დარხევის დროს ჩამოცვენილ თუთას, ძირითადად, ბაზარში ყიდიან. შემდეგ დღეებში თუთა უფრო ტკბილდებაო და მისგან საბაქმაზე მასალას აგროვებენ. ბოლოს დარხეულ თუთას (აუცილებელია ერთ დღეს იყოს დარხეული თუთა) ჩაყრიან დიდ ქურჭელში და თბილად შეფუთავენ. თუთა მეორე დღესვე აქტიურ დუღილს იწყებს, დუღილი დაახლოებით ერთ კვირას გრძელდება და დამოკიდებულია იმაზე თუ რამდენად თბილ გარემოშია. 5-6 დღის შემდეგ ის დღეში რამდენჯერმე უნდა შემომდეს, ამონებენ ანთებული ასანთის ღერით, ასანთის ღერი მიაქვთ დუღილის პროცესში მყოფი თუთის თავთან და თუ ასანთი ქრება, ესე იგი, დუღილი ისევ გრძელდება. ამონებენ მეორე დღესაც და ა. შ. როგორც კი დუღილი დამთავრდება, ცეცხლი ჩაქრა ეს ნიშნავს, რომ დუღილი გრძელდება და ჯერ არ არის თუთა მზად გამოსახდელად. არის მეორე მეთოდიც, ხელს ღრმად ჩაყოფენ ქურჭელში და თუ თუთა სიღრმეშიც ცივია, ესე იგი, დადუღებულია. ამის შემდეგ თუთას გამოხდიან ჩვეულებრივ არყის ქვაბში. სასურველია, არყის ქვაბი იყოს სპილენძისა და შიგნიდან მოკალული. ცნობილია, რომ საარყე ქვაბის მოკალვა ადგილობრივი ხელოსნების („კალაიჭები“-ს) საქმე იყო. სანავადად წივასა და შეშას ხმარობენ. ერთი ქვაბი (8 სათლი) თუთისაგან დაახლოებით 8-9 ლიტრი არაყი გამოიხდება რომელსაც საშუალოდ 65-70 გრადუსამდე შეაზავებენ. გამოხდის დაწყების დროს, გამოხდილ არაყს „თავი არაყი“ ჰქვია, ძირითად არაყს - „შუა არაყი“, ხოლო ბოლო ლიტრს - „საია“. „საია“ დაახლოებით 40 გრადუსამდეა. მას ცალკე ქურჭელში ინახავენ და შემდეგი გამოხდის დროს სხვა ქვაბში ამატებენ. „საია“ ჩვეულებრივი არყისგან განსხვავებით გაუმჭირვალეა და უსიამოვნო სუნი ახასიათებს. საუკეთესოდ მიჩნეულია 70-80 გრადუსზე დაყენებული არაყი. ერთი ლიტრი თუთის არყის საბაზრო ფასი ადგილზე ყიდვის შემთხვევაში დაახლოებით 15-18 ლარია. თუთის არაყი დღევანდელ სამცხე-ჯავახეთში პოპულარული სასმელია და მოთხოვნადია. სამწუხაროდ, ბოლო წლებში ხანგრძლივი წვიმების, ან გვალვების გამო შემცირდა თუთის ბაღების

ფართობები.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, აგრეთვე, მის საზღვრებს მიღმა მოქცეულ ტაო-კლარჯეთში, ქართველთა ყოფითი კულტურის ტრადიციული ელემენტია თუთის ბაქმაზი/ბექმეზი. ძველად ბაქმაზის დამზადების ამგვარი წესი იყო: „თუთას მოხარშავთ, გოდორში გადახურავთ და მერე - საცერშიც, რო არ ჩაჰყვეს კურკა, წვენს ქვაბში დააბრუნებთ და ადულებთ; თან ქვაბს უნდა ურიოთ, რო არ მიინვას ქვაბში. რო ნახავთ, ერთ მეხუთედზე დავა ქვაბში დადულებული წვენი, ეყოფა, გადმოიღებთ და ის ბაქმაზია. შეიძლება ვაშლისა და სხლისაც მოდუღდეს ასე“ (მასალები 1939: 115).

ამჟამინდელი წესი: ბაქმაზი მზადდება კარგად დამწიფებული თუთისაგან, რომელიც თუთის ხის მეხუთე-მეექვსე დარხევის დროს გროვდება. დილით დარხეულ თუთას ჩაყრიან სპილენძის განიერძირიან ქვაბში და ერთი საათის განმავლობაში ადულებენ, რის შემდეგაც თუთა წვენს გამოიდენს და მას გადმოიღებენ ქვის საწურავში (თუთის საწნახელში) და გასწურავენ. თუთის ასეთ სუფთა წვენს „შირა“ ჰქვია. „შირას“ ჩაასხამენ დაბალ, განერ სპილენძის ქვაბში, ე. წ. „თეშთში“ და კვლავ შემოდგამენ ცეცხლზე. „შირა“ აგრძელებს „თეშთში“ დუღილს, მას ურევენ „ქაბგირით“/„ქაფქირით“, წვენი „მოიგდება“ ქაფს, რომელსაც პერიოდულად მოხდიან და ნელ-ნელა წვენის რაოდენობა იკლებს. დაახლოებით ორი საათის დუღილის შემდეგ შირა შესქელდება და ფერსაც შეიცვლის. ფერისა და ნებოვნების მიხედვით ხვდებიან, თუ როდის არის ბექმაზი მზად: „შირა“ უნდა განახევრდეს და სრულად გაშავდეს და თაფლივით იწელებოდეს. მზა ბექმეზს ძველად თიხის ქოთნებში ინახავდნენ, ამჟამად შუშის ქილებს იყენებენ. ბექმეზი რამდენიმე წლის განმავლობაშია ვარგისი. ბექმეზზე მზარდი მოთხოვნაა ტურისტების მხრიდან.

ჯავახეთში არაყს ხდიან ჭანჭურისგანაც, ქლიავისგანაც, ვაშლისგანაც. მაგალითად, ჭანჭურისაგან არყის გამოხდის ასეთი წესია დაფიქსირებული 30-იან წლებში: „ქვევრში ჩაჰყრიან ჭანჭურს და დაალპობენ, როცა ადუღდება, როდესაც უნდათ, სახდელ ქვაში ჩაჰყრიან და გამოხდიან ცეცხლზე არაყს. ასევე იხდება თუთის, ქლიავის, ვაშლის და სხვა ხილის არაყი“ (მასალები 1989: 115).

ძველად ფართოდ იყო გავრცელებული „ჭირნახულიდან“ გამოხდილი არაყიც. აქ იგულისხმება ქერისა და ხორბლისაგან არყის გამოხდის ტრადიცია.

თუთის ტკბილი კვერი, ანუ, ტყლაპი საქართველოში ფართოდ გა-

ვრცელებული ტკბილეულია. ჯავახური ტკბილი კვერი, ანუ, თუთის ტყლაპი ასე მზადდებოდა: „თუთას მოხარშავენ დიდ ქვაბში და თან ურევენ გაშლილი ციცხვით, ქვაბმა არ მიიწვას. როცა კარგად მოიხარშება, გოდორში გადაწურავენ და მეორედ - საცერში, რო კურკები არ შეჰყვებს. ამას ხელახლა გადუქცევენ ქვაბში და რა დაცული იქნება სიტკბო შესაფერისად, გამტკიცულ დიკის ფქვილ (ქერისაც შეიძლება) ჩააყრიან და ფაფას გააკეთებენ თხლათ, ფაფას გაასხამენ ჯეჯიმზე გადაფარებულ სუფთა ტილოზე - ამერიკაზე, თხლათ უნდა შეასწორონ, თხელ-სქელი არ დარჩეს და ასე უნდა გააშრონ. როცა გახმება, ააძრობენ ამერიკას; ამერიკას წყლით დაასველებენ და თავისთავად აძვრება ტყლაპი. გადააბრუნებენ, მეორე გვერდსაც გაუხმობენ და მერე მშრალ ადგილას შეინახავენ სახლში“ (მასალები, 1989: 115).

ჩვენს დროში თუთის ტყლაპის დამზადების ტექნოლოგია უმეტესად ასპინძის მუნიციპალიტეტის მტკვრის ხეობის სოფლებშია შემორჩენილი. თუთის ტყლაპის დასამზადებლად ტკბილი თუთაა საჭირო, ამიტომ მას, როგორც წესი, შუა დარხევის დროს შეკრებილი თუთისგან ამზადებენ. თუთას ჩაყრიან სპილენძის განიერძირიან სპეციალურ ქვაბში და დაახლოებით ერთი საათი ადუღებენ, რა დროსაც თუთას მთელი წვენი გამოუვა და ქვაბში ქვევით ჩაიწვეს. ამ დროს თუთას გადმოიღებენ და სპეციალურ ქვის საწურავში (თუთის საწნახელი) გასწურავენ. ამ წვენს, ანუ, „შირას“ კვლავ ცეცხლზე შედგამენ და ადუღებენ. როგორც კი წვენი ოდნავ ფერს იცვლის, მას შეურევენ წყალში ან თუთის წვენში გასხსნილ ფქვილს ნებოვანებისათვის. 35-40 ლიტრ „შირას“ აყრიან რვა მუჭა ფქვილს. გარკვეული დროით კვლავ აგრძელებენ მოდუღებას და შემდეგ ტკბილის „ფაფას“ წინასწარ მომზადებულ სწორ ზედაპირზე გაფენილ თხელი ტილოს ნაჭრებზე დაასხამენ. სასურველია ტყლაპი თხელი და თითქმის გამჭვირვალე იყოს. ნაჭერზე კარგად გაშლილ ტყლაპს სამი დღის ხელუხლებლად ტოვებენ და მზეზე აშრობენ. მესამე დღეს აცალკევებენ ტყლაპსა და ნაჭერს. ტყლაპის აძრობის დროს ნაჭერს უკანა მხრიდან კარგად დაასველებენ წყლიანი ჩვრით და კუთხეებიდან ფრთხილად იწყებენ ტყლაპის აძრობას. საბოლოოდ როდესაც დამთავრდება ტყლაპის და ნაჭრის განცალკევება, სუფთა ტყლაპს მზეზე გაფენენ რამდენიმე ხნით და ტყლაპი უკვე მზად არის.

ძველად ქანჭურისაგან დიდი ოდენობით ამზადებდენ ქანჭურის ფარვარდას. „კარგად დამწიფებულს და დამტკბარს ქანჭურს გადა-

არჩევნ და მოხარშავნ ქვაბში, მოხარშულს სუბგში კარგად გასრესენ. წვენს ისევ ქვაბში მოუქცევნ და ადუღებენ ძალიან დიდხან და თან მორგებული ნიჩბით ურევნ უწყვეტლივ ხან ერთი, ხან მეორე (მიმართულებით), რო არ მიინვას ქვაბმა. თუ მიინვავს, გამწარდება და ვერ სქამთ. როცა გასქელდება, გადმოდგამთ, გაანელებთ და კასრში ან ქოთანში ჩაასხამთ და თავს მაგრათ წაუკრამთ გაზეთებით, რო ჰაერი არ ჩავიდეს და არ აობდეს. თუ კარგი ტკბილი არაა ქანჭური, შეიძლება სხალი აურიოთ ქანჭურში ოთხ ფუთში ერთ ფუთი“ (მასალები, 1989: 114). ჩვენს დროში „ფარვარდას“ უკვე ნაკლებად ამზადებენ.

ჯავახეთი განთქმულია ნაირგვარი ჩირითაც, მაგალითად, თუთიხმელით. თუთიხმელი მზადდება თუთის ხის ბოლო დარხევის შედეგად შეგროვილი თუთისაგან. ამ დროს თუთა ძალიან ტკბილია, ხეზევე შავდება და წყლისგან იცლება, როდესაც მინაზე ვარდება იგი უკვე ნახევრად გამომშრალია და დიდი დრო არ ქირდება მის გამომშრობას, ანუ, ჩირად ქცევას. გაფენენ სუფთა ტილოზე და ახმობენ. ბუნებრივად გამომშრალი/გამომხმარი თუთიხმელი არომატსაც ინარჩუნებს და მას ზოგჯერ ზმთრობით ტყლაპის მოსადუღებლადაც იყენებენ. ასევე ამზადებენ ქლიავის, ლოღნაშოს, შინდის, ვაშლის, მსხლის ჩირს.

ჯავახეთს ახასიათებდა ქუმის ამოვლების ტრადიციაც: „ადუღებენ, გასწურავნ და ქვაბში ჩაუბრუნებენ წვენს. ქუმასთვის შეიძლება სიმინდის ფქვილის ამოკიდება. ასე გაკეთებულ ფაფაში ძაფზე დარცეულ და ასხმულ კაკალს, თხილს ან ვაშლი ჩირს ამოავლებთ რავდენმეჯერ და ჩამოჰკიდებთ გარეთ მზეზე გასაშრობათ და კიდევ გახმება ერთ კვირეში“. ძველად ქუმას/ჩურჩხელას ამზადებდნენ ქანჭურის ფალვარდისგანაც. ძაფზე ასხმულ ნიგოზს ქანჭურისაგან მოდუღებულ ფქვილჩამატებულ ფალვარდაში ამოავლებდნენ (მასალები 1989: 115).

ჯავახეთის ყოფაში დიდი ადგილი ეჭირა **მონადირეობასა და მეთევზეობას**. მონადირენი ძველად ნადირობდნენ აბულის მთებში, ზამთრობით. 1935 წელს 66 წლის დაშიშ ბეგ აბაშიძის მონათხრობი: „ვნადირობდი კაჟიანი თოფით და ვხოცდი ირემს, შველს, გარეულ თხას და ცხვარს, დათვსა. ნანადირევ ხორცს ხოგს ვჭამდით სახლში, მეზობლებში ვარიგებდი და ტყავებს ზოგ ჩემ ნაცნობ ჩინოვნიკებ ვთავაზობდი, ზოგსაც ვყიდდი. ახლა თვალ აღარ მიხედავს და შორს

ველარ დავდივარ სანადიროთ. ზოგჯერ ჩვენს ბაღების კლდეებში, როცა წავანყდები, კაკბებს ვხოცავ“ (მასალები, 1992: 114).

თევზაობდნენ მდინარე მტკვარში, პატარა მდინარეებსა და ტბებში. ძველად მტკვარში თევზაობდნენ სათხევლეებით (სასროლი ბადეებით), ამას ნადირობა ერქვა, აგრეთვე, ოჩხეებით, ტოპით/ტოპვით, ნავტიკით და სხვ. (მასალები 1992: 5). თევზაობენ ჩვენს დროშიც, როგორც ადგილობრივნი, ასევე და ხშირად მტკვარსა და აქაურ ტბებს სტუმრობენ სხვა მხარის მეთევზეებიც.

ჯავახეთში არსებობს თევზაობის ბევრი ხალხური წესი და საშუალება. მაგალითად, ოჩხეს ჩადგმის ტრადიცია. თევზაობის ეს მეთოდი საკმაოდ ძველია და გულისხმობს თევზჭერისთვის ბუნებრივი და ხელოვნური ღრმულების გამოყენებას. თევზაობის ამ სახეს აღწერს ვახუშტი ბაგრატიონი და მას „ღრუდოს“ უწოდებს. „არს ქვა-ციხეს მდინარის კიდურზედ წყარო გამომდინარე, რომელსა გაზაფხულს მიუდგამენ გოდორს და აღივსების წურილის თევზითა, ... სამ თთუე ოდენ ესრეთ, მერმე არლარა, და უწოდებენ ამას ღრუდოს“ (ვახუშტი ბაგრატიონი 1973: 756). ზამთრისათვის „ღრუდოს“ ქემით შემოზღუდავდნენ, შესასვლელად პატარა ღიობს დაუტოვებდნენ, წყლის გაცივებისთანავე თევზი თბილ ადგილს ეტანებოდა და ქვების ქვეშ იმალებოდა. კარებს მაშინვე დახურავდნენ, დამფრთხალი თევზი გოდორში ცვიოდა. ასეთ გუბურას სამცხესა და ჯავახეთში „ოჩხეს“ უწოდებენ. თევზჭერის მსგავსი წესი საქართველოს ყველა მდინარეზე დასტურდება. ოჩხეში თევზი ბუდობს ნოემბრიდან მარტამდე. ოჩხეები ძირითადად დიდი მდინარეების მდორე ადგილებზე ეწყობა. ეს იყო ზამთრობით ცოცხალი თევზის მარაგი და ცხადია, მეტად ფასობდა. „ოჩხეს“ მოწყობას ხანგრძლივი ისტორია აქვს და ის დღეისათვის თითქმის დაკარგულია, მაგრამ, ცხადია, შესაძლებელია ტრადიციის აღდგენა. ხანგრძლივი ისტორიიდან გამომდინარე მტკვრის იმ მონაკვეთზე, სადაც განსაკუთრებით განვითარებული იყო მეთევზეობა, შეიქმნა ტოპონიმები „ხიზაბავრის ოჩხები“, „თმოგვის საბადურები“. წარსულში „ოჩხები“ ზოგადად სოფლისა იყო, შემდეგ იყოფოდა საგვარეულო „ოჩხებად“ ხოლო დღეს ერთეული ადამიანებიღა თუ აკეთებენ. ოჩხეს დიდი მნიშვნელობაზე მეტყველებს საოჯახო სამართლის ის ნაწილი, რომლის მიხედვითაც, ოჯახის გაყრის დროს, თუკი ერთ ძმას უღელი ხარი შეხვდებოდა, მეორე ძმას ოჩხე უნდა რგებოდა. აღსანიშნავია, ხალხური ეკოლოგიური ცოდნაც: ოჩხეში

მოხვედრილ თევზს, თუკი ის პატარა იყო, მეთევზე კუდის ნაწილს მოაჭრიდა და კვლავ მდინარეში უშვებდა, დიდი თევზს კი გოდორში ჩააგდებდა. ოჩხე ყველგან არ კეთდება. მის გაკეთებას შესაბამისი ცოდნა და გამოცდილება უნდა.

ოჩხე კეთდება იქ, სადაც არც ძალიან ნელი და არც ძალიან ჩქარი დინებაა. ამგვარი ადგილი მდინარე მტკვარზე იყო ხაშურიდან მოყოლებული ვარძიამადე. ამ მონაკვეთზე იყო ყველაზე საუკეთესო გეოგრაფიული და კლიმატური პირობები: გაშლილი ქვიანი ნაპირი, ჩქერის ძირი და მდორის დასაწყისი, ასევე, ზამთრისა და ზაფხულის ისეთი მონაცვლეობა, რომ სითბოს გამო ზუსტად დროის გარკვეულ მონაკვეთში მოხვდეს ოჩხეში თევზი. იმისათვის რომ ოჩხეში თევზი დამატებით მიეტყუებინათ, ზოგიერთ კუთხეში (ასპინძის რაიონი) იცოდნენ ოჩხის ფსკერზე ძროხის, ცხვრის ან თხის ტყავის დაგება. ზამთარში თევზი როდესაც საკვებს ვერ პოულობს, ოჩხის ძირზე დაგებულ მარილიან ტყავს ქამს და ეს დამატებითი საშუალებაა თევზის მისაზიდად. ოჩხეს დამზადება საკმაოდ შრომატევადი საქმეა, ამიტომ მას ძირითადად მამაკაცები აკეთებენ და როგორც წესი მის გაკეთებაში მინიმუმ 4-5 ადამიანი მონაწილეობს. ოჩხეს გაკეთებას პატარები უფროსების ყურებით სწავლობენ და მის სასწავლად რაიმე დაწესებულება არ არსებობს. ოჩხეს ყველაზე ხშირად შემოდგომით აკეთებენ და ზამთარში, ახალი წლის წინა პერიოდში ხსნიან. გასულ საუკუნეებში თუ ოჩხეს მთელი სოფელი ჩადგამდა და საერთო საკუთრება იყო, ბოლო ათწლეულებში მხოლოდ მეთევზეები აკეთებენ და ისიც საკმაოდ იშვიათად. როგორც თავად ამბობენ, ამის მიზეზი ის არს, რომ ოჩხეს ჩადგმა საკმაოდ შრომატევადია, თევზის რაოდენობა ნაკლებია. თევზის სიმცირეს განაპირობებდა ბრაკონიერობაც. ბოლო ხანებში მდინარეში ბრაკონიერობამ იკლო და თევზის რაოდენობამაც იმატა. მეთევზეებს იმედი მიეცათ, რომ ტრადიციული ხერხების გამოყენებით თევზჭერას ისევ შეძლებენ და სტიმული კვლავ გაუჩნდათ. ბოლო პერიოდში ოჩხეს გაკეთებამ ერთგვარად სახეც იცვალა. მოსახლეობის ნაწილი ოჩხეს პრინციპს კვლავ იყენებს მაგრამ სხვა ტექნოლოგიის გამოყენებით. ისინი ოჩხეს მსგავსი პრინციპით რკინისგან სარჩილავი აპარატით კრავენ ათობით ოთახის ტიპის კონსტრუქციას და შემდეგ ამწეების საშუალებითდგამენ მდინარის სხვადასხვა მონაკვეთებში. მართალია, ეს კლასიკური გაგებით ოჩხე არ არის და არც ქვებისგან არის გაკეთებული თავშე-

საფარია, მაგრამ პრინციპი ოჩხეს მსგავსია და მასაც შეიძლება ვუნდოთ სახეცვლილი ოჩხე. ასეთი ოჩხეს გამოყენება მრავალჯერ შეიძლება და თან მისი სხვადასხვა ადგილას გადატანა სავსებით შესაძლებელია.

შემონახულია გოდრით თევზაობის წესიც. მას ბუნებისათვის ზიანი არ მოაქვს. ტრადიციულად გოდორი იქსოვება წნელისაგან, წონოლა ფორმისაა და „თავჩაბრუნებულია“. გოდორი დაახლოებით, ერთნახევარი-ორი მეტრი სიგრძისაა და 0,80 მეტრი სიგანისაა, დაბრისებრი ფორმისაა. გოდრით თევზაობენ ფარავნის, სალამოსა და ტაბანყურის ტბების მდორე და ღრმა ადგილებში, აგრეთვე, მდინარეებშიც. დროის ცვლასა და ტექნოლოგიების განვითარებასთან ერთად მეტნაკლებად შეიცვალა გოდრის მოქსოვის წესიც. ძველ დროში თუ გოდორს ხის წნელებისგან ქსოვდნენ, ამჟამად მას ალუმინის მართულისგან ან რკინის წვრილი ბადისგან კრავენ. გოდრის პროპორციები და მისი პირდაპირი გამოყენების წესი არ შეცვლილა, შეიცვალა მხოლოდ მისი დასამზადებელი მასალა. გოდრის წყალში ჩადგმას თავისი წესები აქვს. გოდორი კარგად უნდა გასუფთავდეს, შიგნით სხვადასხვა სატყუარა და მძიმე ქვები ჩაიდოს, და სალამო ხანს ტბის ან მდინარის მდორე ნაწილში ჩაიდგას. ქვებ გოდორში დებენ სიმძიმისათვის, რომ არ გადაადგილდეს. გოდრის ჩადგმა გულისხმობს წყალში გოდრის დაწოლილ მდგომარეობაში ჩადგმას. გოდორში შესული თევზი უკან ველარ გადის, რადგან გოდრის ყელი დაბრისებრი ფორმისაა. თუკი გოდორს მთის მდინარეში ჩადგამენ, რომელთაც ხშირად უეცარი ადიდება იციან, წყალმა გოდორი რომ არ გაიტაცოს, მას ბოლოზე თოკს მოაბამენ და მდინარის ნაპირზე მჭიდროდ დაამაგრებენ. გოდორში რომ თევზი შევიდეს, ამას გარკვეული დრო სჭირდება. ამიტომ სალამოს ჩადგმულ გოდორს მხოლოდ მეორე დილით ამოიღებენ. როდესაც გოდორს წყლიდან ამოიღებენ, თევზებს ამოიყვანენ, სატყუარას დაუმატებენ, თუ მთლიანად შეჭმულია და უკანვე ჩადგამენ. გოდრით თევზაობა მეთევზეობის პასიური ფორმაა, ამ მეთოდით ადამიანს მცირე დრო ეხარჯება თევზის დასაჭერად და უამრავი სხვა უპირატესობაც აქვს: სეზონურობა თითქმის არ ახასიათებს და შესაძლებელია მისი გამოყენება ადრე გაზაფხულიდან ზამთრის დადგომის ჩათვლით (ვიდრე მდინარის ზედაპირი არ გაიყინება). ასევე გოდრისთვის დიდი მნიშვნელობა არ აქვს მდინარე ამღვრეულია თუ არა, ცხელა თუ წვიმიანი ამინდია და

ასე შემდეგ. მიუხედავად იმისა, რომ გოდორი მეტად უნივერსალური და წარმატებული საშუალებაა თევზაობისათვის, მას დღეს თითქმის აღარ იყენებენ, ადრე თუ იგი თითქმის ყველა ოჯახს ჰქონდა ვინც მდინარის პირას ცხოვრობდა, დღეს მას მხოლოდ მეთევზეები იყენებენ და ისიც საკმაოდ იშვიათად.

აღწერილია ტოპით/ტოპვით თევზაობის წესიც: „ორი-სამი კაცი კლავი-კლავგადადებული საცვლების ამარა, ტოპავენ მდინარეში ფეხზე და, რა წაანყდებიან ფეხით, თევზს დაადგამენ ფეხს. ერთი დაიდრეკება, ჩაჰყოფს კლავს, დაიჭერს, ამოიყვანს თევზს და ისვრის ნაპირისკენ“ (მასალები 1992: 50). სჩვეოდათ მდინარისაგან პატარა ტოტის მოწყვეტა, „მდინარის პატარა ტოტს კორდბალახით დააყრუებენ და შეჰკრენ ტოტის წყალს და იჭერენ. ტოტის გადაგდებით სწურავენ (მასალები, 1992: 50).

ქვისმთელობა ჯავახეთში ხელოსნობის განვითარებული დარგი იყო. აქ თლიდნენ სამშენებლო ქვას ეკლესიების, საცხოვრებლების, სახლებისათვის, ჭრიდნენ ქვას ტერასებისათვის. ამზადებდნენ საფლავის ქვებს, წისქვილის ქვებს, ზეთსახდელ ქვებს, ხელსაფქვაკვებს და საწნახელებს, როგორც ყურძნის, ასევე სხვა ხილის, მათ შორის, თუთის საწურად. მტკვრის ნაპირებზე შემონახულია ქვისაგან თლილი აბაზანებიც, რომელთაც სამკურნალო დანიშნულება ჰქონდა. საწნახელები განკუთვნილი იყო ყურძნის საწურად და თუთის საწურად. თუთის საწური საწნახელები ბევრად მომცრო ზომისაა.

ჯავახეთში შემონახულია დიდი ზომის ქვისაგან თლილი მრგვალი საწნახელები, საქართველოს სხვა მხარეებში კი უმეტესად ხის საწნახელები გვხვდება. მიზეზი გეოგრაფიული პირობებია. ცნობილია, ჯავახეთი ტყით ღარიბია კუთხეა, ამიტომ აქ სამშენებლოდ და სხვა სახის სამუშაოებისთვის ძირითადად ქვა გამოიყენებოდა. ჯავახეთის მდინარე მტკვრის ხეობის სოფლებში, სხვა ჯავახური სოფლებისაგან განსხვავებით კარგი პირობებია მევენახეობის განვითარებისათვის. ხერთვისი-ვარძია-ოლოდის მიმდებარე სოფლებში დღემდე შემორჩენილია რამდენიმე ადგილობრივი ჯიშის ვაზი რომელსაც წარსულში დიდი რაოდენობით აშენებდნენ. ცხადია, ძველად ეს ადგილები მევენახეობისთვის გამოიყენებოდა, ამაზე მეტყველებს ისტორიული ფაქტები და ადგილზე მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალა. სოფელ გოგაშენის კუთვნილი ხეხილის ბაღები ვარძიის კომპლექსის გვერდით მდებარეობს და მას ჭაჭკარს ეძახიან. ყველაზე მიღებული

და აღიარებული ეტიმოლოგიის მიხედვით, ჭაჭკარის თავდაპირველი სახელი უნდა ყოფილიყო ჭაჭის კარი და შემდგომ აქედან არის მიღებული ჭაჭკარი. ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით ჭაჭკარის ტერიტორიაზე თავდაპირველად უმეტესად ვაზი იყო გაშენებული, ხოლო როდესაც ეს ტერიტორია ოსმალებმა დაიპყრეს, ვაზის კულტურამ ნელ-ნელა უკან დაიხია და შემცირდა. ჭაჭკარის მიმდებარე კლდეების დათვალიერების შედეგად მართლაც აღმოჩნდა მევენახეობის ძლიერი კვალი. აქ შემორჩენილია 400 წლოვანი ვაზი - თეთრი ცხენისძუძუ. ვაზი მსხმოიარეა, ვერხვის ხეზეა ასული და ვაზის დიამეტრი 40 სმ-ს აღწევს. სხვა ვაზებზე ხეებზეა ასული, ზოგი პანტაზე, ზოგიც კაკალზე. ჭაჭკარის ჩრდილო ნაწილი კლდეებითაა შემოსაზღვრული და ამ კლდეებში დაახლოებით 28-30 დიდი ზომის ქვის საწნახელია შემორჩენილი. ისინი პირდაპირ კლდეებში ამოჭრილი და თითოეულში დაახლოებით 3-4 ტონა ყურძენი იწურებოდა. ჭაჭკარის მსგავსად ქვის საწნახელები აღმოჩნდა სოფელ თმოგვისა და ნაქალაქევის შემოგარენშიც. ჩვენს დროში ქვის საწნახელებს, ძირითადად, მხოლოდ თუთის დასაწურად იყენებენ.

ქვისმთლელობის სპეციალისტები ახლაც არიან სხვადასხვა სოფელში. მათგან აღსანიშნავია ჩვენი უნივერსიტეტის კურსდამთავრებული ვარდან სუქიასიანი, რომელსაც ოჯახური ტრადიციით მიღებული აქვს შესაბამისი ცდნა, რაც გაიღრმავა სახელმწიფო უნივერსიტეტშიც. ვარდანი ქვას თლის ეკლესიებისათვის, ჯვრებს (ხაჩკარები), საფლავის ქვებს, ქმნის ეკლესიის მოდელებს და სხვ. მისი ოჯახის სახელოსნო მდებარეობს სოფელ დიდ გონდურაში (ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტი).

ჯავახეთს გააჩნდა მდიდარი ტრადიციები **მეთუნეობაშიც**. ადგილობრივნი თითქმის ყველა სოფელში ამზადებდნენ თიხის ქურჭელს: თონეებს, ქოთნებს, ჯამებს, წყლის სასმისებს, კეცებს. განსაკუთრებით განთქმული ყოფილს ვარგავის სათიხე ადგილი (მასალები, 1979: 143-144).

ძველად ოსტატები **ხისაგან თლიდნენ** მომცრო ზომის წყლის სასმისებს, საკოვზებს, სამარილეებს, გობებს, კოვზებს, ციცხვებს. ამ კუთხით წარსულის ამსახველი დეტალური ინფორმაცია მოცემულია გურამ გასიტაშვილის ნაშრომში (გასიტაშვილი, 1972).

სოფელი სარო განთქმული ყოფილა **წული ქურჭლის** დამზადების ტრადიციითაც. აქ იქსოვებოდა კალათები, გოდრები, გიდელები,

ძარა, ხელძარა და სხვ. (მასალები, 1979:144).

ჯავახეთში ჯერ კიდევ არიან **ტრადიციული მკურნალობის** მცოდნენი, რომლებიც ხალხური მეთოდებით მკურნალობენ სხვადასხვა დაავადებას. აქაც, მსგავსად საქართველოს სხვა მხარეებისა, მკურნალობის ხალხური ფორმები სამკურნალო ტრაქტატებიდან არის შემეცნებული, თუმცა, ცხადია, სხვადასხვა დროს ადგილობრივი გამოცდილებაც აისახებოდა წიგნებში და ცოდნა მუდმივად გადაეცემოდა თაობიდან თაობას.

ჯავახეთის ხალხური სამედიცინო კულტურის შესწავლას ეძღვნება ნ. მინდაძის, ნ. ჩირგაძისა და სხვათა ნაშრომები (მინდაძე, ჩირგაძე, 2000; ჩირგაძე, 2005).

ქვემოთ წარმოგიდგენთ საველე კვლევით მოპოვებულ მასლას:

ჯავახეთის თითქმის ყველა სოფელში არიან ხალხური მედიცინის მცოდნენი, რომელთაც მიმართავს მოსახლეობის ნაწილი დახმარებისათვის. მკურნალობენ ეპილეფსიას, ორგანულ დაავადებებს, ნაღრძობებს, მოტეხილობებს. ყურადღებას აქცევენ ჯანმრთელობის დაცვის პრევენციას. ჯანმრთელობის შენარჩუნების მთავარ პირობად შრომისა და დასვენების მონაცვლეობას, მშვიდ ძილს, სწორ კვებასა და გაცივებისაგან თავდაცვას ანიჭებენ. ხაზგასმით აღნიშნავენ ხანდაზმულთა რიცხოვნობას ამა თუ იმ სოფელში. შემონახულია ხალხური ცოდნა კოსმეტიკური საშუალებების დამზადებისა და სხვ.

მოგვყავს რამდენიმე კონკრეტული მაგალითი: ეპილეფსიით დაავადებულს ცხოვრების გარკვეულ რეჟიმს უქმნიდნენ: მას უნდა ეცხოვრა მშვიდ გარემოში, არ უნდა მიეღო ალკოჰოლი, ზედმეტად ცხიმიანი და ცხარე საკვებიურევდნენ ტკბილეულის ჭარბად მიღებას, მაგალითად ხშირად ასმევდნენ თაფლიან წყალს. ასმევდნენ კატაპარიის ფესვების ნახარშს. კრუნჩხვის დროს ავადმყოფს შავ ნაჭერს გადააფარებდნენ, თითიდან სისხლს გამოდენდნენ. კეფაზე ცივ ტილოს დაადებდნენ, ენას დაუჭერდნენ, მასთან მოჰყავდათ შემლოცველი, რომელიც შეშინებულის გამოლოცვის რიტუალს აატარებდა და სხვ. (ჩირგაძე 2005, 308-309).

ყელის ტკივილის მოსარჩენად ტყემლის ტყლაპსა და ღოლოს ფოთოლს იყენებენ. ანგინის დროს ავადმყოფს ყელზე შემოახვევენ ტყემლის ტყლაპს ან ღოლოს ფოთოლს. ღოლოს ფოთლის საფენი ამგვარად მზადება: ჩრდილში გამხმარ ღოლოს ფოთლებს

ჩაალებობენ ცხელ ძმრიან წყალში, ცხელსავე შემოახვევენ ავადმყოფს ყელზე და უხვევენ. პროცედურას რამდენჯერმე იმეორებენ (ინვენტარიზაციის მასალები). ფილტვების ანთების ან მაღალი სიცხეების დროს ტყემლის ტყლაპს ასველებენ შემთბარ ძმარში, დააფენენ ავადმყოფს ფილტვებზე და შეუხვევენ შალის თავსაფრით. როცა ტყლაპი თვისით მოძვრება, ავადმყოფი, განკურნებული იქნება. ფილტვების ანთების დროს იციან შემდეგი სახის მკურნალობაც: ერთ ჭიქა ადუღებული რძეს, ერთ სადილის კოვზ თაფლს, ერთ ჩაის კოვზი სოდას, 10 წვეთ სპირტ ან არაყს კარგად აურევენ ერთმანეთში და იღებენ 10 დღის განმავლობაში დილით უზმოზე. ანგინის დროს მოხუცები ე.წ გლანდების ანევის პროცესსაც იყენებენ. დასვამენ ბავშვს, ვისაც გართულებული აქვს ანგინა და ნიკაპის ქვეშ ამოსდებენ წინსაფარს და რამდენიმეჯერ მაღლა აწევენ. ამით გლანდები ვიწროვდება და ავადმყოფს დროებითი შვება ეძლევაო. იმეორებენ ხალხურ დაკვირვებას: გაზაფხულზე მიწაზე არ დავკდები, შემოდგომით - ქვაზე და არც ავად გავხდებიო, ასე მასწავლა პაპამაო (ინვენტარიზაციის მასალები).

სამკურნალო დანიშნულებით იყენებენ არყის კვეს. არყის კევი ასე მზადდება: არყის ხეს გააცლიან ქერქს. შემდეგ ქერქს დანით აძრობენ გარეთა უხეშ შრეს. რჩება სუფთა პრიალა არყის ფურცელი, რომელსაც აქუცმაცებენ წვრილად და ყრიან ქოთანში. ქოთანს ცეცხლზე დგამენ, ამატებენ ცოტა ერბოს და შუშავენ, თან ურევენ. შემდეგ ამ ქოთანში აგდებენ ნაკვერჩხლებს. ცეცხლი ეკიდება მოშუშულ, მობრანულ არყის ქერქებს, სწრაფად ურევენ ხის ჯობით მანამ, სანამ არ მიიღებენ წებოვან შავ მასას, ანუ არყის კვეს, რომელსაც ამოიღებენ და წყალში ზეღენ. მიღებული მასა არის არყის კევი. არყის კვეს იყენებდნენ ცხვირიდან სისხლდენის შესაჩერებლად: კევი უნდა გადავაკრათ ცხვირის კეხს მთლიანად, რამდენიმე წუთის შემდეგ სისხლდენა ჩერდება. არყის კვეს ღეჭავენ კუჭის ტკივილის ან კუჭის წყლულის დროს, სიგარეტის მოწვევისათვის თავის დანებების დროს.

სამკურნალოდ გამოიყენება ორნახადი არაყიც, ე.წ. არყის საია. ამ არაყში აბანავებენ კანის დაავადებით - „ხმელი ელქუმით“ დაავადებულთ: „ხმელი ელქუმის დროს ტანზე გამონაყარია, გამონაყარი მშრალია, წვრილი და წითელი, რომელიც საშინელ ქავილს იწვევს. ამ დაავადებით დაავადებულებს აბანავებენ საიით რამდენიმეჯერ,

გამონაყარი ქრება“.

ჩვილებში დაჭიმული ყიფლიბანდის სამკურნაოდ იყენებენ კვრცხს, ე. წ. ბანალკვერცხს. ბანალკვერცხი იხმარება ჩვილებში. ბანალკვერცხი ასე მზადდება: თხას გაკრეჭენ, განაკრეჭ ბანალს (ბალანი) ურევენ უმ კვერცხში და დააკრავენ ჩვილს. ბანალკვერცხი და ათი-თორმეტი დღის შემდეგ თვისით შორდება.

სამკურნალოდ იყენებენ ბაბაჭუას ანუ აბლაბუდის ქსელს. ობობის მიერ მოქსოვილი აბლაბუდა საუკეთესო საშუალებაა სისხლდენის შესაჩერებლად. ქრილობაზე ახვევენ აბლაბუდას და სისხლდენა უმალ ჩერდება.

სამკურნალო დანიშნულება აქვს ბაქმაზსაც. ბაქმაზიანი წყალი (ერთი კოვზი ბაქმაზი, გახსნილი ერთ ჩაის ჭიქა თბილ წყალში) საუკეთესო საშუალებად მიიჩნევა ხველების სანინაალმდეგოდ. შესიებულ ადგილზე აკრავენ თუთის ტყლაპზე წასმულ ბაქმაზს.

სამკურნალო მიზნით იყენებენ დვრიტას. დვრიტა საქონლის და ღორის კუჭია, რომელსაც საგულდაგულოდ გარეცხილს, ახმობენ და შემდეგ ყველის შესაყენებლად ხმარობენ. მისგან მზადდება ყველის დედა, ამისათვის დვრიტას ჩააგდებენ ქოთანში ან ქილაში და დაასხამენ შრატს. მიიღება „ყველის დედა“. ახლად მოწველილ თბილ რძეს ცოტა დედას გაურევენ და ყველიც „მოყველდება“. ასე შრატში ნადები დვრიტა კარგად კურნავდა დაჟეჟილ ადგილებს. დაჟეჟილობისათვის, აგრეთვე, საუკეთესო საშუალებად ასახელებენ შემდეგ მეთოდს: ავადმყოფის სასწრაფოდ შეხვევას ახლად დაკლული ცხვრის ტყავში. საჭიროების შემთხვევაში სპეციალურად დაკლავდნენ ცხვარს და მის თბილ ტყავში შეახვევენ ავადმყოფს 24 საათით. ზეთში მოშუშულ ცხვრის ქუჭყიან მატყლს იყენებენ ასევე თიაქრის სამკურნალოდ. ნალრძობის სამკურნალოდ გამოიყენება ტყემლის ტყლაპიც. ტყლაპზე უსვამენ ბაქმაზს და ნალრძობზე ადებენ. „ნაბად-თულთქი მატყლისგან“ მოთელილი ნაბდის ნაჭერს ან შალის ნაჭერს დაალბობდნენ „ყველის წვენში“ ანუ ყველის შესანახ მარილწყალში და დააფენდნენ ავადმყოფს ნალრძობზე. ხის ნაცარს მოშუშავდნენ არაყში, მიიღებდნენ ფაფისებურ მასას და დააფენდნენ ავადმყოფს ნალრძობზე. ამას ერქვა „ნაცართუთქი“. დაჟეჟილობის სამკურნალოდ გამოიყენებოდა „შაბყველი“. ყველს ტაფაზე გაადნობდნენ, გამდნარ ყველში ჩაყრიდნენ შაბს და კარგად მოურევდნენ. კარგად რომ აირეოდა ერთმანეთში, წაუსვამდნენ სახვევზე და დააფენდნენ დაჟეჟილ

ადგილზე.

ჯავახეთში იცნობდნენ უშვილობის მკურნალობის ტრადიციებს. ამ მიზნით ამზადებდნენ „იახს“. „იახი“, ანუ „თაბაშირი იახი“ მზადდება შემდეგნაირად: ნაჭერზე ერთ მხრიდან დაასხამდნენ გამდნარ ფისს, რომლის გაცივების შემდეგ, ნაჭერი ერთგვარად „გაკეშდებოდა“ და მას ფისიანი მხრიდან დააკრავდნენ ეგრეთ წოდებულ „ზელის ფიცარზე“. „ზელის ფიცარი“ იყო ქალებისათვის „ზელის შეკვრის“ საშუალება. წელს უკრავდნენ უშვილო ქალებს, რომლებსაც, მოხუცების თქმით, „წელი დაშინებული ჰქონდათ“ და მუცელი ადვილად ეშლებოდათ. „იახი“-ს მეორე სახეობა მზადებოდა სარეცხის საპნისა და კვერცხის ცილისაგან. მათ აურევდნენ ერთმანეთში. საპონი აუცილებლად ძალიან გამომშრალი უნდა ყოფილიყო. მას ჩაფხეკდნენ კვერცხის ცილაში და კარგად ათქვეფდნენ. მიღებული მასა უნდა წაესვას ნაჭერზე. ცოტახნის შემდეგ ნაჭერი „გაშეშდებოდა“ და ჩვეულებრივად ასრულებდა ახლანდელი თაბაშირის როლს მოტეხილობისათვის. ასეთივე მიზნით იყენებდნენ „კუპრიელსაც“. „კუპრიელი“ არის კუპრში ამოვლებული „ცვილის ტყავის ნაჭერი“, რომელსაც აკრავდნენ ავადმყოფს ნეკნების ჩაგრებისა და წელის ტკივილის დროს. ასევე აკრავდნენ ახალგათხოვილ ქალებს, რომლებიც ფეხმძიმედ არ რჩებოდნენ ან მუცელი ეშლებოდათ. ამ პროცესს „ზელის შეკვრას“ უწოდებდნენ. რას ნიშნავს „ცვილის ტყავის ნაჭერი“ - ძველად, სკვებზე ზემოდან აფენდნენ ტყავის ნაჭრებს (ამჟამად ფაბრიკული ნაწარმის ნაჭერს), რომლებიც შიგნიდან იპოხებოდა ცვილით.

სამკურნალო მიზნით გამოიყენება კვერცხის ცილა. კარგად ათქვეფილი კვერცხის ცილა გამოიყენებოდა ჩანითლებული (ჩასისხლიანებული) თვალის სამკურნალოდ: ცილაში დაალბობდნენ ბამბას და დააფენდნენ მტკივან თვალზე. ზეთში შემწვარ ერბოკვერცხს ადებდნენ პატარა ბიჭებს სათესლე ჭირკვლების გადიდებისას.

ჯავახურ ტრადიციულ კულინარიასა და მედიცინაში გამოიყენება ადგილობრივი ლოკოკინა. კარგად გარეცხილი ლოკოკინას ნარეცხს იყენებდნენ უნებლიე შარდვის საწინააღმდეგოდ ბავშვებში. ლოკოკინა უნდა „მოიკრიფოს“ ზამთარში თავის ნიჟარებიანად. ლოკოკინას იყენებენ გულის დაავადების სამკურნალოდაც და ხველების საწინააღმდეგოდაც.

ჩვილების სამკურნალოდ იყენებდნენ „პურის გულს“. გამომცხვარი პურის გულს კარგად გამოზელდნენ, მისგან გააკეთებდნენ პა-

ტარა ბურთს და დაადებდნენ ჩვილს ბავშვს ჭიპზე, როცა სისველე ამოსდიოდა. „პურის ცომი“ (ძველად ცომის გასაღვებლად საფუარს არ იყენებდნენ. ამისთვის ინახავდნენ ძველ ცომს, რომელიც იყო საკმაოდ დამჟავებელი) საუკეთესო საშუალება იყო ჩირქოვანი ძირმაგარის ან დაზიანებული ფრჩხილის მოსაშუშებლად: პურის ცომს წაუსვამდნენ სახვევზე და დადებდნენ საჭირო ადგილას. ჩირქოვანი ძირმაგარის სამკურნალოდ კარგი საშუალება იყო ცხვრის დუმაც, დაჩეჩქვილი. ძირმაგარას სხვა მალამოთიც მკურნალობდნენ: ერთი კვერცხის გული, ერთი სადილის კოვზი თაფლი, ერთი სადილის კოვზი ღორის ქონი და ერთი სადილის კოვზი ფქვილი კარგად უნდა აითქვიფოს ერთმანეთში. ძირმაგარაზე დაადებენ თუთის ტყლაპს და შეახვევენ. უფრო მარტივია შემდეგი მალამო: ავზილოთ ბაქმაზი და პურის ფქვილი და დავაკრათ ძირმაგარაზე და შევიხვიოთ. „პურის ცომი“ კარგია, აგრეთვე, ნასვამი ადამიანის გამოსაფხიზლებლად: პურის ცომს დააკრავდნენ პატარა ჩითის ნაჭერზე, ზედ ასხამდნენ სპირტს ან მაგარ არაყს და დაადებდნენ ჭიპზე მთვრალს. ნახევარი საათის შემდეგ ადამიანი ფხიზლდებოდა.

ჯავახეთში მზადდება „სინვილის მალამო“: მას ქეცის სანინაა-ღმდეგოდ იყენებენ. კრეფენ რამდენიმე ცალ „ბორიალა“ ეკალს, წვავენ, ნაცარს გაცრიან. სუფთა ნაცარს აურევენ ღორის ქონსა და გოგირდში. ორივე უნდა იყოს თანაბარი რაოდენობისა. ამ მალამოს უსვამენ ქეციან კანზე. წასმამდე კანს დაამუშავებენ, გაასუფთავებენ და მერე მალამოს წაუსვამენ.

ჯავახეთში სამკურნალო მიზნით იყენებენ ქარვის მძივსაც. ქარვა გამოიყენება საყვითლის დროს (ბოტკინი). ქარვის მძივს ჩაფხეკდნენ პატარა თეფშზე, აურევდნენ თაფლში და აჭმევდნენ ავადმყოფს.

მეძუძური ქალის რძე (განსაკუთრებით გოგოს დედის) კარგი საშუალება იყო მტკივანი თვალებისათვის. მას თვალეებში აწვეთებდნენ.

„ხის ფუტურო“. ძველი ფუტურო ხისგან დანის წვერით გამოფხეკდნენ ფქვილისმაგვარ ყვითელ "ფუტუროს", რომელსაც აყრიდნენ ჩვილებს გამომწვარ ადგილებში - იღლიებში და ყელის ნაკეცებში. ახალ დაბადებულ ბავშვს იღლიებსა და სასქესო ორგანოების ირგვლივ აყრიდნენ მარილს, რის შედეგადაც ბავშვებს აღარასოდეს არ „გამოეკვლებოდათ“ ანუ ნაკეცებში თეთრი ნალექი და წვა აღარ ექნებოდათ.

ნაქალაქევისა და თმოგვის შუაში არის ადგილი, სახელად „თირი“.

ეს არის ფერდობი, რომელსაც გადაჰკრავს თიხის ფერი, ოდნავ კი - მომწვანო ელფერი. ამ ფერდობზე არის დიდი რაოდენობით თიხამინა, რომელსაც, ასევე, „თირს“ უწოდებენ. ფერდობის მიწა, გარედან ფხვიერია, ცოტა სიღრმეში კი საპონივით იჭრება. ძველად, მოხუცების თქმით, საპონი როცა არ იშოვებოდა, მოჭრიდნენ საკმაოდ ბევრ თირს - სამ-ოთხ ვედროს, გაახმოებდნენ და მთელი ზამთარ-ზაფხულის სარეცხის დასარეცხად იყენებდნენ. თირს იყენებდნენ და თავ-ტანის დასაბანადაც. განსაკუთრებულად კარგად ბანდა გამომწვარი თირი. თირის 100 გრამამდე ნაჭერს ნალვერდალში ოდნავ გამოწვავდნენ, მერე დასაბან ან დასარეცხ წყალში ჩააგდებდნენ, მასში დამწვარი თირი დაიშლებოდა და მიღებული ხსნარით დაიბანდნენ ან დარეცხავდნენ სარეცხს. შედეგ კი სუფთა წყალს გადაავლებდნენ. თირი თმის მოვლის საუკეთესო საშუალება იყო, არც მკბენარს გააჩენდა და არც ქერტლს. თმაც სასიამოვნოდ რბილი და მბზინავიც იყო.

სამკურნალოდ გამოიყენება გოგირდიანი წყლები და სხვა წყლებიც: ალაგურში, თმოგვისციხის მოპირდაპირე მხარეს, მტკვრის სანაპიროზე არის მიწისქვეშა წყალი, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობა უწოდებს ქარების აბანოს, ანუ იგი კურნავდა ქარებისაგან. წყალს ამოზიდავენ კლდეზე, სადაც არის ქვისგან ამოჭრილი ამოჭრილი აბაზანა. ამ წყალს ასხამენ აბაზანაში და შიგ ჩაჯდებიან. ადრე ამ „აბანოზე“ მეზობელი სოფლებიდანაც მოდიოდნენ სამკურნალოდ. ნაქალაქევსა და თმოგვს შორის ჩამოდის პატარა მდინარე რომელსაც წისქვილის წყალს უწოდებენ. ამ ტერიტორიაზეც ამოდის გოგირდიანი ცხელი წყლები: მოსახლეობა იღებდა და დღესაც იღებენ გოგირდის აბაზანებს. ეს წყლები შველის წელის, სახსრების და მუხლების ტკივილს.

სამკურნალოდ იყენებენ ტალახსაც: მაგალითად, ნაქალაქევის მახლობლად ამოდის მინერალური წყალი, რომელსაც „დამპალოს მჟავე წყალს“ უწოდებენ. სამკურნალოდ გამოიყენებენ წყალსაც და ტალახსაც, ძირითადად, კანის სამკურნალოდ (გამონაყარი, ჩირქიანი მუწუკები). მკურნალობის ფორმა: ავადმყოფს დაავადებულ კანზე უსვამენ ტალახს, ცოტა ხნით გააჩერებენ მზეზე, რომ ტალახი შეახმეს და შემდეგ იგივე მინერალური წყლით მობანენ. პროცედურა რამდენჯერმე იმეორებენ და, როგორც წესი, მკურნალობა დადებითი შედეგით მთავრდება.

ხერთვისის ციხის ჩრდილოეთით გამოდის პატარა წყარო, რომელსაც იყენებენ თირკმლებში კენჭების დასაშლელად და კუჭნაწლავის პრობლემების მოსაწესრიგებლად.

კვლევის შედეგად დასტურდება, რომ ჯავახეთში სოციო-კულტურული და სამეურნეო ტრადიციები ნაწილობრივ შემონახულია ჩვენს დრომდე. კულტურის რიგი ელემენტები ფრაგმენტული სახითაა, ნაწილი კვლავ ინარჩუნებს ფუნქციას და ყოველდღიური პრაქტიკის შემადგენელია.

ეთნიკური და რელიგიური ვითარება ჯავახეთში

ისტორიის სხვადასხვა ეტაპზე, ბუნებრივია, იცვლებოდა ჯავახეთის პოლიტიკური მდგომარეობა, ეთნიკური, სოციო-კულტურული და რელიგიური ვითარება. ტრანსფორმაციული პროცესი ამ მხარეში განსაკუთრებით ნიშნეული იყო ტაო-კლარჯეთში, აჭარასა და მესხეთში ოსმალთა გაბატონების დროიდან. თანდათანობით მკვიდრ ქართველთა ნაწილი ისლამის მიმდევარი, ნაწილიც – კათოლიკური ეკლესიის მრევლი გახდა, ნაწილმა კი ბოლომდე შენარჩუნა მართლმადიდებლობა.

რუსეთის იმპერიამ ისტორიული მესხეთის („ახალციხის საფაშოს“) ოსმალთაგან გათავისუფლების შემდეგ სრულად შეცვალა ჯავახეთის ეთნიკური სურათი: აქ ჩაასახლეს ერევნის სახანოდან გადმოყვანილ ეთნიკურ სომეხთა ჯგუფები. 1820-იანი წლების მიწურულს, ჯავახეთიდან, ისევე როგორც სამცხიდან, ოსმალეთისაკენ დაიძრა მკვიდრ მუსლიმ ქართველთა დიდი ტალღა. დაცარიელდა ბევრი ქართული სოფელი. ეს იყო ქართველთა ე.წ. მუჰაჯირობის“ პირველი ტალღა ოსმალეთისაკენ. ამ დროიდან ოსმალეთში გადასახლებულთა დღევანდელ შთამომავლობაში ეთნიკურ ტერმინად უკვე ფორმირებულია „ახალციხელი თურქი“, თუმცა, ცხადია, რომ წარმომავლობით მათი უმრავლესობა ქართველი, კერძოდ კი მესხია.

მესხეთისა და აჭარის სამშობლოსთან შეეერთების შემდეგ ამ მხარეებში რუსეთის იმპერიის მესვეურნი ახორიციელებდნენ რუსი-ფიკატორულ პოლიტიკას, რამაც განაპირობა „მუჰაჯირობის“ მეორე და ყველზე ფართომასშტაბიანი ტალღაც 1880-იან წლებში: სამშობლოდან ოსმალეთის იმპერიაში გადასახლდა მრავალი მუსლიმი ქართველი, რაც რეგიონების დემოგრაფიულ ვითარებაზე მძიმედ აისახა. ეს პროცესი შეეხო სამცხე-ჯავახეთსაც.

ეთნიკურ ქართველთა სამშობლოდან იძულებით აყრის სავალალო პროცესი გაგრძელდა საბჭოთა ოკუპაციის პერიოდშიც, კერძოდ, 1944 წლის ნოემბრიდან მესხეთის მუსლიმ ქართველთა დიდი ნაწილი გადასახლებულ იქნა ცენტრალურ აზიაში. მუსლიმ მესხთა წარსული და თანამედროვე ვითარება დეტალურადაა შესწავლილი მერაბ ბერიძის მიერ (ბერიძე, 2013-ბ). საქართველოს საბჭოთა ხელისუფლებამ სცადა დაცარიელებული პუნქტების შევსება მოსახლეობით სა-

ქართველოს სხვა მხარეებიდან.

ისტორიული მესხეთიდან გადასახლებულთა შთამომავლები დღეს თურქეთის რესპუბლიკაში სახლობენ, როგორც ისტორიულ ტაო-კლარჯეთში, კერძოდ კი არტაანისა (ფოცხოვის რაიონი, ქალაქი არტაანი, მისი სოფლები) და ართვინის (შავშათის რაიონი, ქალაქი ართვინი) რეგიონებში, აგრეთვე, მარმარილოს ზღვის რეგიონების სხვადასხვა რაიონში, ბურსის რეგიონის გემლიკის რაიონის სოფლებში, ინეგოლის რაიონის სოფლებში და სხვ., შემონახული აქვთ ტრადიციული ქართული მესხური კვებითი კულტურაც. ამ სოფლების „ახისკა თურქები“ საკმაოდ ახლოს ცხოვრობენ ქართველთა სოფლებთან.

როგორია მათი ეთნიკური იდენტობა? თურქეთში მცხოვრებ წარმოშობით ქართველთა (/მესხთა) შთამომავლების იდენტობა გამოიხატება ტერმინით „ახალციხელი თურქი“. ამ ე. წ. „ახალციხელ თურქთა“ კულტურულმა მესხიერებამ შემოინახა მრავალი ტრაგიკული ისტორია მათი წინაპრების მშობლიური მხარიდან აყრისა და გადმოსახლების შესახებ. ბევრს ახსოვს ისტორიული სოფლის სახელიც, ზოგიერთს - წინაპართა ქართული გვარიც. მათი ფიზიკური მონაცემებიც, რასაკვირველია, ქართულ ფიზიკურ ანთროპოლოგიურ ტიპს მიეკუთვნება. ბევრ ოჯახს, მაგალითად, გემლიკში, ინეგოლში აქვს სწრაფვა სამშობლოსაკენ და ისინი იქაურ ქართველებთან მეგობრულ ურთიერთობაში არიან.

ჩვენი ერთ-ერთი ექსპედიციის დროს ფოცხოვსა და ერუშეთში დიდი დახმარება სწორედ „ახალციხელმა თურქმა“ აღმოგვიჩინა და მაღლობიდან სევდიანადაც გვაჩვენა მისი წინაპრების სოფელი წყალთბილა.

სამცხისა და ჭავჭავეთის რუსეთის შემადგენლობაში მოქცეული საზღვრებიდან განსახლებული ქართველების შთამომავლების წინილი სახლობს ფოცხოვის ხეობის სასაზღვრო ზოლის სოფლებშიც. მათი ყოფითი მახასიათებლები არ განსხვავდება სამცხის ქართველი მოსახლეობის ტრადიციული ყოფითი კულტურისაგან. რასაკვირველია, ისინი არიან მუსლიმები (სუნიტები), უმრავლესობა თავის ეთნიკურობას უკვე თურქ ეთნოსთან აიგივებს, მაგრამ ბევრს ახსოვს ქართული წარმომავლობაც, განსაკუთრებით ფოცხოვისწყლის ხეობის საზღვრისპირა სოფლებში.

რა ვითარებაა ჩვენს დროში რელიგიური კუთხით? რელიგიური ვი-

თარება სხვადასხვა ეპოქაში, ცხადია, იცვლებოდა და დღევანდელი სიტუაციით სახეზე გვაქვს გარკვეული ნიშნები რელიგიის (ქრისტიანობაც, ისლამიც) მზარდი როლის შესახებ ყოფაში.

რელიგიურობის ამსახველი ოფიციალური სტატისტიკა ამგვარია: 2002 წლის აღწერით საქართველოში ცხოვრობს 34727 კათოლიკე. მათგან 27871 კათოლიკე ცხოვრობს სამცხე-ჯავახეთში. დიდი ნაწილი სომხები არიან. ქართველი კათოლიკეების საერთო რაოდენობად ფიქსირებულია 10988 ადამიანი (საქართველოს სტატისტიკის სახელმწიფო დეპარტამენტი, 2004: 80). ქართველ მუსლიმთა რაოდენობა 139124-ს შეადგენს (საქართველოს სტატისტიკის სახელმწიფო დეპარტამენტი, 2004).

სტატისტიკის ეროვნული სამსახურის მიერ მოწოდებული მოსახლეობის 2014 წლის საყოველთაო აღწერის ძირითადი შედეგების მიხედვით, საქართველოს მოსახლეობის 83,4 პროცენტს მართლმადიდებლები შეადგენენ, მუსლიმური სარწმუნოების მატარებელია მოსახლეობის 10,7 პროცენტი, ხოლო სომხური – სამოციქულო აღმსარებლობის მიმდევარია 2,9 პროცენტი (http://census.ge/files/results/Census%20Release_GEO.pdf).

რელიგიის გავლენა ყოფით ცხოვრებაზე თვალსაჩინოა, რაც აისახება საოჯახო ყოფის, ქორწინების, განათლების, კონფესიათაშორის ურთიერთობების საკითხებზე.

ჯავახეთში ქართველთა გვერდით ცხოვრობენ ეთნიკურად სომხებიც. ქართველი მოსახლეობის ერთი ნაწილი მართლმადიდებელი, მეორე - კათოლიკე, არიან მუსლიმი ქართველებიც, რომლებიც ჯავახეთში ჩასახლდნენ აჭარიდან. ისლამის აღმსარებლები არიან თურქეთის მხარეს მოქცეული ჯავახეთისა და სამცხის ავტოქტონი მოსახლეობაც, წარმოშობით ქართველები. სომეხთა დიდი ნაწილი სომხური სამოციქულო ეკლესიის წევრია და მიჰყვებიან მონოფიზიტურ საეკლესიო კალენდარს, ნაწილიც - კათოლიკეა. სხვადასხვა სოფელში არიან ამა თუ იმ პროტესტანტული კონფესიის წევრებიც, თუმცა შედარებით მცირე რაოდენობით.

ჯავახეთშიც, მსგავსად საქართველოს სხვა მხარეებისა, შეინიშნება როგორც ქრისტიანული (მართლმადიდებლური, კათოლიკური), ასევე ისლამური რელიგიური ნაგებობებისა და სასწავლო სასულიერო დაწესებულებების რაოდენობის ზრდა. იმატა ახალ აგებულ ეკლესიათა და საპატრიარქოს დაქვემდებარებაში მყოფ სასწავლო

დანესებულებათა რიცხვმაც. აღდგა მრავალი მონასტერი.

ეპარქიულად ჯავახეთის მართლმადიდებელი მოსახლეობა ორ ნაწილადაა გაყოფილი, მტკვრის ხეობის სოფლები (ასპინძის მუნიციპალიტეტი) შედის ახალციხისა და ტაო-კლარჯეთის ეპარქიაში, ახალქალაქისა და ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტების მრევლი კი - ახალქალაქისა და კუმურდოს ეპარქიაში.

დიდი სოციო-კულტურული მნიშვნელობის კერაა მონასტრები, მაგალითად, სოფელ ფოკაში არსებული წმინდა ნინოს სახელობის დედათა მონასტერი, საროს მთავარანგელოზთა სახელობის დედათა მონასტერი და სხვ.

სამცხეში სახლობენ 1944 წელს აქედან დეპორტირებულთა შთამომავლებიც, რომლებიც სამშობლოში დაბრუნდნენ. მათი უმრავლესობა მუსლიმია.

სამცხესა და ჯავახეთში არის აჭარიდან გადმოსახლებულ ეკომიგრანტ ქართველთა კომპაქტური დასახლებებიც (ფუტკარაძე 2000). მოსახლეობის ეს ჯგუფიც, ძირითადად, მუსლიმურია, თუმცა მათ შორის არიან ქრისტიანული რელიგიის მიმდევარი ოჯახებიც. ზოგიერთ ოჯახში არის რელიგიური მრავალფეროვნებაც: რამდენიმე წევრი მუსლიმია, რამდენიმე – ქრისტიანი. ასეა, მაგალითად, აფნიასა და აზმანაში. არის ფაქტები მუსლიმი და ქრისტიანი ქართველების ქორწინებისა. ბუნებრივია, დამხვედურ და ჩამოსულ ქართველთა შორის დამყარებულია კეთილმეზობლური დამოკიდებულება.

ქართველთა და სომეხთა შერეულ სოფლებში ან ერთმანეთის გვრდით მდებარე სოფლებში ხშირია შერეული ქორწინების ფაქტები. ორივე ჯგუფი ერთმანეთს მხარში უდგას ლხინშიც და ჭირშიც.

ქრისტიანი და მუსლიმი მოსახლეობის ნაწილი იცავს მარხვის ტრადიციას და ეს აისახება ყოფით ცხოვრებაზეც: მარხვის დღეებში (თვეებში) ქრისტიანები ამზადებენ სამარხვო საკვებს, მუსლიმები კი მზის ჩასვლამდე იცავენ მარხვას როგორც საკვებით, ასევე, წყლით.

რელიგიური ვითარება, ბუნებრივია, დიდ გავლენას ახდენს ეთნო-კულტურულ და სოციო-კულტურულ პროცესებზე. საქართველოს გათავისუფლების დღიდან ჩვენი დროის ჩათვლით, პეროდულად, რომელიმე მხარეში, ქალაქში, დაბასა და სოფელში თავს იჩენს გარე ძალების მიერ ინსპირირებული ლოკალური კონფლიქტები, ასეთი იყო, მაგალითად, მოხეს ჯამეს მინარეთის ისტორია. ყოველი კონფლიქტის დეტალური შესწავლა და ანალიზი აუცილებელია ზოგადი

დასკვნების გამოსატანად. მართებულადაა შენიშნული რომ „რელიგია დღეს ეთნოკულტურული ინტეგრაციისა და იდენტიფიკაციის ფაქტორად გვევლინება და თუ ვერ მოხერხდა საქართველოში რელიგიურ დაპირისპირებათა გაღრმავების შეჩერება, კონფესიათშორისი თუ რელიგიური ფაქტორებით პროვოცირებული ეთნოსებს შორის ან ეთნოსის შიგნით წარმოშობილი კონფლიქტები უთუოდ ხელს შეუშლის სამოქალაქო საზოგადოების ჩამოყალიბებასა და ქართული საზოგადოების დემოკრატიულ პრინციპებზე კონსოლიდაციას“ (ხუციშვილი, 2004: 8-9).

მუსლიმ ქართველთა ახალგაზრდა ნაწილს სასულიერო განათლება ან საერო უმაღლესი განათლება მიღებული აქვს თურქეთში, ნაწილს – არაბეთშიც. მათ მიერ საქართველოში ჩამოტანილი სასულიერო ცოდნა, ხშირად, ნაწილობრივ, გაუგებარია საშუალო და ხანდაზმული ასაკის ქართველი მუსლიმებისათვის. აჭარელთა ის ნაწილი, რომელიც ტრადიციულ ქართულ საზოგადოებაშია აღზრდილი და ისლამს იცნობს ადგილობრივ სასულიერო პირთა მიერ მოწოდებული ცოდნით, დღესასწაულებს აღნიშნავს ტრადიციული ქართული ფორმით.

სამცხე-ჯავახეთის მართლმადიდებელთათვის უდიდესი მნიშვნელობისაა აღდგომისა და შობის დღესასწაულები, ამ დღეებში სწირავენ საღვთოს. აგრეთვე ტრადიციულია ვარძიაში არსებული ხანგრძლივი ტრადიციის მქონე „ღვთისმშობლობა“ (21 სექტემბერი). დღეობის ხალხური ფორმები უკვე იკარგება. ამჟამად დღესასწაულის მსვლელობას სრულად წარმართავს ეკლესია და ამიტომ ტრადიციული ფორმები სანესო-სპორტული შეჯიბრებებისა, ნადიმი და სხვ, ბოლო წლებში აღარ იმართება. ამიტომ ძველი ფორმიდან შემოგვრჩა მხოლოდ ოჯახებში ბატკნის დაკვლისა და დედაღვთისმშობლისადმი მადლიერების აღვლენის ხალხური რიტუალები. წმიდა გიორგის ეკლესიებთან აღინიშნება ორივე გიორგობა. მასშტაბურია ნიჭგორის გიორგობა და სხვ. ამ დღეებშიც სწირავენ საღვთოს. ამაღლებას ზეიმობენ ამაღლების ეკლესიებთან და ა.შ.

შემონახულია ისეთი ხალხური დღეობებიც, რომლებშიც მონაწილეობს ორივე აღმსარებლობის მოსახლეობა, ეს არის შუამთობის დღესასწაული, რომელიც იმართება როგორც აჭარაში, ასევე სამცხე-სა და ჯავახეთშიც. ხალხური დღეობა „შუამთობა“. „შუამთობა“ - ძველი ქართული ტრადიციული დღესასწაულია, მისი ფესვები არქაული

ხანიდან მოდის, უკავშირდება წლიურ სამეურნეო წელიწადს, კერძოდ, მესაქონლეობას. დღეობა იმართება ყოველი წლის ივლისის თვის ბოლო შაბათ-კვირას, ე.წ. ფერსათის მთაზე საზაფხულო იალაღებზე მყოფი მოსახლეობის მონაწილეობით. „შუამთობისას“ იმართება შეჯიბრებები დოღში და სპორტის სხვადასხვა სახეობებში, სრულდება ცეკვები, სიმღერები და სხვა სახის გასართობი ღონისძიებები. შუამთაობა კვლავ იმართება უდისა და არალის მთებში, გოდერძის უღელტეხილთან მიმდებარე საზაფხულო იალაღებზე, მყოფი მოსახლეობის მიერ ყოველი წლის აგვისტოს თვის პირველ შაბათს. აღნიშნულ დღესასწაულში მონაწილეობენ როგორც ადიგენის, ასევე მეზობელი რაიონების (ხულო, შუახევი) მოსახლეობაც. აფენიაში აჭარიდან წამოსულ ქართველთა 30-მდე კომლია. აჭარლები სახლობენ აზმანაშიც. ისინი, ძირითადად, მესაქონლეობას მისდევენ და ბუნებრივია, მთაში აღნიშნავენ შუათობას, მეზობელ მკვიდრ გოგაშნელ და აფნიელ მართლმადიდებლებთან ერთად.

„შუამთობა“ და „მარიობა“ ცოცხალი კულტურის ნაწილია თურქეთის რესპუბლიკას მცხოვრებ ქართველთათვისაც. ეს დღეობა ისტორიული ტაო-კლარჯეთის ყველა მხარისათვის იყო დამახასიათებელი და ის ყველაზე მთავრი ელემენტია ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ საქართველოს ხალხურ დღეობათა წლიური კალენდრისა.

ჩვენი დროისათვის დღეობა შედარებით ავთენტური სახით სრულდება იმ სოფლების იალაღებზე, სადაც ჯერ კიდევ მისდევენ მესაქონლეობას. სამწუხაროდ, მესაქონლეობისა და ინტენსიური მიწათმოქმედების ტრადიციული ფორმები სოფელთა ერთ ნაწილში მოშლილია, შიდა მიგრაციული პროცესებიდან გამომდინარე, რაც განსაკუთრებით მძაფრად იწყება XX საუკუნის 80-იანი წლებიდან. მარიობას დღესაც ასრულებენ ფოცხოვის „იალიებზე“, როგორც ადგილობრივნი, ასევე, ახალციხის სოფლებიდან სხვადასხვა დროს გადმოსახლებულნიც, ვინაიდან კულტურის ეს ელემენტი ერთი და იგივე ეთნიკური - ქართული - ტრადიციიდან მოდის.

შედარებით ახლად გაცოცხლებულია „თავკვეთილობა“. ეს დღე ქრისტიანთათვის დიდი მნიშვნელობის მქონე თარიღითაა განპირობებული - იოანე ნათლისმცემლის თავისკვეთის დღე, 11 სექტემბერი. დღეობა ბოლო 30 წელია, რაც აღდგა. ამ წმიდა ადგილს მიაკვლია ან მროველ-ურბნელმა მიტროპოლიტმა იობმა (<http://>

karibche.ambebi.ge/eklesia/tadzrebi-da-monastrebi/7888-thavkvethulas-monastershi-erthi-beris-aghvlenili-locva.html) და აქ აღდგა მონასტერი. განახლდა თავკვეთილობის დღეობა, რომელიც აღინიშნება თავკვეთულას მონასტერში. ადრე ამ დღეს მდინარეში წყალი თავისით იკლებდა და მლოცველნი წყალზე ფეხით გადადიოდნენ, დღეს უკვე ხიდია აგებული.

ყველა სოფელშია არაერთი ეკლესია, რომელთა სატაძრო დღეობები მთელი სოფლის გამაერთიანებელია.

შემონახულია მრავალი ნაეკლესიარიც, ბევრ მიტოვებულ სოფელს მისი მკვიდრნი მხოლოდ ამა თუ იმ ადგილობრივი ეკლესიის დღეობის დროს მიაკითხავენ და დროები გამოაცოცხლებენ სოფელს.

ისლამის მიმდევარი ქართველები განსაკუთრებით გრანდიოზულად აღნიშნავენ „ყურბან ბაირამისა“ და „რამაზან ბაირამის“ დღესასწაულებს, რომლებსაც ახლავს ხალხური რიტუალებიც.

შემონახულია ძველით ახალი წლის აღნიშვნის ტრადიციაც. ახალწელს მთელ საქართველოში დიდი სიხარულით ეგებებოდნენ, ასრულებდნენ გარკვეულ რიტუალებსა და წესებს. ასეა ჭავახეთშიც.

სამცხე-ჯავახეთში არსებობდა ადრესაკარნავალო ციკლის დღეობების მდიდარი ტრადიციები (რუხაძე, 1999, რუხაძე 2000), რომელთაგან „ბერობანა“ ახლაც სრულდება მესხეთის ზოგიერთ სოფელში, მაგალითად, „ბერობანა“ იმართება სოფელ არალსა და სოფელ უდეში. იგი იმართება ადრე გაზაფხულზე, აღდგომის დიდმარხვის დაწყებამდე ერთი კვირით ადრე და მთელი კვირის განმავლობაში გრძელდება. სოფლებში ტარდება შეჯიბრებები ჭიდაობაში, მკლავჭიდაობაში, ცეკვებში და სხვა. უშუალოდ კვირა დღეს იმართება განსაკუთრებული სარიტუალო ღონისძიება „ბერობანა“, რომელშიც 90-100 კაცი მონაწილეობს. ბოლო დრომდე „ბერობანას“ ასრულებდნენ ხიზაბავრელებიც.

სულ ახლო წარსულში ჭავახეთის მტკვრის ხეობის სოფლებში შემონახული იყო სინკრეტული რელიგიური რიტუალი „ზიარეთობა“. ეს ტრადიცია ზოგადად ახასიათებდა სამცხე-ჯავახეთსა და თურქეთის რესპუბლიკის ტერიტორიაზე არსებულ ქართულ მხარეებს (ბერიძე, გუჯაჯიანი, 2010). ტრადიცია თითქმის დაკარგულია სამცხე-ჯავახეთში, ტაო-კლარჯეთში კი ჯერ კიდევ სრულდება. რა რიტუალი არის ზიარეთობა? „ზიარეთობა“ აღწერილი აქვთ ნიკო მარსა და ექვთიმე

თაყაიშვილს (Mapp 1904, თაყაიშვილი 1991). ცნობილია, რომ „ზიარეთი“ რამდენიმე ადგილის სახელად შემორჩა სამხრეთ დასავლეთ საქართველოს. მაგალითად, ზიარეთი არის მთა ერუშეთში. მას, აგრეთვე, ჰქვია დადუშ-ერკოტი (ბერიძე, 1992: 13). უფრო მეტი ტოპონიმი ამ სახელწოდებით, არსებობს თურქეთს ფარგლებში მოქცეულ ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. ზიარეთობა ნიშნავდა მლოცველთა სტუმრობას რომელიმე ეკლესიის ნანგრევში, იქ დარჩენას ღამითაც, ანთებული სანთლებით ღოცვა-ვედრებას. მაგალითად, ნიკო მარის მონათხრობით ამგვარია თეთარქედელთა ზიარეთობა: „თეთრაქედელები, ცხადია, მუსლიმები, მიყვებოდნენ, თუ როგორ დადიოდნენ სალოცავად (ზიარეთი) ქრისტიანულ ეკლესიაში, რომელიც ახლა ნანგრევებადაა ქცეული; ზიარეთში წავალთ, მუმს გავაკეთებთ, გავადნობთ, ძაფს ჩავყოფთ და ამევიღებთ, წავიღებთ, ზიარეთათ პორტას წავალთ და მერის, აჭარას. პორტის ზემოთ არის ჩვენი ზიარეთი, ერთ საათ გოუნევს. ზიარეთზე მარტოდ მოშენებული სახლი არი ქვიდან, ყულაი მოშენებული, ყულანდელი, მაშინდელი. ზიარეთში დანვებიან. სიზმარში ნახვენ. ეტყვის სიზმარში, ეს დაკალიო ია ფული აჩუქეო, შინ დაკალიო, ია აქ დაკალიო. რაცხასაც რომ ეტყვის, დაკლავს. ყოჩ (მამალი ცხვარი), ცხვარ ეტყვის, კარ, ზროხას ეტყვის. ქათამი გაგვიგონია, სხვა ჩიტი არ გაგვიგონია“ (Mapp 1904: 79). ადგილობრივმა ქართველებმა ნ. მარს საზიარეთოდ სიარულის მიზეზიც აუხსნეს: „ზიარეთში მიდიან პორტის, ქკუა რომენ დაკარგული ექნება, შვილი არ ეყოლის. კარი არა აქ, შუვა შიგ კაცი ია ქალი, პერანგს ჩაიცვამს მარტო, ოქრო, ვეცხლი არ იქნება. მარტო პერანგი და ნიფხავი (თ. ფიშტონი), მომ აანთებს, სამ, შვიდ, ხუთ, ცხრას. ჩემი დერდი რაცხა არიო, ვნახო სიზმარიო. და დანვება. თუ არ ნახა სიზმარი, არ მოუხდა. თუ ნახა, თვალს დააბანიებს სიზმარში (მოუტანს რაცხას, ისე ეჩვენება) ასვამს და ეტყვის ყურბანიო (ქართ. ყურბანდო)“. სანთლებს ქვაზე აკრავენ. მლოცველები იქ რჩებიან 1-3 დღე, შორიდან მოსულები კი უფრო ხანგრძლივი დროითაც. საზიარეთოდ მიემართებიან მაისსა და ივნისში, მიდიან ფეხით (Mapp 1904: 80).

ტოპონიმები „ზიარეთი“ და „ზიარეთობა“ ახსოვთ დღევანდელ იმერხეველებს, მაჭახლელებს, მურღულელებს, დევსქელის ხეობელებს, ქლასკურელებს, ხებელებს, აგრეთვე, ტაოელებსაც (ხევაი, ბაღხი, ქობაი). აღსანიშნავია, რომ ტოპონიმი დაფიქსირდა ფოცხოვშიც. ტოპონიმი ზიარეთი და საზიარეთოდ წასვლის ტრადიცია ხშირ

შემთხვევაში უკავშირდება თამარ მეფის ხსოვნასაც.

შარშან ქართველ კათოლიკეთა ცხოვრებაში დიდი ადგილი ეკავა ფატიმას ღვთისმშობლის ქამდაკების ჩამობრძანებასა და საზეიმო მსვლელობას კათოლიკურ ეკლესიებში.

სამცხე-ჯავახეთისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს სახალხო დღესასწაულს „შოთაობას“. შოთაობა ყოველწლიურად აღინიშნება. ამ დღეს იმართება ადგილობრივი წარმოების პროდუქტების და ხალხური რეწვის ოსტატთა ნამუშევრების გამოფენა გაყიდვა; სპორტული ღონისძიებები: ჭიდაობა, მკლავჭიდი, ქვის აზიდვა; ტარდება ლიტურატურული კონკურსი და საზეიმო კონცერტი რეგიონში მოქმედი შემოქმედებითი ჯგუფების მონაწილეობით.

ჯავახეთში მცხოვრები სომხების ნაწილი დღესასწაულებს აღნიშნავს სომხური სამოციქულო ეკლესიის კალენდრის შესაბამისად. აღდგომასა და შობასთან ერთად, გამორჩეული დღესასწაულებია სურბ საქრისობა და ვარდავარი. ორივე მაგანი სახალხო დღესასწაულებადაა ქცეული. სურბ სარქისი მონამე წმინდანია, რომელიც შეყვარებულების მფარველად მიჩნევა. დღესასწაულის წინ იცავენ მარხვას, იმართება პროცესიაც. დღესასწაულის საღამოს კი ახალგაზრდები სპეციალურად გამომცხვარ მარილიან კვერებს ჭამენ, იმ რწმენით, რომ სიზმრად მომავალ მეუღლეებს ნახავენ. ეს ტრადიცია გასცდა სომხური სამოციქულო ეკლესიის ფარგლებს და მარილიან კვერებს სხვა აღმასრებლობის ახალგაზრდებიც მიირთმევენ.

ვარდავარი იგივე ფერისცვალების დღესასწაულია. ამ დღეს ეკლესიები ყვავილებით ირთვება და იმართება საზეიმო წირვა. ეს სინკრეტული დღესასწაულია და უკავშირდება წინარექრისტიანულ წყლის, სიყვარულისა და ნაყოფირების ღვთაება ასთლიკს. ვარდავარის დღესასწაული დიდი ხალხური ზეიმით აღინიშნება. ამ დღეს ბავშვები ყველას წუნავენ. ტრადიციის თანახმად, წელიწადი იღბლიანი იქნება მათთვის, ვისაც ამ დღეს წყალს შეასხამენ.

კათოლიკე სომხები მიჰყვებიან კათოლიკური კალენდრის რიგს.

სახალხო დღესასწაულთაგან აღსანიშნავია ჭივანობა, რომელიც მეცხრამეტე საუკუნის სახალხო აშუღის ჭივანის (სერობე ბინ კოიანის) ხსოვნას ეძღვნება და სოფ. კარნახში იმართება, სადაც მოწყობილია ჭივანის სახლ-მუზეუმი.

ჯავახეთში წინოწმინდის მუნიციპალიტეტში ცხოვრობენ დუხობორები, რუსი „სულიერი ქრისტიანები“. მათი ტრადიციული ყოფა

და თანამედროვე მდგომარეობა კარგად არის შესწავლილი (მელიქიშვილი, 1998, მელიქიშვილი, 2019, პაპუაშვილი, 2002). „დუხობორები“ მეთვრამეტე საუკუნეში გამოეყვნენ რუსეთის მართლმადიდებელ ეკლესიას და ჩამოაყალიბეს ეთნო-რელიგიური სამეურნეო თემი. 1841 წლიდან ისინი დასახლდნენ ჭავახეთში და დააარსეს „დუხობორია“ - სულიერი ცენტრი. მათი ნაწილი კანადაში გადასახლდა. საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდგომმა პროცესებმა გავლენა იქონია ამ თემზე და მათი დიდი ნაწილი რუსეთის ფედერაციაში გადასახლდა. დუხობორთა ნაწილი კვლავ სახლობს ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტში და ისინი შეძლებისდაგვარად ინარჩუნებენ ტრადიციულ ყოფასა და კულტურას.

ჭავახეთის მოსახლეობაში ტრადიციული რელიგიური მიმდინარეობების გარდა გავრცელებულია რიგი პროტესტანტული მსოფლმხედველობებიც.

რელიგიური ვითარება ჭავახეთში იგივე პროცესებს ექვემდებარება რაც მთლიანად საქართველოშია. ბოლო წლებში რელიგიის ნორმატული ფორმების დომინირებაა თვალშისაცემი. ტრადიციული, სინკრეტული რეალიები ეტაპობრივად გადის ყოფიდან. ამასთან, მიმდინარე პროცესები ცხადყოფს ასაკობრივი ჯგუფების შესაბამისად რელიგიურობის სხვადასხვანაირი აღქმის არსებობას. რელიგიურობის ფორმები თანამედროვე საქართველოში კონტექსტურია და განპირობებულია კონკრეტული საზოგადოებრივი ჯგუფის განვითარების პროცესზე მოქმედი ფაქტორებით. რაც, თავის მხრივ, განსაზღვრავს რელიგიურობის ხარისხსა და გამოვლინებებს.

პოსტ-საბჭოთა საქართველოში მიმდინარე პროცესები ორი მიმართულებით განვითარდა, ერთი მხრივ, სახეზე იყო რელიგიურობის მკვეთრი და პერმანენტული ზრდა, მეორე მხრივ, კი სეკულარიზმის ფორმალური აღიარება-დადასტურება სახელმწიფო სტრუქტურებისა და საზოგადოების ნაწილის მხრიდან. ამ თვალსაზრისით, თანამედროვე საქართველოს განვითარების ვექტორი არ არის უნიკალური და მსოფლიოში მიმდინარე პროცესების ნაწილია. ამასთან, რელიგიურობის გამოვლინებათა ცვლა ავტომატურად არ გულისხმობს, არც რელიგიურობის თვისებრივ ცვლილებას და არც პროფანაციას. მსოფლიოში მიმდინარე პროცესებთან ერთად, კონკრეტული რეგიონალური ან უფრო მცირე მასშტაბის პროცესები და რეალიები ასევე განსაზღვრავენ რელიგიურობის ფორმებს.

საზღვრისპირა ურთიერთობები ისტორიულ სამცხე-ჯავახეთში

სამცხე-ჯავახეთს თურქეთთან აკავშირებს ორი საბაჟო-გამშვები პუნქტი: კარნახი და ვალე. ორივე გადადის არდაჰანის (ქართულად არტაანი) რეგიონში. თურქეთთან დამაკავშირებელი სამცხე-ჯავახეთის ეს ორი გამშვები პუნქტი - „კარნახი“ და „ვალე“ ქმნის ძალიან მნიშვნელოვან კავშირს ორ სახელმწიფოს (საქართველოსა და თურქეთს) შორის, მაგრამ პოლიტიკურად ის ერთმანეთისაგან ჰყოფს ისტორიულ ქართულ მხარეებს - ფოცხოვს ვალეში და ჯავახეთს კარნახში. ფრიად საყურადღებოა ახალი ეთნოგრაფიული მასალა, რომელიც შეკრებილია ორივე ადგილას, როგორც საქართველოს, ასევე თურქეთის მოსახლეობაში.

არდაჰანი (ქართულად არტაანი) შემდეგ რაიონებს მოიცავს: პოსოფს (ფოცხოვს), დამალს, ჰანაკს, ჩილდირს (ჩრდილს), არდაჰან მერკებს (არტაანს) და გოლეს (კოლა). რასაკვირველია, მთელი ეს ტერიტორია ისტორიულად ქართული მიწა-წყალი და ქართველთა განსახლების არეალი იყო. ამჟამინდელი პოლიტიკური საზღვრით კი ის ორადაა გაყოფილი. ბუნებრივია, რომ საქართველოს საზღვრებში დარჩენილი სამცხისა და ჯავახეთის რაიონები უშუალოდ ესაზღვრება თურქეთის ტერიტორიაზე მოქცეული არტაანის რეგიონის სამ რაიონს: პოსოფს, დამალსა და ჩილდირს.

თურქეთის მხარეს მოქცეული ჯავახეთის ნაწილს თანამედროვე საქართველოსთან აკავშირებს საბაჟო გამშვები პუნქტი „კარნახი“, რომლის თურქული სახელია „აქთაშ-ჩილდირი“. „კარნახი“ მდებარეობს ახლაქალაქის მუნიციპალიტეტის სოფელ კარნახთან. იქვე მდებარეობს კარნახის ტბა, რომელიც, ასევე გაყოფილია საქართველოსა და თურქეთს შორის. ტბის ქართული სახელია „კარნახი“, თურქული „აქთაშ“.

ეს საბაჟო გამშვები პუნქტი გაიხსნა 2015 წლის 18 ოქტომბერს. ახალი საბაჟო გამშვები პუნქტის გახსნის აღსანიშნავად საქართველო-თურქეთის საზღვრის ამ კონკრეტულ მონაკვეთზე ერთობლივი საზეიმო ღონისძიება გაიმართა, რომელსაც დაესწრნენ ორივე ქვეყნის ოფიციალური წარმომადგენლები: საქართველოს ფინანსთა მინისტრი ნოდარ ხადური, თურქეთის რესპუბლიკის საბაჟო საკითხთა და ვაჭრობის მინისტრი ჯენაფ აშჯი და სხვა მაღალი რანგის სტუმრე-

ბი საქართველოდან და თურქეთიდან.

ახალი საბაჟო გამშვები პუნქტის გახსნას დიდი მნიშვნელობა აქვს როგორც საქართველოს, ასევე თურქეთისათვის. იმთავითვე ითქვა, რომ ახალი საბაჟო-გამშვები პუნქტის ამოქმედება ხელს შეუწყობდა საქართველოსა და თურქეთის მეგობრობისა და პოლიტიკური თუ ეკონომიკური პარტნიორობისა და ამ რეგიონის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებას. რასაკვირველია, განაპირობებდა ორივე ქვეყნის სატრანზიტო პოტენციის ზრდასაც. საყურადღებოა, რომ იმთავითვე ერთ-ერთ მთავარ შედეგად მოაიზრებოდა ადგილობრივი მოსახლეობის დასაქმებაც, როგორც საქართველოს, ასევე, თურქეთის ახლომდებარე სოფლების მოსახლეობისა. ცხადია, რომ ახალი საბაჟო გამშვები ოპუნქტის გახსნით გაიზარდა საქართველოს ჩართულობა საერთაშორისო მიმოსვლაში.

საზღვრის ამ მონაკვეთის როლი ორივე ქვეყნის ეკონომიკურ ცირკულაციაში განსაკუთრებით გამოიკვეთა პანდემიის დროს და გრძელდება დღესაც.

საბაჟო გამშვები პუნქტი მუშაობს 24 საათიანი რეჟიმით. აღსანიშნავია, რომ სარფის საბაჟო-გამშვები პუნქტისაგან განსხვავებით, კარნახში ნაკლები რიგია ქვეითი და მსუბუქი ავტომობილებით გადაადგილების მოსურნე მგზავრებისათვის, რაც განსაკუთრებით მიმიზნველს ხდის კარნახს ტურისტებისათვის. აღსანიშნავია, აქ რომ მგზავრი იღებს სწრაფ და კომფორტულ მომსახურებას საბაჟოს ორივე ნაწილში, როგორც საქართველოს, ასევე თურქეთის მხარეს.

როგორც „კარნახის“ გახსნის საზეიმო ღონისძიებაზე აღინიშნა, „საბაჟო-გამშვებ პუნქტში პირველ ეტაპზე, სპეციალური სასწავლო პროგრამის გავლის საფუძველზე, დაახლოებით 70 პირი (მებაჟე-ოფიცრები, ფოტოსანიტარიული და ვეტერინარული სამსახური, დამხმარე პერსონალი, მოიჯარეები) დასაქმდა, მათგან 80-85% ადგილობრივი მცხოვრებია. საბაჟო გამშვები პუნქტის „კარნახის“ მშენებლობისა და აღჭურვის საერთო ღირებულებამ 11 532 940 ლარი შეადგინა. პროექტის დაწყებიდან დღემდე, სამშენებლო სამუშაოებში 200-მდე მოქალაქე დასაქმდა, აქედან 40-50 მოქალაქე ადგილობრივი მცხოვრებია“, - ნათქვამია შემოსავლების სამსახურის ინფორმაციაში (<https://www.interpressnews.ge/ka/article/350163-sakartvelo-turketis-sazgvarze-axali-sabazho-gamshvebi-punkti-karcaxigaixsna/>).

პირველი დასახლებული პუნქტები არტაანის რეგიონში, რომლებიც გვხვდება კარნახის სბაჟო-გამშვები პუნქტის გავლის შემდეგ არის ქენარბელი, ონჯული, ქაიაბეი და სხვ. აქედან საკმაოდ ახლოსაა გრანდიოზული ქაჯთაციხე. მოსახლეობა ამ სოფლებში, სავარაუდოდ, ქართული წარმომავლობისა არ არის, მაგრამ სამივე პუნქტის მცხოვრებნი პოზიტიურად არიან განწყობილნი საქართველოსადმი და საზღვრის გახსნა ამ მონაკვეთში დადებითად აისახა მათ სოციო-ეკონომიკურ ცხოვრებაზე.

სამცხე-ჯავახეთის რეგიონში საქართველოსა და თურქეთს შორის მოქმედებს უფრო ძველი საბაჟო-გამშვები პუნქტიც, სახელად „ვალე“ - დაბა ვალეს მიმდებარედ ახალციხის მუნიციპალიტეტში, ისტორიულ სამცხეში, მდინარე ფოცხოვისწყლის მარჯვენა ნაპირზე.

ჯავახეთში მოქმედებს სომხეთთან დამაკავშირებელი საბაჟო გამშვები პუნქტიც „ნინონმინდა“, რომელიც მდებარეობს ნინონმინდის მუნიციპალიტეტის, სოფელ სამების ტერიტორიაზე. ეს გამშვები პუნქტიც სართაშორისო სტატუსის მქონეა და სადღეღამისოა

ეთნიკურად განსხვავებული ვითარებაა კარნახისა და ვალეს საბაჟო გამშვები პუნქტების მიმდებარე დასახლებებში საქართველოს მხარესაც. ქართულ მხარეს საზღვართან მდებარე სოფელი კარნახი ეთნიკურად სომხური მოსახლეობისაგან შედგება, ვალე კი - ქართულია, თუმცა იქვე რამდენიმე სოფელში სომხური მოსახლეობაა.

ზოგადად არტაანის რეგიონში ბევრ სოფელში ჯერ კიდევ დარჩენილია მოსახლეობა, რომელიც თავის თავს ქართული წარმომავლობისად მიიჩნევს, თუმცა, კი მათი ამჟამინდელი ეთნიკური იდენტობა თურქულია. ამ მხრივ, განსაკუთრებით ბევრი სოფელი შემორჩენილია ფოცხოვის რაიონში, ასევე, არტაანის რაიონის (არდაჰან მერკეზი) სოფლებში, მცირე რაოდენობით, მაგრამ თავიანთი ქართული წარმოშობა ახსოვთ ჩრდილისა და ერუშეთის ზოგიერთ სოფელშიც.

არტაანის რეგიონის მოსახლეობას დადებითად აღიქვამს საბაჟო გამშვები პუნქტების არსებობას. ბევრმა მთხრობელმა აღნიშნა, რომ თურქეთის ყველაზე ახლო მეგობრები ქართველები არიან. ბევრიც, ვისაც ახსოვს, რომ წარმოშობით ქართველია, აღნიშნავს, რომ ახლა უფრო ადვილად იმოგზაურებენ ისტორიულ სამშობლოში.

კარნახის გამშვები პუნქტის მიმდებარედ, თურქეთის ტერიტორიაზე მოქცეული ჯავახეთისა და ერუშეთის სოფლებში, ისტორიული ქართული მოსახლეობა აღარაა. თითქმის გამქრალია ადგილობრივ

სოფელთა ისტორიული სახელების ცოდნაც ამჟამინდელ მოსახლეობაში. თუმცა, აღსანიშნავია მათი ფრიად დადებითი განწყობა მეზობელი საქართველოსა და ქართველებისადმი.

საბაჟო გამშვები პუნქტის ამოქმედების შემდეგ ეს გზაც დაიკვირთა და გაიზარდა ქართველ ტურსიტთა თუ მომლოცველთა ინტერესიც თურქეთის მხარეს მოქცეული ისტორიული ძეგლებისადმი. ყოველივე ეს დადებითად აისახა მიმდებარე სოფლების მოსახლეობის ეკონომიკურ ყოფაზე. ადგილობრივთა და ქართველ ტურ-ოპერატორთა და ტურისტთა შორის დამყარდა მეგობრული ურთიერთობაც.

დაბა ვალეს 1948 წელს მიენიჭა დაბის სტატუსი, ხოლო 1962 წელს ქალაქი გახდა. ქალაქ ვალეს საბჭოთა პერიოდში საკმაოდ განვითარებული ეკონომიკური მაჩვენებლები ჰქონდა. აქ მოიპოვებოდა მურა ნახშირი, მოქმედებდა ელექტროძრავების ქარხანა და საშენ მასალათა საწარმოები. 1940-იანი წლებიდან გაიზარდა მოსახლეობის რაოდენობა მიმდებარე სოფლებიდან საწარმოებში დასაქმებულთა ხარჯზე. მურა ნახშირის მოპოვება 1970-იანი წლებიდან შემცირდა და ახლა აქ უკვე აღააა საამქროები და საწარმოები. ამჟამად მოსახლეობა ჩაბმულია სასოფლო-სამეურნეო შრომაში. 2014 წლის აღწერის მონაცემებით ქალაქში ცხოვრობს 3646 ადამიანი. ვალეს ისტორია, ტოპონიმიკა და კულტურული მახასიათებლები შესწავლილია მერაბ ბერიძის მიერ (ბერიძე, 2013-ა).

ისტორიული ფოცხოვის ხეობის თურქეთში მოქცეული ნაწილი თურქულად იხსენიება ტოპონიმით „პოსოფ“ (Posof). ადმინისტრაციულად ის წარმოადგენს რაიონსა და რაიონულ ცენტრს, რომელიც მოქცეულია არტაანის (თურქულად „არდაჰან“ – Ardahan) რეგიონში. გეოგრაფიულად ფოცხოვი განთავსებულია ერუშეთის ქედის ჩრდილოეთ კალთებზე, მდინარე ფოცხოვისწყლის მარცხენა ნაპირზე. რაიონული ცენტრი პოსოფი მჭიდროდაა დასახლებული. ქალაქს აქვს ტერასული დაგეგმარება.

ფოცხოვისწყლის თურქეთის ნაწილის არაერთ სოფელს ჯერ კიდევ შემორჩენილი აქვს ისტორიული სახელი, ზოგისა ოფიციალურად შეცვლილია, მაგრამ მოსახლეობამ იცის ძველი სახელებიც და საუბრის დროს სწორედ ძველი სახელით იხსენიებენ ამა თუ იმ სოფელს.

პოსოფის რაიონის შემადგენლობაში შედის 49 სოფელი, მათგან ბევრს მოსახლეობა ჯერ კიდევ იხსენიებს ძველი ქართული სახელებით, თუმცა სოფლების ოფიციალური დასახლებება დიდი ხანია

შეცვლილია. მაგალითად, ასეთია სოფელი ობოლი/ობოლთა, მისი თანამედროვე სახელია Akballı, პაპოლა (Armutveren), ხევათი/ხეოთი (Aşık Üzeyir), ჭილდირეთი (Balğöze), ვახლა (Baykent), ჭილვანა (Binbaşı Eminbey), მერე (Çakırkoç), საღრე (Çambeli), ოხთელი (Çamyazı), ლამიანი (Çayırçimen), შუვანყალი (Gönülaçan), ზენდარი (Gümüşkavak), ბანარხევი (Günbatan), ყოლისწყალი/კოლისწყალი (Gürarmut), გუვანთელი/ჭუვანთელი (İncedere), აგარა (Kaleözü), პეტობანი (Kalkankaya), შურღავლი (Kayınlı), კერდამალა (Kırköy), ჭორჭოვანი (Kopuzlu), ხერთვისი (Sarıçiçek), ჭანჭახი (Savaşır), არილი (Süngülü), საყნაბილი (Sütölük), გერგისუბანი (Taşkıran), ბადელი (Türkgözü), ვარყანა (Ulucam), სათლელი (Yolağzı), საკაბოლი (Yurtbaşı) და სხვა.

აღსანიშნავია, რომ ამ სახელებს ადგილობრივნი ქართული ბგერებით გამოთქვამენ, არ უჭირთ ბგერა ქ-ს, ყ-ს, ჯ-ს ღ-ს და სხვ., წარმოთქმა, რაც მათ მეტყველებას განასხვავებს თურქული წარმომავლობის მოსახლეობის მეტყველებისაგან. სრულიად თავისუფლად ასახელებენ ამ ბგერების შემცველ ტოპონიმებს: ჭანჭახი, ჭალა, ჭინჭრობი, ყველი, ჯაყი და სხვ.

პოსოფის რაიონის საზღვრისპირა სოფლების მოსახლეობის დიდი ნაწილი საზღვრისგადმოღმა სოფლებიდან - ქალაქ ახალციხისდან და მისი სოფლებიდანაა სხვადასხვა დროს მიგრირებული, მათგან უმრავლესობა 1820-იანი წლების ბოლოდანაა ადგილიდან იძულებით აყრილი, ზოგიც საბჭოთა ოკუპაციის შემდეგ. ანუ, დღევანდელ ფოცხოველთა დიდ ნაწილს შეუძლია დაასახელოს თავისი ისტორიული სოფელი. არაერთმა მთხრობელმა მაღლობზეც აგვიყვანა და გვაჩვენა აქეთ საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული სოფლები, სადაც მათი წინაპრები ცხოვრობდნენ, მაგალითად, ნაოხრები, წყალთბილა. ზოგს უმოგზაურია კიდევ წინაპართა სოფლებში, მაგრამ საქართველოს ტერიტორიაზე ადგილზე დამხვედრი მოსახლეობა ეთნიკურად სომეხია და გარკვეულ დაძაბულობასაც ჰქონია ადგილი.

პოსოფის მოსახლეობის მეორე ნაწილი მკვიდრია, ადგილობრივნი არიან მათი წინაპრები, რასაკვირველია, წარმოშობით ქართველნი. მაგალითად ყველის ციხის მიმდებარე სოფლებში მოსახლენი, ჯაყის ციხის ხეობელები და სხვ.

პოსოფის რაიონის მოსახლეობის ერთი ნაწილი მხოლოდ ზაფხულობით სტუმრობს მშობლიურ მხარეს, რადგან საცხოვრებლად გა-

დასულნი არიან თურქეთის მარმარილოს ზღვის რეგიონების ქალაქებში, მაგალითად, ბურსაში, მის რაიონში - ინეგოლში, გემლიკში და სხვ.

ორივე მხარეში, განსაკუთრებით კი ფოცხოვში არსებული ტრადიციული დასახლების ფორმები სრულიად იდენტურია სამცხე-ჯავახეთის ტრადიციული დასახლების ფორმისა. მსგავსია საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობებიც, მეურნეობის ფორმებიც, კვებითი სისტემაც. ძველ ფორმას აქაც წარმოადგენს მიწურბანიანი ნაგებობანი, შედარებით უფრო მცირე რაოდენობით გვხვდება ერდოგვირგვინიანი კომპლექსები, რომლებიც ბევრგან ჯერ კიდევ გამოყენებულია. ცხადია, არის ახალი ტიპის ნაგებობებიც. ძველ სახლებს აქვს კერა, ფურნე, ზოგან კი თონეებიცაა გამართული. ჰორიზონტალურადაა განლაგებული ადამიანთა და საქონლის სამყოფი. კარმიდამოები ზოგან ყორებითაა შემოსაზღვრული. სოფლებს ბევრგან ტერასული დაგეგმარება აქვს. მთის ფერდობზეა გამოჭრილი მიწა და მასში აგებულია მიწურბანიანი სახლები. დაბლობის სოფლებში კი ჰორიზონტალურადაა სახლები დაგეგმარებული და სხლებს ერთმანეთისაგან შუკები გამოყოფს. ძირითადად მისდევენ მესაქონლეობას და მემინდვრეობს. ბევრ სოფელში მკვიდრი მოსახლეობა ააღარაა და იქ სხვადასხვა თურქული ტომები ან ქურთები სახლობენ (არტაანის ძეგლები, 2018). ასეთ სოფლებში, ცხადია, განსხვავებული საყოფაცხოვრებო ტრადიციები თვალსაჩინოა.

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, ფოცხოვისწყლის ხეობის სოფლებში მოსახლეობა ორ ნაწილად იყოფა, მკვიდრებად და საქართველოს საზღვრებში დარჩენილი სამცხის სოფლებიდან გადმოსახლებულთა შთამომავლებად. ორივე მოსახლეობის სოფლები და სამოსახლოები, ცხადია, ტიპური ქართული დასახლების ფორმის მქონეა და ასეთივეა მათი სამეურნეო კულტურაც. საზაფხულო იალაღებიდან საზღვარს აქეთა და იქითა მხარის მწყემსები ხედავენ ერთმანეთის საქმიანობას. კარნახის გადაღმა, თურქეთის ტერიტორიაზე არსებულ ჯავახეთის ნაწილში მკვიდრი მოსახლეობა თითქმის ააღარაა. საზღვართან ყველაზე ახლოს არსებული დასახლებული პუნქტის - ქენარბელის“ მოსახლეობა წარმოშობით ქართველი არაა, არც ონჯულისა და ქაიაბეის მოსახლეობა არაა ქრთული წარმომავლობისა, მაგრამ, ყველგან არის უაღრესად პოზიტიური დამოკიდებულება საქართველოსადმი. თითქმის ყველა მთხრობელმა დაადასტურა სიხარული,

რაც საზღვრის გახსნამ გამოიწვია. მოქმედი საზღვარი, დატვირთული ტრასა, გარკვეული დადებითი შედეგის მომტანია ადგილობრივთა ეკონომიკისთვისაც. საზღვრიდან საკმაოდ დაშორებულ სოფელ ქალაში კი მოსახლეობის ნაწილი წარმოშობით ქართველია. ეს თვალსაჩინოა მათი კულტურულ-სამეურნეო ყოფითაც. ქალები პატივისცემით ეკიდებიან სოფელში შემონახულ ქართულ ეკლესიას.

ფოცხოვის ყველა სოფელში არის ნაეკლესიარები და საკმაოდ კარგად შემონახული ან დანგრეული ციხეები.

პოსოპშიც და კარნახის საბაჟო-გამშვები პუნქტის გადაღმა სახლობენ სხვადასხვა დროს ჩასახლებული თურქებიც, რომელთა სამეურნეო ყოფა, ძირითადად, მესაქონლეობით შემოიფარგლება.

ბოლოსიტყვაობა

საზღვრისპირა რეგიონებს ყოველთვის სპეციფიკური სოციო-კულტურული მახასიათებლები გააჩნიათ, რაც მრავალი ფაქტორით განისაზღვრება. პირველყოვლისა, თავად საზღვარი, როგორც ფიზიკური ბარიერი განსაკუთრებულ განწყობებს აყალიბებს და ზემოქმედებას ახდენს არა მხოლოდ აღქმებზე, არამედ ქცევის მოდელების ფორმირებაზე. სასაზღვრო ზონებში იდენტობისა და კულტურის ყოველდღიურობაში არტიკულაცია განსხვავებულ ფორმებს იღებს იმის მიხედვით, თუ რა ტიპის საზღვართან გვაქვს საქმე, ვინ ცხოვრობს საზღვრების გადაღმა, როგორია მიმდინარე პოლიტიკური და ეკონომიკური პროცესები. გლობალიზებული ეკონომიკის პირობებში იზრდება მოთხოვნილება რეგიონალური ინტეგრაციის პროექტებზე, ჩნდება თავისუფალი ვაჭრობის ზონები. მაღალია ადამიანთა, საქონლის, კაპიტალისა და ინფორმაციის მიმოქცევის მაჩვენებელი, რამაც გავლენა იქონია საზღვრებზე, სასაზღვრო პოლიტიკასა და მმართველობაზე. მიუხედავად 90-იან წლებში გლობალიზაციის დისკურსში წამოყენებული უსაზღვრო მსოფლიოს იდეისა, რაც დეტერიტორიალიზაციას და საზღვრებზე სახელმწიფო კონტროლის შემცირებას გულისხმობდა, საზღვრები ინარჩუნებენ მნიშვნელობას. ისინი არეგულირებენ ინტერაქციებს და ქმნიან ან აფერხებენ კომუნიკაციის სხვადასხვა სახის შესაძლებლობებს.

სასაზღვრო რეგიონია ჭავახეთი, რომელიც სამცხე-ჯავახეთის მხარის ნაწილია და მოიცავს ახლანდელი ასპინძის (ნაწილს), ახალქალაქისა და ნინოწმინდის მუნიციპალიტეტებს. საქართველოს ეს მხარე ესაზღვრება თურქეთის რესპუბლიკასა და სომხეთს. საქართველოს თანამედროვე სახელმწიფო საზღვარი თურქეთის რესპუბლიკასთან სსრკ-ს არსებობის პერიოდში საბჭოთა კავშირის სახელმწიფო საზღვარს წარმოადგენდა. სომხეთ-საქართველოს საზღვარი კი ერთი სახელმწიფოს შიდა საზღვარი იყო, რომელიც უფრო მეტად ადმინისტრაციული დანიშნულებისა იყო. შესაბამისი იყო ურთიერთობების ინტენსივობაც სასაზღვრო ზონებში. ბუნებრივია, თურქეთი, როგორც ნატოს წევრი სახელმწიფო საბჭოთა რკინის ფარდის მიღმა იყო და მიუხედავად იმისა, ან სწორედ იმის გამო რომ საზღვრის მეორე მხარეს ისტორიულად ქართული ტერიტორიები იყო დარჩენილი, კომუნიკაცია იყო მინიმალისებული. ჭავახეთის ტე-

რტორიის ნაწილი მკაცრად კონტროლირდებოდა და საქართველოს დანარჩენი მხარეების წარმომადგენელთათვისაც არ იყო სრულიად ღია. ასეთმა ვითარებამ გავლენა იქონია საზღვრისპირას მცხოვრებთა დამოკიდებულებებზე და შემდგომი ქცევს სტრატეგიებზეც. დამოუკიდებელ საქართველოს კეთილმეზობლური და პარტნიორული დამოკიდებულება აქვს როგორც თურქეთის რესპუბლიკასთან ასვე სომხეთთან. დღეს ამ სახელმწიფოებთან არსებულ საზღვრებზე მოქმედებს საერთაშორისო სასაზღვრო გამტარი პუნქტები: ვალეს (საავტომობილო), კარნახის (საავტომობილო და სარკინიგზო) და ნინოწმინდის (საავტომობილო). მათგან ვალე ყველაზე ძველი პუნქტია, თურქეთის მხარეს „პოსოფი-ტურქგოზუ“-ს პუნქტია, სადაც დღეისათვის მასშტაბური მშენებლობა მიმდინარეობს. კარნახი 2015 წელს გაიხსნა, თურქული მხრიდან გახსნა „აქთაშ-ჩილდრის“ საბაჟო გამშვები პუნქტი. თურქეთ-საქართველოს საბაჟო-გამშვები პუნქტები დიდი დატვირთვით მუშაობენ და სტატუსიდან (საერთაშორისო) გამომდინარე მათზე მოთხოვნილება მზარდია. ჯერ კიდევ 2010 წელს მოენერა ხელი საქართველო-თურქეთის რესპუბლიკას შორის შეთანხმებას სახმელეთო საბაჟო გამშვები პუნქტების ერთობლივი გამოყენების შესახებ, რაც მნიშვნელოვნად ამაღლებს კონტროლის ეფექტურობასა და ამცირებს საზღვრის კვეთისას აუცილებელი პროცედურების ხანგრძლივობას.

სომხეთ-საქართველოს საზღვრის ჯავახეთის მონაკვეთზე სოფელ სამებაში გახსნილია „ნინოწმინდის“ სადღელამისო გამშვები პუნქტი. მისი გახსნა ურთიერთსასარგებლო, პარტნიორულ თანამშრომლობაზე დამყარებული ეკონომიკური პოლიტიკის ნაწილია

სამივე გამშვებ პუნქტზე ინფრასტრუქტურა თანამდროვე სტანდარტებითაა მოწყობილი და საერთაშორისო გადაზიდვებზე ორიენტირებული. ეკონომიკური ურთიერთობები სასაზღვრო ურთიერთობების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიმართულებაა. სახელმწიფოთა მიერ შეთანხმებული პოლიტიკის ფარგლებში განხორციელებული სტრატეგიები აწესრიგებს ფართომასშტაბიან სახელმწიფოთაშორის და საერთაშორისო ურთიერთობებს. ამ პროცესების პარალელურად ადგილობრივ მოსახლეობაც ჩართულია შედარებით მცირემასშტაბიან ეკონომიკურ ურთიერთობებში. ყველაზე თვალსაჩინო ეს ინტერაქცია ვალე-თურქგოზუს საზღვარზეა. პირველყოვლისა ამას განაპირობებს დასახლებული პუნქტების სიახლოვე საზღვართან, ასევე

ინტენსიური მოძრაობა და არანაკლებ, ისტორიული მახსოვრობაც, რომელიც საზღვრის ორივე მხარეს მოსახლეთ გააჩნიათ. ქართველ და თურქ ადგილობრივთა შორის კომუნიკაციას ენობრივი ბარიერის გარდა მნიშვნელოვანი წინაღობა არ აქვს. განსხვავებულია სომეხთა და თურქთა ურთიერთდამოკიდებულება. მათ შორის შედარებით მაღალია უნდობლობა და ამიტომ მინიმალიზებულია პირდაპირი კონტაქტები.

სასაზღვრო ზონის ეთნიკური არაერთგვაროვნება ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორია სასაზღვრო ურთიერთობებში. სასაზღვრო ურთიერთობებში მრავალი აქტორია ჩართული - სამთავრობო, არა-სამთავრობო, მიგრანტები, ადგილობრივი მოსახლეობა და სხვ. რაც განაპირობებს ქვეყნის სხვადასხვა მოდელის განვითარებას. ძირითადი მიმართულებები უსაფრთხოების და ეკონომიკური საკითხებია. მათ შორის მიმართებები საერთაშორისო და ლოკალურ დონეებზე ურთიერთობების მუდმივად კონსტრუქცია-რეკონსტრუქციას მოითხოვს. ამიტომ სასაზღვრო ურთიერთობები მუდმივი ქმნადობის პროცესია, რაც გავლენას სასაზღვრო ურთიერთობების გარდა ყოველდღიურ ყოფაზეც ახდენს და გამორჩეულ მიკროგარემოს აყალიბებს. ჯავახეთის სასაზღვრო ზოლის სპეციფიკა გეოგრაფიულ მახასიათებლებთან, ისტორიულ კონტექსტთან და მოსახლეობის ეთნიკურ არაერთგვაროვნებასთან ერთად სასაზღვრო ინტერაქციის ინტენსიურობითაც განისაზღვრება.

კვლევამ ცხადყო ქართული კულტურის ელემენტების სიმყარე ჯავახეთში. ტრადიციული კულტურის ელემენტთა ნაწილი შეცვლილია, თუმცა დღემდე შემორჩენილი. ცხადია, ყველაზე თვალსაჩინოდ ცვლილებები მატერიალურმა კულტურამ განიცადა, მაგალითად, მოსახლეობის უდიდესი ნაწილი დღეს ახალი ტიპის სახლებში ცხოვრობს, თუმცა შემორჩენილია მესხური სახლები, რომელთა ნაწილიც ისევ გამოიყენება საცხოვრებლად, ნაწილს ახალ ფუნქცია აქვს და ისევ არის ყოფაში, ახლა უკვე როგორც ძველი, ტრადიციული კულტურის რეპრეზენტირების საშუალება დამთავალიერებლისთვის. შენარჩუნებულია მეურნეობის ძირითადი ტრადიციული დარგები, შეინიშნება ტრადიციულ ტერასათა აღდგენის მაგალითებიც. სრულადაა შენარჩუნებული ტრადიციული სამზარეულო. სახეცვლილია სამეურნეო იარაღები და ძირითადად ახალი ტექნოლოგიებითაა ჩანაცვლებული. შიდა ინტერეთნიკური ურთიერთობები ემყარება განსა-

ხლების მახასიათებლებს (სიმჭიდროვე, მანძილი, დისპერსიულობა) და ძირითადად კეთილმეზობლურ დამოკიდებულებებზეა აგებული. განსაკუთრებულ როლს ასრულებს რელიგიური შემწყნარებლობა და რეგიონში მოქმედ რელიგიურ ორგანიზაციათა ურთიერთდამოკიდებულება. დიდია სახელმწიფოს როლი, რაც განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს ენის სახელმწიფო პროგრამების განხორციელების შედეგად სახელმწიფო ენის პოზიციების გაძლიერებაში.

ზემოთქმულის შეჯამების შედეგად შეიძლება დავასკვნათ, რომ სასაზღვრო ზონებში ურთიერთობების ფორმასა და ხარისხს საზღვრის ორივე მხარეს მცხოვრები ადამიანების მიერ საზღვრის აღქმა, საკუთარი და მეზობლების იდენტობის განსაზღვრა, ისტორიული მეხსიერება და ტერიტორიული სიახლოვე განაპირობებენ.

ბიბლიოგრაფია:

ალავერდაშვილი, 2013 – ქეთევან ალავერდაშვილი, საწესო ფერხულების შესწავლისათვის, კრ., ვერა ბარდაველიძე – 110, თბ., 2013.

არტაანის ძეგლები, 2018 - არტაანის ქართული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები (საფორტიფიკაციო, საკულტო, საკომუნიკაციო და საყოფაცხოვრებო არქიტექტურის ნიმუშები), ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი, თბ., 2018.

ბერიაშვილი, 1973 - ლ. ბერიაშვილი, მიწათმოქმედება მესხეთში, თბ., 1973.

ბერიაშვილი, 1985 - ლ. ბერიაშვილი, ტერასული მიწათმოქმედება საქართველოში, წიგნიდან - საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი, მასალები, მემინდვრობა, „მეცნიერება“, თბ., 1985.

ბერიძე, 2013-ა – მერაბ ბერიძე, ვალე, – კრ. გულანი, 13, „ახალციხის უნივერსიტეტი“, ახალციხე, 2013.

ბერიძე, 2013-ბ - მ. ბერიძე, მაჰმადიანი მესხების ფესვები და დღევანდელი მდგომარეობა, ახალციხე, 2013.

ბერიძე, 1992 - მ. ბერიძე, ჭავახეთი (ტოპონიმიკური ანალიზი), თსუ, თბ., 1992.

ბერიძე, გუჯეჯიანი 2010 – მ. ბერიძე, რ. გუჯეჯიანი, „ზიარეთობის“ ტრადიცია ისტორიულ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, – საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „დიდაქარობის“ (მაისი, 2010) მასალები. ხულო-დიდაქარა, 2010. გვ., 175-179.

ბერძენიშვილი, 1985 - დ. ბერძენიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან (ზემო ქართლი - თორი, ჭავახეთი), თბ., 1985.

ბერძენიშვილი, 1964 - ნ. ბერძენიშვილი, ჭავახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური (საანგარიშო მოხსენება), - საქართველოს სიტორიის საკითხები, ნ. 1. თბ., 1964.

ბოჭორიძე, 1992 – გ. ბოჭორიძე, მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, შენიშვნები, საძიებლები და სესავალი დაურთეს: დ. ბერძენიშვილმა, ლ. მელიქიშვილმა, ლ. ხუციშვილმა, თბ., „მეცნიერება“, 1992.

გასიტაშვილი, 1972 - გ. გასიტაშვილი, ხის დამუშავების ხალხური წესები მესხეთ-ჯავახეთში., - წიგნიდან „მესხეთ-ჯავახეთი, მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბ., 1972.

გედევანიშვილი, 1933 - რ. გედევანიშვილი, მსხვილფეხა რქიანი საქონელი, თბ., 1933.

გონგაძე, 2016 - მ. გონგაძე, რელიეფის ანთროპოგენური ცვლილებები სამცხეში, - კრ., ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ზუსტ და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა ფაკულტეტის გეოგრაფიის დეპარტამენტის გამოყენებითი ეკოლოგიის ინსტიტუტის (გეკო) შრომათა კრებულში სამეცნიერო კონფერენციის მასალები „რეგიონული განვითარების პერსპექტივები: სამცხე – ჯავახეთი“, თბ., 2016.

გორგაძე, 1958 - ალ. გორგაძე, საქართველოს სელი (ფილოგენეტიკური მიმოხილვა), თბილისის ბოტანიკური ინსტიტუტის შრომები, XIX, თბ., 1958

ვახუშტი ბაგრატიონი, 1973 - ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, - ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, თბ., 1973.

თაყაიშვილი, 1991 – ექვთიმე თაყაიშვილი, 1991 _ ე. თაყაიშვილი, თაყაიშვილი ე. სამუსულმანო საქართველო, დაბრუნება, მრავალტომეული, ტ. I, გ. შარაძის საერთო რედაქციით, თბ., 1991.

თევზაძე, 2016 - რ. თევზაძე, სამცხე-ჯავახეთის რეგიონის ეკონომიკური განვითარების თანამედროვე პარადიგმა, - კრ., ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ზუსტ და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა ფაკულტეტის გეოგრაფიის დეპარტამენტის გამოყენებითი ეკოლოგიის ინსტიტუტის (გეკო) შრომათა კრებულში სამეცნიერო კონფერენციის მასალები „რეგიონული განვითარების პერსპექტივები: სამცხე-ჯავახეთი“, თბ., 2016.

თოლორდავა, მაღლაკელიძე 2016 - რ. თოლორდავა, რ. მაღლაკელიძე, სამცხე-ჯავახეთის სამრეწველო პოტენციალის ტერიტორიული განაწილების გეოგრაფიული ანალიზი, - კრ., ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ზუსტ და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა ფაკულტეტის გეოგრაფიის დეპარტამენტის გამოყენებითი ეკოლოგიის ინსტიტუტის (გეკო) შრომათა კრებული, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები „რეგიონული განვითარების პერსპექტივები: სამცხე – ჯავახეთი“, თბ., 2016.

თუმანიშვილი, 2000 - დ. თუმანიშვილი (რედ.) საქართველოს მეგზური 1. ჯავახეთი, თბ. 2000

იველაშვილი, 2009 – თ. იველაშვილი, კათოლიკობა საქართველოში, „უნივერსალი“, თბ., 2009.

იველაშვილი, 1987-ა - თ. იველაშვილი, საქორწინო წეს-ჩვეულებანი სამცხე-ჯავახეთში, თბ., 1987.

იველაშვილი, 2020 - თ. იველაშვილი, ტრადიციული ხალხური სამზარეულო სამცხე-ჯავახეთში, თბ. 2020.

იველაშვილი, 2009 - თ. იველაშვილი, ქალის უფლებრივ-ქონებრივი მდგომარეობა და „სყიდვითი ქორწინების“ საკითხი სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობაში, - წიგნიდან „ქალის უფლებრივ-ქონებრივი მდგომარეობა სამხრეთ საქართველოში“, „უნივერსალი“, თბ., 2009. გვ., 121-166.

იველაშვილი, 1987-ბ - თ. იველაშვილი, ხალხური სანახაობითი წარმოდგენების ელემენტები საქორწინლო რიტუალში, - მსე თბ., 1987.

~

კეცხოველი, რამიშვილი, ტაბიძე 1960 - ნ. კეცხოველი, მ. რამიშვილი, დ. ტაბიძე, საქართველოს ამპელოგრაფია, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, თბ., 1960.

მაისურაძე 1981 - ი. მაისურაძე, ქართული გვარსახელები, თბ., 1981.

მაკალათია 1972 - მ. მაკალათია, მესაქონლეობა მესხეთში (სამცხე-ჯავახეთი),- წიგნიდან „მესხეთ-ჯავახეთი, მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბ., 1972.

მაკალათია, 1938 - ს. მაკალათია, მესხეთ-ჭავჭავეთი, თბ., 1938.

მაკალათია, 1972 - მ. მაკალათია, ნესაქონლეობა მესხეთში (სამცხე-ჯავახეთი), - წიგნი „მესხეთ-ჭავჭავეთი, (მასალები მესხეთ-ჭავჭავეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის), აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი, თბ., 1972.

მასალები, 1976 - მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის, აკად. ი. ჯავახიშვილის საერთო რედაქციით, 5 ტომად, ტ., პირველი, აღმშენებლობა და ავეჯი, თბ., „მეცნიერება“, 1976.

მასალები, 1979 - მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის, აკად. ი. ჯავახიშვილის საერთო რედაქციით, 5 ტომად, ტ., II, ნაწილი I, მეჭურჭლეობა, თბ., „მეცნიერება“, 1979.

მასალები, 1982 - მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის, აკად. ი. ჯავახიშვილის საერთო რედაქციით, 5 ტომად, ტ., II, ნაწილი II, ქსოვა, ღებვა, ქარგვა, თბ., „მეცნიერება“, 1982.

მასალები, 1983 - მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის, აკად. ი. ჯავახიშვილის საერთო რედაქციით, 5 ტომად, ტ., III, ნაწილი I, ტანისამოსი, თბ., „მეცნიერება“, 1983.

მასალები, 1986 - მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის, აკად. ი. ჯავახიშვილის საერთო რედაქციით, 5 ტომად, ტ., III, ნაწილი II, საჭმელ-სასმელი, თბ., „მეცნიერება“, 1986.

მასალები, 1987 - მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და წვრილი ხელოსნობის ისტორიისათვის, აკად. ი. ჯავახიშვილის საერთო რედაქციით, 5 ტომად, ტ., IV, ნაწილი II, სოფლის მეურნეობის დარგები, თბ., „მეცნიერება“, 1987.

მასალები, 1989 - მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის, ტომი IV, ნაწილი III, სოფლის მე-

ურნეობის დარგები, თბ., 1989.

მასალები, 1992 - მასალები საქართველოს შინამრეწველობისა და ხელოსნობის ისტორიისათვის, ტომი V, მეურნეობის სხვადასხვა დარგი და ზოგიერთი ყოფითი რეალია, თბ., „მეცნიერება“, 1992.

მელიქიშვილი, 2000 - ლ. მელიქიშვილი, ეთნოკონფლიქტი და საზღვრისპირა ეთნოუმცირესობები, - მესხეთი ისტორია და თანამედროვეობა, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალი, ახალციხე, 2000.

მელიქიშვილი, 2019 - ლ. მელიქიშვილი, ტრადიციული კულტურა და საზოგადოება, თბ., 2019.

მელიქიშვილი, 1998 - ლ. მელიქიშვილი (რედ.) კონფლიქტური სიტუაციები პოლიეთნიკურ საზოგადოებაში, თბ., 1998.

მინდაძე, ჩირგაძე, 2000 - ნინო მინდაძე, ნინო ჩირგაძე, სამცხე-ჯავახეთის ტრადიციული სამედიცინო კულტურის ისტორიიდან, - მესხეთი ისტორია და თანამედროვეობა, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალი, ახალციხე, 2000.

მოლოდინი, 1972 - მღებრობა მესხეთ-ჯავახეთში, - წიგნიდან „მესხეთ-ჯავახეთი, მასალები მესხეთ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბ., 1972.

მოლოდინი, 1985 - ლ. მოლოდინი, სელი, - საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი, მასალები, მემინდვრეობა, თბ., 1985.

მოლოდინი, 1963 - ლ. მოლოდინი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან (ხალხური ზეთსახდელი იარაღები), თბ., 1963.

ნარიმანიშვილი, 2019 - დ. ნარიმანიშვილი, საქართველოს ციკლოპური სიმაგრეები, თბ., 2019.

ოთხმეზური, 1981 - გ. ოთხმეზური, სამეფო და საუფლისწულო მი-

ნათმფლობელობა, წიგნში XII XIII საუკუნეების მიჯნის ქართული ლაპიდარული წყაროები როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1981.

ორბელიანი, 1949 - სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, ქართული, რომელი არს ლექსიკონი, ს. ორდანიშვილის რედაქციით, სახელგამი თბ., 1949.

პაპუაშვილი, 2002 - ნ. პაპუაშვილი, მსოფლიო რელიგიები საქართველოში, თბ., 2002.

რუხაძე, 1999 - ჯ. რუხაძე, ბუნების ძალთა აღორძინების ხალხური დღესასწაული საქართველოში (ბერიკაობა-ყეენობა), თბ., 1999.

რუხაძე, 1985 - ჯ. რუხაძე, საცხველი, - საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი, მასალები, თბ., 1985.

რუხაძე, 2000 - ჯულიეტა რუხაძე, ქართული ხალხური დღესასწაულის (ბერიკაობა -ყეენობა) დამახასიათებელი რიტუალი სამცხე-ჯავახეთში, - მესხეთი ისტორია და თანამედროვეობა, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალი, ახალციხე, 2000.

რუხაძე, - ჯ. რუხაძე, ცოცხალი ისტორიები, სამცხე-ჯავახეთი, „სემდ“ ფონდი.

საქართველოს სტატისტიკის სახელმწიფო დეპარტამენტი, 2004 - საქართველოს მოსახლეობის 2002 წლის პირველი საყოველთაო ეროვნული აღწერის ძირითადი შედეგები, საქართველოს სტატისტიკის სახელმწიფო დეპარტამენტი, თბ., 2004.

სილოგავა, 1994 - ვ. სილოგავა, კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა, თბ., 1994.

სილოგავა, 2000 - ვ. სილოგავა, სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები. კატალოგი-გზამკვლევი, ახალციხე, 2000.

სტატისტიკის ეროვნული სამსახური (საქსტატი), მოსახლეობის 2014 წლის საყოველთაო აღწერის ძირითადი შედეგები, - <http://>

census.ge/files/results/Census%20Release_GEO.pdf

სიხარულიძე, 1958, – იური სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმისა, წ., I, ბათუმი, 1. 1958.

სოსელია, 1972 - ლ. სოსელია, ოქრომჭედლობის შესწავლისათვის მესხეთში, - წიგნიდან „მესხეთ-ჭავჭავეთი, მასალები მესხეთ-ჭავჭავეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბ., 1972.

ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეები, 2020 - ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეები, I ტომი, (მტკვრის აუზის ფორტიფიკაციები), ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი, თბ., 2020.

ფრონელი, 1991 - ალ., ფრონელი, დიდებული მესხეთი, თბ., 1991.

ფუტკარაძე, 2000 – თამაზ ფუტკარაძე, სამცხე-ჯავახეთში ჩასახლებულ მიგრანტთა სამეურნეო ეკონომიკური ადაპტაციის საკითხები, – მესხეთი ისტორია და თანამედროვეობა, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ახალციხის ფილიალი, ახალციხე, 2000.

ქართველიშვილი, მეგრელიძე, ქურდაშვილი 2016 - ლ. ქართველიშვილი, ლ. მეგრელიძე, ლ. ქურდაშვილი სამშენებლო-კლიმატური ნორმები სამცხე-ჯავახეთის რეგიონში, კრ., ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ზუსტ და საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა ფაკულტეტის გეოგრაფიის დეპარტამენტის გამოყენებითი ეკოლოგიის ინსტიტუტის (გეკო) შრომათა კრებული, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები „რეგიონული განვითარების პერსპექტივები: სამცხე-ჯავახეთი“, თბ., 2016.

ქუქჩიშვილი, 2007 - ზ. ქუქჩიშვილი, საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი სოფელ ხიზაბავრაში, - ჟ. ამირანი, 2007.

ქუქჩიშვილი, 1998 - ზ. ქუქჩიშვილი, სოფელი ხიზაბავრა, თბ., 1998.

ყარაულაშვილი, 1972 - ც. ყარაულაშვილი, ხალხური ფეიქრობა მესხეთ-ჯავახეთში, - წიგნიდან „მესხეთ-ჯავახეთი, მასალები მესხე-

თ-ჯავახეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბ., 1972.

შილაკაძე, 1985 - მ. შილაკაძე, ხელსაფქვავი, საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი, მასალები, მემინდვრეობა, თბ., 1985.

ჩირგაძე, 2005- ნ. ჩირგაძე, ეპილეფსიის მკურნალობის ხალხური ტრადიციები სამცხე-ჯავახეთში, - მსე, XXV, თბ., 2005.

ჩიტაია, 1997-ა - გ. ჩიტაია, ეთნოგრაფიული მასალები ტერასული მინათმოქმედებისათვის ჯავახეთში, - შრომები ხუთ ტომად, ტ. პირველი, თბ., 1997.

ჩიტაია, 1926 - გ. ჩიტაია, გლეხის სახლი ქვაბლიანში, - კრ. მიმო-მხილველი, ტ. პირველი, თბ., 1926.

ჩიტაია, 2001 - გ. ჩიტაია, შრომები, ტ., მესამე, თბ., 2001.

ჩიტაია, 1997-ბ - გ. ჩიტაია, საქართველოსა და კავკასიის სამეურ-ნეო იარაღების ისტორიისათვის, - შრომები ხუთ ტომად, ტ. პირველი, თბ., 1997.

ჩიტაია, ხაზარაძე, 1985 - გ. ჩიტაია, მ. ხაზარაძე, მარცვლეულის გა-სანიავებელი იარაღები, - საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიუ-ლი ატლასი, მასალები, მემინდვრეობა, თბ., 1985.

ჩიტაია, ჯალაბაძე 1985 - გ. ჩიტაია, გ. ჯალაბაძე, უღლები და აპე-ურები, - საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ატლასი, მასა-ლები, მემინდვრეობა, თბ., 1985.

ჩიქოვანი, 1967 - თ. ჩიქოვანი, ამიერკავკასიის ხალხურ საცხოვრე-ბელ ნაგებობათა ისტორიიდან (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული გამოკ-ვლევა), თბ., 1967.

ჩიქოვანი, 1960 - თ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური საცხოვრებე-ლი, თბ., 1960.

ჩიჭავაძე, 1976 - ნ. ჩიჭავაძე, საქართველოს ტერასული მინა-თმოქმედება, ბათუმი, 1976.

ჩუბინაშვილი, 1924 - გ. ჩუბინაშვილი, ქართლის დარბაზი, თბ., 1924.

ჩუბინაშვილი, 1963 - ტ. ჩუბინაშვილი, ამირანის გორა. მასალები მესხეთ-ჭავჭავეთის უძველესი ისტორიისათვის, თბ., 1963.

ჩუბინაშვილი, 1970 - ტ. ჩუბინაშვილი, ენეოლითური და ადრებრინჯაოს კულტურა. საქართველოში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I, გვ. 129-200. თბ., 1970.

ჩხიკვაძე, 1960 - გრ., ჩხიკვაძე, ქართული ხალხური სიმღერა. ტომი I, თბ., 1960.

ხოსიტაშვილი, 1972 - ს. ხოსიტაშვილი, ქორწინების წესები მესხეთ-ჭავჭავეთში, (მასალები), - მესხეთ-ჭავჭავეთი, მასალები მესხეთ-ჭავჭავეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, „მეცნიერება“, თბ., 1972.

ჭიჭინაძე, 2004 - ზაქარია ჭიჭინაძე, ქართველთა გამუსლიმება, „არტანუჯი“, თბ., 2004.

ხუციშვილი, 2004 - ქეთევან ხუციშვილი, რელიგიური სიტუაციის ცვლილება და უსაფრთხოების პრობლემა თანამედროვე საქართველოში, თბ., „მემატიანე“, 2004.

ჭავჭავეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი, 2012 - ჭავჭავეთის ეპიგრაფიკული კორპუსი, გამოსაცემად მოამზადეს: ვ. სილოგავამ, ლ. ახალაძემ, მ. ბერიძემ და ა. შ.; რედაქტორი: ზ. ალექსიძე; ახალქალაქის უმაღლესი საგანმანათლებლო დაწესებულება – კოლეჯი, ახალციხის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი, „ნეკერი“, 2012.

ჭავახიშვილი, 2016 - ჭავახიშვილი ივ., საქართველოს საზღვრები, თბ., 2016.

ჭალაბაძე, 1972 - გ. ჭალაბაძე, მემინდვრეობა მესხეთ-ჭავჭავეთში, - წიგნი „მესხეთ-ჭავჭავეთი, მასალები მესხეთ-ჭავჭავეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის“, თბ., 1972.

ჭაფარიძე, 1998 - მიტროპოლიტი ანანია (ჭაფარიძე), მესხეთი (ქართველთა გამაჰმადიანება), თბ., 1998.

Лич, 2001 - Лич Э., Логика взаимосвязи символов, К использованию структурного анализа в социальной антропологии, М. 2001.

Март, 1904 - Март Н. Дневник поездки в Шавшию и Кларджию, ბოგბბი: Георгий Мерчул, Житие св. Григория Хандзтийского. - Тексты и разыскания по армяно- грузинской филологии, кн. VII, С.- Петербург, 1904.

Теория культуры, 2008 - Теория культуры ред. Иконникова С.Н. и Большаков В. П. Питер, М-СПб, 2008 .

Agnew, 2001 - Agnew J., "Bordering Europe and Bounding States: The 'Civilizational' Roots of European National Boundaries", in Kaplan D. and Hakli J. (eds.), Borderlands and Place, New York, Rowman & Littlefield. 2001.

Balibar, 1998 - Balibar E., "The Borders of Europe", in Cheah P. and Ronbins B. (eds.) Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press. 1998.

Bechev, Nicoladis, 2010 - Bechev D., Nicoladis K., "Introduction: Frontiers, Memory, and Conflict in the Mediterranean", in Mediterranean Frontiers: Borders, Conflict and Memory in a Transnational World. London, Tauris Academic Studies. 2010.

Castells, 1994 - Castells M., The Rise of the Network Society, London, Blackwell. 1994.

Cooper, Anthony; Perkins, Chris (2012): Cooper, Anthony; Perkins, Chris Borders and status-functions: An institutional approach to the study of borders. In: European Journal of Social Theory 15 (1), S. 55–71.)

Dalby, O'Tutathail, 1998 - Dalby S. O'Tutathail G Rethinking Geopolitics, London, Routledge. 1998.

Djikink, 1996 - Djikink G. National Identity and Geopolitical Visions: Maps of Pride and Pain, London, Routledge. 1996.

Eriksen, 1993 -Eriksen T. H., Ethnicity and Nationalism. Anthropological perspectives, Pluto Press, London-Baulder, Colorado, 1993.

Gallardo, 2009 - Gallardo, M. E., Johnson, J., Parham, T. A., & Carter, J. A. Ethics and multiculturalism: Advancing cultural and clinical responsiveness. *Professional Psychology: Research and Practice*, 40(5), 425–435. <https://doi.org/10.1037/a0016871>, 2009.

Haller, 2005 - Haller D. dtv-Atlas Ethnologie, Deutscher Taschen Verlag, Munchen 2005.

Hartshorne, 1933 - Hartshorne R. “Geographic and Political Boundaries in Silesia”, *Annals of the Association of American Geographers*, 23, 4, pp. 195-228. 1933.

Houtum van, Naerssen van, 2002 - Houtum H. van, Naerssen T. van “Bordering, Ordering, and Othering”, *Journal of Economic and Social Geography*, 93, 2, pp. 125-136, 2002

Houtum van, 2005 - Houtum H. van, “The Geopolitics of Borders and Boundaries”, *Geopolitics*, 10, 4, pp. 672-79, 2005

Kramsch, 2010 - Kramsch O. “Regulating European borders: a cultural perspective”, in *Innovative regulatory approaches: coping with Scandinavian and European policies*, New York, Nova Science Publishers.

Kristof, 1959 - Kristof Ladis D. The nature oft frontiers and boundaries, *Annals Assoc Amer Geog.*, 1959.

Lefebvre, 1972 - Lefebvre, H. *Das Alltagsleben in der modernen Welt*. Frankfurt: Suhrkamp. 1972.

Longo, 2018 - Longo Matthew, *The politics of borders. Sovereignty, Security and the citizen after 9/11*. Cambridge University Press),

Lubkemann, 2010 - Lubkemann S. C. *Culture in Chaos: An Anthropology of the Social Condition in War* University of Chicago Press, 2010.

Macionis, 1995 - Macionis J.J., *Sociology*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey 07632, 1995.

Mainhof, 2002 – Mainhof U., *Living (with) Borders: Identity Discourses on*

East-West Borders in Europe (Routledge Revivals) 2002.

Minghi, 1963 – Minghi J. Boundary studies in political geography, *Annals of the Association of American Geographers*: Vol. 53,1963.

McCall, 2013 - McCall C. Conflict Amelioration and European Union Cross-Border Co-operation (forthcoming).

Newman, 2011 - Newman D. “Contemporary Research Agendas in Border Studies: An Overview”, in Wastl-Water D. (ed.), *Ashgate Research Companion to Border Studies*, Ashgate Publishers, pp. 33-47.

Paasi, 1996 - Paasi A. *Territories, Boundaries and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*, New York, John Wiley, 1996.

Popescu, 2011 - Popescu G *Bordering and Ordering the Twenty-First Century: Understanding Borders*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield. 2011.

Ratzel, 1897 – Razel F., *Politische Geographie*, Verlag von R. Oldenburg 1897

Scott, 2011 - Scott J.W. “Borders, Border Studies and EU Enlargement”, in *Ashgate Research Companion of Border Studies*, Aldershot, Ashgate Publishing, pp. 123-142, 2011.

Urry, 1999 - Urry, J. Globalization and Citizenship. *Journal of World-Systems Research*, 5(2), 310–324. <https://doi.org/10.5195/jwsr.1999.137>.

Yiftachel, 1999 - Yiftachel O. “Between Nation and State: “Fractured” Regionalism among Palestinian-Arabs in Israel”, *Political Geography*, 18, 3, pp. 285-307.

Wellman, 2001 - Wellman, B. Computer Networks as Social Networks. *Science*, 293, 2031-2034. 2011.

იხილეთ შემდეგი მასალები:

<https://apa.gov.ge/ge/biomravalferovneba/djavaxetis-daculi-teritoriebis-biomravalferovneba>

<https://mepa.gov.ge/Ge/Page/RegisterofAgriculturalCooperatives>.

<https://mepa.gov.ge/Ge/Page/ServicesGuide>.

<https://commerciant.ge/news/busuness/vardziis-terasebze-gaugebrobebia-da-amaze-momavalshi-visaubreb-giorgi-natenadze>.

<https://www.interpressnews.ge/ka/article/350163-sakartvelo-turketis-sazgvarze-axali-sabazho-gamshvebi-punkti-karcaxi-gaixsna/>).

THE NATIONAL PARLIAMENTARY LIBRARY OF GEORGIA

**ROZETA GUJEJANI, KETEVAN KHUTSISHVILI,
MIRIAN KHOSITASHVILI**

**SOCIO-CULTURAL CHARACTERISTICS AND TRANSBORDER
RELATIONS OF GEORGIAN BORDERLANDS**

JAVAKHETI

TBILISI
2023

UDC:

EDITOR: **ACADEMICIAN JABA SAMUSHIA**

REVIEWERS:

PROF.

MERAB BERIDZE

PROF.

TAMAZ PUTKARADZE

DESIGN:

GIGI GELASHVILI

ISSN:

© THE NATIONAL PARLIAMENTARY LIBRARY OF GEORGIA

© ROZETA GUJEJANI

© KETEVAN KHUTSISHVILI

© MIRIAN KHOSITASHVILI

CONTENT:

PREFACE	132
THEORETICAL ASPECTS OF BORDER STUDIES.	135
SOCIO-CULTURAL AND ECONOMIC TRADITIONS AND MODERNITY OF JAVAKHTI	150
ETHNIC AND RELIGIOUS SITUATION IN JAVAKHETI.	194
BORDER RELATIONS IN HISTORICAL SAMTSKHE-JAVAKHETI	204
CONCLUSIONS	210
BIBLIOGRAPHY	213

PREFACE

The research was prepared within the framework of the program for the promotion of scientific research projects studying the border regions of Georgia grant project BRG-I-22-282 "Socio-cultural characteristics and border relations of the border regions of Georgia - Javakheti" (project leader Prof. Rozeta Gujejiani) supported by the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG). The research team consisted of Doctor of History, Prof. Rozeta Gujejiani (project leader). Doctor of History, Prof. Ketevan Khutsishvili, Doctor of Ethnology Mirian Khositashvili, Assistant Boris Komakhidze and Shemsetin (Giorgi) Iremadze, who was in charge of the logistics in the Republic of Turkey.

The research is based on data of ethnographic research carried out in the summer and autumn of 2022 in Georgia: Javakheti and Samtskhe (Akhalkalaki, Ninotsminda and Akhaltsikhe municipalities) and the Republic of Turkey (Ardahan province). The research aimed to study the socio-cultural characteristics of Javakheti as a border zone; the influence of the border as a physical reality; the attitude towards the border and the functioning of the border in Javakheti.

The history of scientific study of Meskheta is long and multifaceted. It is known that Georgian ethnographers have been interested in the traditional being and culture of Samtskhe-Javakheti since early times. Along with the richest historiographical studies, the authors of which are great Georgian historians: Mikheil Tamarashvili, Alexandre Froneli, Ivane Javakhishvili, Shota Lomsadze, Metropolitan Anania Japaridze and others, Ivane Gvaramadze, Zakaria Chichinadze, Giorgi Chitaia, Sergi Makalatia, Zurab Kukchishvili, in terms of studying the ethnography of Javakheti, are the greatest. The contribution of Tsiuri Lapachi, Tina Ivelashvili and others must be mentioned as well. The richest ethnographic information is preserved in the materials collected by Ivane Javakhishvili in 1935, which were published in the form of five volumes later. In recent years the field diary of Julieta Rukhadze have been published and enriched the studies of South Georgia. Very Important are the linguistic works, in which linguistic and ethnograph-

ic data are intertwined, for example, Merab Beridze's monographs and articles, works of writer and scientist Giorgi Zedginidze, etc.

Of course, our goal was to use the rich scientific base and compare it with the current situation. An analysis of the sources and scientific literature regarding the issue was carried out, and then was planned a fieldwork to study modern realities. The ethnographic fieldwork data is the main part of our research.

The research was conducted by the use of qualitative methods. The main method was the field-ethnography. The simple and participant observation, interviewing methods (namely: semi-structured, open, in-depth interviews, biographical and focused interviews) were the main research tools. The analysis of the sources and scientific literature regarding the research topic was carried out, the results obtained by quantitative methods (statistical data) were also used, and the data were recorded in the form of photography and audio-video recordings.

The methodological framework of the research was determined by the theory of social construction of space, the theory of "making" of borders, and the theory of functionality. A comparative approach was also used in both diachronic (historical-typological comparison) and synchronic (comparative analysis of the existence of different sides of the border) point of view. Within these approaches, modern terminological apparatus and concepts of modern authors were used.

As a result of the research, a more or less complete picture of Javakheti being has been displayed, taking into account the correlation of geographical borders with conceptual, symbolic or imaginary borders.

The novelty of the research is the perspective on everyday life through the light of existence of the borders. The main research questions were the following: what are the socio-cultural characteristics of the southern border region of Georgia - Javakheti, how border relations affect it, whether borders create a specific type of culture and what development trends are observed there.

The monographic research includes a general description of the region; A brief overview of historical sources and scientific literature, as well as the analyses of the type of settlement, residential and agricultural buildings, agricultural culture, auxiliary branches of agriculture,

family and social life, forms of solidarity, religious situation, ethnic diversity and traditional experience of peaceful coexistence, difficulties of the post-Soviet period, the description and analysis of the relationship between traditional culture and modern challenges and border communication.

The monograph is also consists the part of the data obtained by the ethnographic expedition carried out in 2015. This expedition was conducted within the framework of the project: "Primary inventory of the intangible cultural heritage of Khertvisi-Vardzia-Oloda cultural landscape in Aspindze Municipality" supported by the Georgian National Agency for Cultural Heritage Preservation. The project was carried out under the leadership of Rozeta Gujejiani. Rozeta Gujejiani, Giorgi Avtandilashvili, Sofo Sarishvili and Giorgi Maghradze conducted the ethnographic field research and collected the ethnographic data. The consultant of the project was professor Merab Beridze, architect Davit Japaridze and terrace farming specialist Giorgi Butskhrikidze.

The authors of the monograph express their gratitude to the local community, administration, clergy and our interlocutors of Javakheti region for their warm hospitality and assistance during the field research. We are especially grateful to Temur Khositashvili, Neli Zedginidze, Giorgi Natenadze, Jemal Datashvili, Giorgi Muradashvili, Vardan Sukiasyan, Armine Akobyan, Lena Melikidze-Aspanidze, Durmishkhan Aspanidze, and also to the residents of Potskhovi and Chrdili regions in Turkey.

Special gratitude to the National Parliamentary Library of Georgia as a co-funding organization, which made possible the publication of this book.

The paper uses photos of the ethnographic expedition 2022 (R. Gujejiani, K. Khutsishvili, M. Khositashvili), the expedition 2015 (R. Gujejiani, G. Avthandilashvili, S. Sarishvili, G. Maghradze), photos by Giorgi Maghradze and Giorgi Muradashvili taken in different years and the map preserved in the National Library of the Parliament of Georgia.

The work is intended for representatives of scientific circles and a wide circle of interested society.

THEORETICAL ASPECTS OF BORDER STUDIES

Borders, as a tools of spatial organization of society, have always been important for humanity, however, the formation of border studies as a special scientific field is a relatively new fact The interest to this issue has increased especially after scientists realized the contradictory nature of borders and their influence on societies not only spatially-geographically, but also in terms of meaning-hierarchical organization as well.

After the collapse of the USSR, the instability of the global economy and security concerns related to terrorism added even more weight to border studies.

According to modern approaches, borders, on the one hand, are considered as a tool of geopolitical division, however, in addition to interstate borders, cultural, symbolic and different types of social borders are now in the focus of scholarly interest. The border issues are increasingly discussed in the discourse of identity and the everyday life. Various scientific-research questions are related to the change of the meanings of the borders, the presence or absence of economic ties and their impact on regional development, the correlation between everyday life and identity in the border zone, etc. These and other issues related to border studies could be analyzed from comparative historical, ethnographic-anthropological, sociological or geographical perspectives.

Borders are a fundamental social phenomenon that is quite contradictory in many ways. The borders can be analyzed by considering the paradox of continuity and discreteness. Discreteness implies that boundaries actually exist, acknowledging that space is structured through them. At the same time, recognition of the continuity of borders (constant process of creation) denies their objective existence and calls into question their identification.

Due to the ambivalence of the understanding of borders and border zones and their hybridity, it is quite problematic to research borders within the framework of any homogeneous social theory. In addition, the primary task is to analyze how can be understood the space, place and territory. The explanation of the social meanings of these concepts

will allow analyzing the border as a tool for turning space into a social place - a certain space.

From the study of traditional interstate borders, scientific interest has gradually shifted to the study of ethno-cultural areas at different socio-spatial and geographic scales, from local and municipal to global, regional and supranational levels. Research of "immaterial", imaginary or symbolic borders, establishment of cultural, social, economic and religious borders, analysis of their real or invisible influences on human societies became much more interesting than its physical frame. Thus, the borders are no longer perceived as static lines or sections, but they are imagined as institutions, processes and symbols. From this perspective, they are related to issues of territorial control, security, sovereignty, power relations on the one hand, and issues of everyday life, social demarcation lines, and identity construction on the other hand. The question arises as to what relation the reconfiguration and change of borders has to the reconstruction of socio-cultural identity and being; Is the formation and transformation of ethnic or cultural identities related to border changes; What is the impact on everyday life of limiting, partially or completely preventing cross-border mobility? What are the borders and border areas? How are they formed? Do borders create specific types of culture? What effect do they have on human existence? How are the groups living in the border zones perceived by individuals and states? How does cooperation work across borders? The boundaries are assigning statuses and functions to people and things, thereby they have power to change the perceptions regarding the objects involved in this process.

Nowadays the border studies reflect the development and change of scholarly perspective since the 19th century, as well as the analytical results obtained in the process of conceptualizing social space. As it was already mentioned, it will be difficult to find only one leading theory for border studies, as the subject of research itself is so multifaceted. On the one hand, the research is oriented in an abstract space and on the other hand, the space is "fixed" or framed by borders, which activate the space as a social place that is used and understood.

The anthropological research of space is one of the most important fields. First of all, any culture appears and exists in space (together

with the time). Thus, the study of culture implies the clarification of its distribution in space, connection with space, organization of the space and issues of cultural value of the space. The spatiality is realized as a geo-cosmic, landscape, geographical reality, which is characterized by a special capacity, size and variety. This is especially important in relation to cultures, because they appear, develop and exist in a specific physical-geographical environment. The cultural diversity is often determined by geographic environment. Historically, different types of cultures are known: marine, river, mountain, steppe cultures, etc. In addition to the geographical space, not less important is the social space, which implies the existence of various types of complexly organized relationships. People's lives take place in the social space. Social space is practically always sociocultural in essence. Culture creates and changes spaces that do not necessarily coincide with physical-cosmic, physical-geographical or social spaces. Space does not only have external (material) contours or frames, it is also spread over the spiritual world of society and individuals. This spiritual pattern is particularly important because it influences, if not determines, the motivations of human behavior.

Cultural space interacts with geographical, economic, political, ethnic, linguistic and informational spaces. Each has its own features, including configuration and architecture. The ways of their translation and dynamics of changes are also specific. Cultural space appears due to the interaction and influence of cultural values. Cultural values are embodied and objectified in various ways, thus a unique atmosphere is created. Cultural values are concentrated in space and thereby determine the existence of culture. Cultural spaces coexist and it is possible for several spaces to cover each other at the same time. Ethnic culture exists and is formed within the cultural space. Shared cultural space allows unification or separate existence of relatively small spaces (Теория культуры 2008: 436–8). All cultural spaces are more or less pluralistic. Such is the Georgian cultural space. This spatial multiplicity is manifested in various elements of culture (for example, the presence of dialects, slang, etc. within a language, etc.). Cultural space accommodates historical succession, continuity and discreteness. Despite its diversity, it maintains a common configuration. However, it should be

noted here that radical approaches, whether it is an attempt of unification or isolation, could be equally destructive for the cultural space, because the natural state implies the content of conflicting poles (Теория культуры: 2008: 440).

Anthropological perspective considers space as a dimension of culture. Space is determined by culture and it acquires meaning in the conditions of social dynamics. Theoretical studies in this direction are the result of recent times, however, analysis of emic perceptions of space can be found in almost all classic anthropological works.

Space, from an anthropological point of view, is differentiated as follows:

- Local space – specific geographical space with its toponyms and boundaries;
- Utopian local space – an imaginary, non-geographical space, but also with its own toponyms and borders;
- Place – space used by a specific social group for social interaction;
- Imaginary place – a space whose past and future meanings are used by the group;
- Territory – this is the place on which the group claims the right of property;
- Imaginary territory – a place over which a particular group had the right of ownership in the past or can have in the future (Haller 2005: 125-133).

Of course, such differentiation of space is conditional and not necessarily valid for all cultures. Other types of differentiations should also be mentioned here, namely - spatial identity based on place and ethnic-cultural characteristics and spatial identity based on historical territories; Also local, regional, national and global spaces, which are related to territorialization, deterritorialization-reterritorialization, and therefore power issues.

When researching the cultural loading of space, it is necessary to pay attention to the fact that people perceive the surrounding world with verbal categories, and in all cultures, space is organized by symbolic signs - objects located in this space. The linguistic categories di-

vide the visible continuum into intelligible objects and subjects that play different roles in this space. At the same time, these elements are interconnected by the same categories. Such a double symbolic function is imposed on non-verbal behavior along with verbal behavior. The symbols and signs have meanings only in relation to other symbols and signs and obtain completely different meanings outside the context (Leach 2001: 44).

Border studies consist of a wide field of topics. In this case, we will focus on the spatial borders and note that the existence of borders contains a certain tension precisely in the spatial division, because it naturally refers to the division-delimitation of the indivisible. The same problem arises when people create artificial boundaries by separating one class of symbols or actions from another. When segmenting the social space, it becomes necessary to perform certain rituals to overcome social boundaries. The issues of social space are important when the sacred and secular places must be framed and divided. The border divides the space into two homogeneous social zones and the spatial markers themselves appear as the borders separating social zones. These markers are ambiguous and contradictory because it is never completely clear exactly where they are passing. This is the reason of certain coverage between them, which on its hand stimulates the implementation of taboo and therefore, due to their ambiguity the spatial markers are turning into cautionary ones.

The cultural space includes native places and monuments, as well as a sense of "kinship" closeness to those who live in the area. Severing the connection with "home", spiritual detachment, gives rise to a feeling of un-satisfaction. Despite the existence of different forms, it is clear that mankind cannot function without cultural space and without close ties to it. However, the cultural space is dynamic and changeable (Теория культуры: 2008, 451). In a number of cultures, especially settled agricultural cultures, attachment to cultural space is directly proportional to attachment to territorial-geographical space. In this regard, it is particularly interesting how the displacement of people and related cultural transformations are related to the change of geographical space. There can be different reasons and directions for displacement. Forced displacement within one cultural space is quite a problematic issue. It

is a painful process, not only from the perspective of a personal adaptation, but also from the point of view of group's cultural adaptation. Forced displacement creates uncertainty for individuals as well as groups and nations. This can lead to changes and difficulties on a regional scale, especially in conflict and post-conflict situations. According to Lubkemann (Lubkemann 2010), empirically the most productive are the studies that focus on the fact that forced displacement is a process that affects other basic processes of social transformation. The process of transformation is ongoing in all societies at different rates. Culture and society are variable and all their elements are in the process of component changes under the influence of various factors over time. The same applies to the definition of identity of a person and a group. The existence of multiple levels of identity (gender, age, social, ethnic, cultural belonging, etc.) and the influence of internal and external factors on these levels provides a rather multifaceted picture. At the same time, the processes of globalization and modernization in the world affect cultures and societies and the problems of cultural differences, subculture, counterculture, multiculturalism, ethnocentrism, and the existence of global culture are coming into play. One more aspect impacting the process is rather contradictory process of replacement of industrial epoch by the information age. Due to awareness of danger of cultural standardization, the importance of ethnic identity increases (Eriksen: 1993: 2). In the society of mass culture, a person is faced a free choice. In such circumstances change of identities are common. It is true that this difficulty in searching for identity is often considered as an individual problem, but it is not psychological in nature and is related to the "relativism" of modernist society, when individuals lose the sense of security and certainty (Macionis 1995 651). The worldviews are changing. The revaluation of traditions, common cultural experience expressed in certain stereotypes and modes of behavior is receiving a solid character. Along with this process the resistant and projective identities are emerging. The issue of ethno-cultural identity is especially problematic in societies where cultural differentiation is large, as well as in transitional or open conflict societies where previously established identities are being questioned.

Accordingly, the study of borders is moving from the dominated

study of official state borders and ethno-cultural territories to the study of borders at different socio-spatial and geographical scales at the local, municipal, global, regional and state levels. The study of borders has become a scientific field that involves the use of various disciplinary approaches, as political science, sociology, anthropology, history, international law, art, media studies, philosophy or ethics. It can be said that this disciplinary flexibility of border analysis calls into question the consideration of fixed geographical, physical and material borders; cultural, social, economic and religious boundaries have become equally important, which, although often invisible, have a significant impact on the way of how people and societies are organized. It is important to note that the transitional period of the development of border studies is distinguished by the abundance of scholarly centers, study groups and international conferences, as well as the publication of various books and atlases. At the same time, international institutional structures are being developed, for example, the Journal of Borderlands Studies was founded, the Association for Borderlands Studies (ABS) was founded in Finland, and the informal group Border Regions in Transition Network (BRIT) was created, which has already held 12 international conferences and major projects such as the European Framework Program support.

The growing development of border studies can be partly attributed to the emergence of anti-narratives of globalization discourses in the late 1980s and early 1990s. For some time, the discourse of a "borderless world" has been strong, that global technology, cyberspace, capital flows, East-West political rapprochement, and interstate integration will render political borders obsolete. However, perhaps ironically, globalization has fostered research perspectives in which borders have become ubiquitous, with borders not always visible but always having clear social implications.

Current debates challenge the understanding of the foundations of everyday border making, with borders seen as a set of institutions, processes and symbols. Thus, borders are not primordial; they are created through border production or by the impact of the socio-political processes going on within the society.

The main question of the contemporary debate is: how the for-

mal (e.g. state) and informal (social) processes of border creation are correlated? Borders are constantly reproduced as a manifestation of space-society relations, which are characterized by two aspects: the first is the evolving process of configuring state borders nourished by the ideas of territorial control, security and sovereignty, and the second aspect is the inseparable connection of borders with everyday life, power relations and social constructions. Because of this diversity, there is no unified theory of boundaries. The researchers generally try to develop trans-disciplinary conceptual frameworks.

The study of borders has traditionally been characterized by the fixation of relations with states and territories and the view that borders are the physical consequences of political, social and/or economic processes. The world seen from this perspective is divided into the state units and territories, the characteristic of which is solidity. The current debates in contemporary border studies clearly reflect a general shift away from spatial rigidity. According to this approach, boundaries are connected and/or divided by transitional spaces where specific sets of unifying attributes and characteristics gradually change. The political boundaries rarely coincide with ethnic, linguistic and cultural boundaries. Thus the world political map is largely a representation of political elites, as many people do not recognize or associate themselves with these fixed entities (Houtum van 2005).

Theories of the social construction of space have generally contributed to a profound transformation of analytical approaches in human geography, including the emergence of so-called critical geopolitics (Dalby and Ó Tuathail, 1998; Dijkink 1996). Society's boundaries can generally be defined as categories of difference that demarcate social and spatial domains between individuals and groups. Furthermore, in opposition to this constructivist approach, there has emerged an approach that understands boundaries as something constantly "produced" (see Van Houtum and Naerssen, 2002; Newman, 2011; Scott, 2011).

Perspective implies a critical reassessment of boundaries. The psychological importance of formal and informal boundaries is also recognized. As for example Henri Lefebvre (Lefebvre 1972) has pointed out that the social role, perception and use of space are undoubtedly

related to social relations, which are essentially political and ongoing. The border as a socio-spatial practice plays an important role in the formation of human territoriality and political maps - every social and regional group has an image of its own territory and borders.

One of the central aspects of border research is the issue of state territoriality. Border studies have their roots in the traditions of historical and cultural determinism (see Ratzel 1897), inspired by the specific interpretations of Herder, Hegel, Darwin, Fichte and others, according to that the states and their borders were understood as expressions of historical necessity and/or "God's will".

Even nowadays, modern nation-states are considered the highest form of effective social organization in the world system and remain the main source of political, cultural and social identity. The state-centered tradition in border studies continues as a result of historical experience reinforced by current events. One of the defining features of post-Cold War Europe, which coincided with the spread of discourses of "disappearing borders" and the decline of the nation-state, was the drive for national self-determination in Central and Eastern Europe. The push for de-facto and/or de-jure sovereignty created new frontiers and dealt a major blow to multinational federations such as Yugoslavia, Czechoslovakia and the Soviet Union, resulting in wars and ethnic cleansing. Although the processes of globalization complicate the picture, the continuous (re)construction of borders based on forms of socio-political organization and processes of nation-building still remains the main problem of border studies. As Paas argues, understanding borders is itself an understanding of the functioning of states, and therefore borders can be used to mobilize territory, security, identity, emotions and memory (Paas 2012: 2307).

In a more traditional sense, borders are a sign of sovereignty and thus act as institutions that allow countries to use and manage their human, economic, and natural and other resources and claim special rights. Classic studies in this regard belong to Ratzel (Ratzel 1897), Hartshorne (Hartshorne 1933), Ladis Kristof (Kristof 1959) and Julian Minghi (Julian Minghi 1963).

The relationship between borders and national sovereignty remains an important issue because it is the foundation of the modern geopo-

litical order. Sovereignty presupposes and justifies the relationship between territory, identity and political community, and the discourse on sovereignty, security and identity is based on the idea of the territorial state (Agnew, 2001).

There is a strong connection between state and social boundaries. Sovereignty is not only a matter of state structure, the legal status and functions of borders are also a product of power relations that operate in a certain society and, in turn, affect almost all aspects of life. The traditional processes of border creation (eg delimitation, demarcation, management, control) are largely functions of the state government, while it is a force to stratify society into certain ethnic, cultural, political and social groups. As a result, the separation of socio-spatial boundaries, based on the definition of criteria or categories, is the main factor in the organization of society. Thus, the permeability of boundaries, as well as the physical and symbolic meaning, is different for different people. The power elite decides when and in whose interests must be established and created the borders, when and how to open or close them. The power elite also determines how strict the management and crossing of borders can be, what documents are required for the crossing process (passport or a visa) etc.

In many situations when the borders, both territorial and symbolic, are the objects of conflicting claims the connection between state and social borders becomes evident. The existence of the different views on the emergence and delimitation of borders are serious obstacles for cooperation and cross-border movements. The border conflicts are associated with conflicting interpretations of shared history, old victories, defeats, real or imagined loss, and feelings of injustice. The borderlands can be ethnically native places or regions historically shared by two or more ethnic or cultural groups - and all of them might consider it as their territory, turning it into a locus of constant territorial conflict. In such cases, boundaries may catalyze violence because of their emotionally charged nature and feelings of victimization. The border conflicts as identity politics are reproduced in historical narratives to which political leaders appeal. This is used as a social mobilization strategy against threatening others. (Yiftachel 1999: 287). As a result, contested border regions often become "places of memory" with monuments,

museums and historical sites; they become sacred spaces of national or ethnic memory. In some cases, border regions can acquire a theatrical appearance, in which specific national interpretations of past conflicts are staged and the culpability of the other side is emphasized. This is especially true for example regarding the South Korean side of the Demilitarized Zone, Cyprus, the border between Turkey and Armenia, and Bosnia and other former Yugoslavia republics. Here, borders are perceived as a constant threat and as the main ideological driver of territorial conflict (Bechev and Nicolaidis, 2010; McCall, 2013).

The most contemporary border researchers do not view state borders as static, nor are they skeptical to the state systems. It is true that in debates about borders due to many factors it is rarely said that the sovereignty of the state is absolute. A major source of conceptual development in border studies is the changing nature of state borders themselves. An important narrative in this direction is the idea that political boundaries are collapsing due to the crisis of state sovereignty and that new forms of "globalized political authority" and the networked nature of the world system indicate the primacy of political power over the state. While a focus on the state remains an important way of conceptualizing borders and their meaning, some scholars argue that the world is increasingly made up of the relational networks rather than just fixed spaces. Thus, socio-spatial dynamics are defined by a continuous flexibility that allows connections between knots and places. Such flexibility of movement in the context of global networks has little regard for fixed borders. For example, Urry (1999) believes that attention should be drawn from the study of societies to the study of mobility. Wellman's (Wellman 2001) idea of "networked individualism" turned out to be important. The most famous are still the ideas of Manuel Castells (Castells 1994), according to which the world functions as a network. From this point of view, the national border is no longer the only line that defines the territory of the state and its territorial waters. The development of communications and international trade creates borders on the state territory: at international airports, transport hubs, around special customs zones and free economic zones. In many countries, the police can check the documents of suspected illegal migrants at any time and anywhere in the country. i.e. Border spaces do not co-

incide only with the physical borders of the state. From the perspective of the transformation of state sovereignty, it is also possible to distinguish between different degrees and types of territorial control, which may not necessarily correspond to traditional ones. For example, territorial control can be of different types (coercive, political, ideological, economic, legal or criminal) and different forms (full or sporadic control, continuous, temporary, seasonal, etc.). Territorial control is also possible with space networks (Popescu 2011). The role of elites who control the resources is also increasing.

The world economic system depends on the division of space between states, as well as the delimitation of spaces between regions and cities, as capital can circulate between competing legal spaces created by such regions and their guarantees. Furthermore, the world economic order not only produces but also requires asymmetry and social inequality, and thus political boundaries. These boundaries, in turn, are inconceivable without the legitimation of a specific identity. As Balibar (1998) points out, state borders now take many forms and have become so diffuse that even entire countries can be considered as a border zones. The political borders have become quite transparent for large transnational organizations, for which border crossing costs are negligible or non-existent at all. However, the same borders can be a significant obstacle for individuals or small and medium-sized local businesses. Arguably, globalization has led to a shift from one general and rigidly fixed borderline to multiple lines created for different groups.

The interrelationship between social and state boundaries is perhaps most visible in local discourses on border-making and political and cultural boundaries. Olivier Kramsch (2010), a critic of the state-orientation in border studies, argues that understanding borders only in terms of the historical origins of states denies the importance of temporal specificity and everyday mentalities in the creation of border categories. According to Kramsch, by returning to the roots of geographical thinking, one should focus on the development of social and territorial identity. According to Kramshi, the emergence of a sense of locality in border spaces is important. i.e. borders should not be analyzed only as the social mechanisms of nationalization or a reflection

of territorial and social consolidation of state spaces.

The perspectives derived from the study of local communities living in border regions will replace the state-oriented perspective; The main interest in such a case is to understand the correlation between state borders, local communities and everyday life practices. The processes that contribute to the "formation" of border areas operate at different levels and imply a dialectical relationship between virtual societies and territorial spaces defined by borders. Focusing on borders and borderlands as living spaces, the everyday life is a reflection of larger processes of social transformation and is more relevant to social realities "on the ground".

In this regard, there are three important directions of research: 1) analysis of borders as a characteristic of historical memory and local identity, 2) analysis of borders as an element reflecting the daily attitude of the local community and 3) analysis of the existence of the community living in the border area in relation to the borders. The border regions (borderlands or "border zones") reflect all these aspects, as they are themselves defined by the historical memories of life at the border and the active involvement of the groups living there changing the symbolism and functions of the border. Although official state borders are often a reference point when defining territory and identity, different perceptions of the physical border become important as well. According to Ulrike Mainhof (Mainhof 2002) borders affect collective memory.

Such an approach to everyday life and geography at the border represents a hermeneutic, "bottom-up" perspective that aims to gain grounded knowledge through participant observation in border regions. The purpose of research in this field is to understand how everyday life is organized around borders and how socio-political transformations and social relations are deconstructed and constructed.

Even this brief and incomplete overview of the important concepts of border studies displays the diversity of approaches, thematic and disciplinary dispersion and differentiation (Newman 2011). An important paradigmatic change is becoming clear; in particular, from the optimistic perspective of the "world without borders", the focus is shifting to security, the influence of industrial complexes, and the pro-

cesses of changing territorial identities provoked by globalization. New technologies are blurring the lines between borders and hinterlands, turning entire state territories into borderlands. Paradoxically, technological progress has not facilitated human mobility, but has created new obstacles to it and created new risks of human rights abuses and moral and ethical issues.

During the border research, the everyday life is more important than the objectification of geographical knowledge of the elites. The everyday life of making the border is also related to geopolitical processes. The state symbols, signs, narratives are very important in border areas. In many regions of the world, the situation in border areas is determined by the geopolitics of memory. With certain ideas, people distinguish important periods of common history with neighboring countries or regions. A negative interpretation of such periods contrasts the constructive identity with the dominant identity on the other side of the border, while a positive attitude creates a sense of solidarity with the neighbors.

The conceptualization of the symbolic border is closely related to critical geopolitics. A world geopolitical vision can be defined as a normative political map of the world or region, on which the ideas about political actors, elements of political space, national security, advantages and disadvantages are reflected. The geopolitical attitude is shaped by the influence of traditions, education, personal experience, advertising, literature and art, cinema and especially mass media, which creates the myths and stereotypes about national history and territory. These representations are diffused in the process of political discourse, where information about the political situation related to international relations or territorial situation is summarized. Naturally, attitudes are changing over time. Therefore, the discourse on the state borders is the basis of state building.

Most of the issues discussed above directly or indirectly involve ethical issues. As modern studies show, borders are limited both symbolically and physically (in the form of barriers and controls), often becoming the cause of xenophobic exploitation of fear and the reproduction of negative cultural stereotypes (Gallardo, 2008). This is particularly evident in the European context, where the political concept

of "open borders" is seen as a partial policy that emphasizes border management and links state borders to general policing and security policies in Europe (Houtum 2005). Being open to sensitive topics and problems and analyzing the boundaries from this point of view the ethics of the research are considered as a crucial topic. Of course, ethical approaches also mean the observance of certain rules of methodology and behavior, which should be a guarantee that the life of the people living in the research region will not be threatened by any risk.

The current state of border studies suggests that recent developments have profoundly altered the "power" of borders; they reversed the dialectical relationship between a fixed nature and an ever-changing, flexible regime and reframed the impact of boundaries on human activity. Borders not only have different meanings for different actors, but also reflect the power relations in society at different scales. In particular, they reflect the normative power of international organizations and the asymmetry of power between existing states in various fields. At the same time, border studies open up practical ways to transform contested borders into "borders of peace" (Newman 2012). Boundaries advocates say that borders are a crucial condition for cooperation. But this can only be achieved through multi-level, multi-sectorial and long-term approaches involving transformation at the international, national and local levels. This, in turn, requires cultural changes and new ways of thinking on both sides of a given border.

Border research is especially important for Georgia. The issue of demarcation has not been resolved, the existence of conflict zones leads to a constant revision of the concept of the border, the approaches to specific border zones are changing. The purpose of the present study is to present a more or less complete picture of the socio-cultural characteristics of the border region of Georgia - Javakheti and the existing border relations in the region.

SOCIO-CULTURAL AND ECONOMIC TRADITIONS AND MODERNITY OF JAVAKHETI

Historical-ethnographic region of Georgia Javakheti borders Trialeti to the east, Samtskhe to the north and northwest, Turkey to the southwest and west, and Armenia to the southeast. Administratively, it includes part of Aspindza municipality (villages of Mtkvari gorge), Akhalkalaki and Ninotsminda municipalities. At the same time, one part of the historical-ethnographic Javakheti is included in the Ardahan (Artaani) region of the Republic of Turkey.

Javakheti had several centers in different periods: Tsunda, Tmogvi, Akhalkalaki.

Javakheti is rich with Georgian secular and ecclesiastical architecture of the ancient period, as well as with the ancient and Middle Ages Georgian inscriptions. Different stages of the development of Georgian writing are depicted on local monuments.

A great diversity of monuments of Georgian cultural heritage has been preserved on the territory of historical Javakheti, nowadays located on the territory of Republic Turkey (Tao-Klarjeti Fortresses 2020).

Javakheti is distinguished by the abundance of cyclopean fortifications and fences. There are large and medium-sized defense complexes built with dry piles, unworked or roughly worked out stones, for example, "Amirani Hill" of Akhalkalaki, Saro complex, the preserved wall on Nyala Hill, Sulda Hill, Okami Hill, Abuli Castle-City, Toria Mountain complex, Tontio Mountain complex, Satkhe cyclopean wall and others (Narimanishvili 2019: 11-20).

Cultural tourism and pilgrimage tourism are of great significance for the development of Javakheti, which has great potential in the future. In this regard Javakheti has the richest resources: cyclopean buildings, cave complexes, fortresses, archaeological bases, kurgans, traditional cultural-economic landscape - with a life ethnographic heritage: among them, terraced farming, earth-crowned houses and agricultural buildings. Medieval (renovated) and modern church/monastic complexes play a major role in the development of the region. By

restoring the monastic life, monks and nuns have not only create the centers of spiritual life, but also play a certain positive role in the social life of each village through continuous communication with the local population. For religious/pilgrimage tourism, there are significant sacred places in all villages throughout whole Javakheti.

It should be noted that the biodiversity of Samtskhe-Javakheti - endemic, rare and relict plants - is an area of interest for botanists and ecologists worldwide. Javakheti has the multifaceted development perspectives.

Many elements of the traditional culture of Javakheti are viable even in the modern era. It is true that the settlement area of the village has been changed and developed, the facts of gradual resettlement from the highlands to the plains are observed, villages have been created even in previously depopulated areas, the majority of the population already lives in new types of houses, but in many places the growth of the village around the traditional settlement area is still visible, and traditional Meskhetian dwellings have also been preserved. The houses, traces of traditional terraces and etc. can be observed in many areas, in some places they are still in use.

Obviously, there are some changes in the traditional plague and ritual connected to plague process. The supras (banquets) of weddings and mourning rituals are no longer held in the family houses, but in almost all villages so-called ritual houses are built for common use, where the necessary common furniture and dishes are kept. There is a shop in every village.

There are 12-grade secondary public schools in large villages, in some villages schools have been closed and pupils are appointed to schools in neighboring villages. They are daily driven there by the special transport (provided by the state). There are also kindergartens in many villages. Georgian Catholics have remarkable children's centers in some villages, for example, in Khizabavra. Each village is served by the state cleaning service.

It is difficult for some villages to get firewood. Therefore, full gasification will have a very positive effect on the lives of the locals.

Javakheti was always distinguished by great farming traditions. This region always supplied other regions with cereal and wheat. Even in the late Middle Ages, "when Meskheta belonged to the Ottoman Empire and was politically separated from Georgia, even then whole Meskheta, especially Javakheti and Samtskhe, had a close economic relationship with Georgia, and the agricultural products, especially wheat, were brought to Tiflis and Gori for sale" (Javakhishvili, 2016).

In the early period *Linum* (flax) farming was also developed in Javakheti, in particular, the mountainous oil flax, which according to bio-morphological features was a variation of the Kolkhian flax developed under the influence of the mountain climate (Gorgadze 1958: 162). Oil presses were used to distill linseed oil, a great variety of oil presses have been preserved in Georgia, including Javakheti (Molodini 1963).

Currently, wheat is grown in large quantities in all three municipalities in the villages. Unfortunately, during the Soviet period and later, traditional Georgian local varieties, such as the endemic *Dika*, *Makha*'s local variety "*Makhnia*", etc., were replaced by imported wheat varieties with the intervention from above. However, during the last decade, with the help of the state, the tradition of growing Meskhetian wheat was revived in several places. A new festival - *Akhalsikhe* bread festival, which is held every year in October, plays a positive role in the preservation, popularization and distribution of Georgian wheat. At the festival, local entrepreneurs, farmers, monasteries bring out their wheat and bread crops, varieties of baked bread, among which, of course, all types of Meskhetian bread are represented.

Local farmers still devote certain sections of arable fields to barley and oats, which were traditional cultures for Javakheti.

Nowadays potato-planting is the most widespread. Both native Georgians and Armenians follow potato cultivation. White and red varieties of potatoes are sown on wide fields in all three districts. The main market of distribution are all the big cities of Georgia. Often some customers are coming from Turkey to buy potatoes (through *Vale* and *Kartsakhi* customs checkpoints), both from different villages

on the border (Artaani region), as well as from Shavshat (Georgian name Satleli) and Artvini.

From horticultural crops cabbage, beets, and carrots must be mentioned, which are growing in the largest quantities in Javakhti.

During the Soviet period, the local economy in the Javakheti region was quite developed. From the 90s of the 20th century, the system of Soviet farms was gradually dismantled and the transformation process began - the transition from the socialist system to the market economy, which put the population in a difficult situation. Unfortunately, the ruling political forces of Georgia, after freeing from Soviet pressure, could not develop a strategic plan for the socio-economic development of the country. Economic transformation was carried out spontaneously. A part of the population, which was previously employed in Soviet farms and factories, or in Soviet military bases, remained unemployed and began to rely on individual resources to survive. The issue of privatization of state property also created many problems.

It is extremely important for the state to care for the development of the micro-economy, so that in every area (region) it might become possible to employ local people by gathering, concentrating, and promoting the employment of local people in one or another company. In this regard some scholars see the best solution in the territorial-spatial development organization, formation and development of territorial centers, economic clusters based on the theory of economic cores and growth poles (Tevzadze 2016: 78.). According to scholars' prognoses, when discussing the clustering of the Samtskhe-Javakheti region, "at this stage, only the list of the most real and functional potential clusters is considered. For example: 1. Borjomi-Tsaghveri-Tsemi-Bakuriani mountain-climate cluster; 2. Clusters of protected areas; 3. Akhaltsikhe district educational cluster, which will provide Western Georgia with intellectual and labor resources in the future; 4. Samtskhe-Javakheti agricultural cluster (horticulture, fruit growing, animal husbandry and others); 5. Taking into account the resource potential of Samtskhe-Javakheti and the future prospects of development, very specific directions can be formed as independent clusters, such as: potato growing

and beekeeping, they can turn into the leading fields of the region's economy. They can become representative activities. It is necessary to mention those statistical data that supports the idea of clustering. It should be noted that out of 12 regions, Samtskhe-Javakheti occupies the 5th place in terms of the economically active area in the region, and it is equal to 4.9 thousand square km. (2012 Ministry of Finance) (Tevzadze 2016: 79-80).

Of course, the recommendations and ideas developed by ethnographers should be added to the above recommendations. Each element of the traditional culture of Javakheti should take a proper place in further recommendations, which may be formed in accordance with modern requirements.

Javakheti has natural mineral resources for the development of industry in many directions: mining, production of mineral waters, furniture making and wood producing. Considering relatively cheap labor, cheap electricity and the strategic location of the region, it is possible to develop the agricultural processing industry in the region (Tolordava, Maglakelidze 2016: 87).

At present, the main centers of employment in Javakheti are catering facilities, construction materials and agricultural products processing enterprises. Also, there are a large number of small-scale timber processing enterprises, the so-called "Sawmills" and wooden products manufacturing workshops, for example, in Ninotsminda municipality, there are basalt stone processing and lightweight concrete block workshops. In Akhalkalaki, there are agricultural machinery repair, meat processing, dairy production factories, as well as concrete block, stone-working, and woodworking workshops. In Ninotsminda, there are basalt stone processing, lightweight concrete block, meat processing, dairy products enterprises, etc. (Tolordava, Maglakelidze 2016: 87-88).

Utilization of energy resources also brings significant results for the further economic development of Javakheti. "The wise use of hydro-energy resources will give the opportunity to become a large producer of electricity and a transit hub in the South Caucasus region.

Effective use of energy resources requires attracting large investments. Activities in this direction is already underway in the region, which is confirmed by the number of construction of hydroelectric plants (5 new projects)... It should be noted that the demand for electricity is growing rapidly in Turkey, which borders the region and which is one of the most attractive markets for Georgia. In addition, it is a very important fact that since 2006, extensive sections of British Petroleum's Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline and South Caucasus gas pipeline pass through Javakheti" (Tolordava, Maglakelidze 2016: 90-91).

Javakheti has important natural resources for the creation and development of health resorts. At this stage, the cultural and balneological center of Vardzia is active. The local ethnographic material reveals various traditional means used in hydro-mineral resources with balneotherapy effect, including a relatively new direction of balneotherapy - wellness centers are very noteworthy. Traditionally, there are folk forms of balneotherapy in one or another part of Javakheti, for example, well known and used sulfur-containing and other types of mineral waters, as well as healing mud, etc., All these resource are used for treatment.

Typical buildings of traditional residential and agricultural complexes are still preserved in Javakheti. The forms of terraced farming; agricultural traditions of farming, horticulture, viticulture and cattle breeding are still active, as well as some branches of handicrafts, types of fishing, many elements of the traditional nutrition system, folk medical experience, knowledge of the protection of the ecological balance which is relatively fragmented and etc.

The traditional everyday life of Javakhs was obviously nourished by the Georgian state and canonical law, and despite the long-term occupation by the Ottoman Empire; the main aspects of the native Georgians worldview was based on the general Georgian worldview and the legal norms regulating the life. The ethnographic data reveals that in historical Meskheta, as well as in all other regions of Georgia, women had a high legal and property status. Despite being a part of the Ottoman Empire for a long time, there are no evidences of the remnants

of arranged marriages or its reflection in this area, but "the woman entered her husband's family with her own independent property, which is an indicator of her legal-property status at a fairly high level" (Ivelashvili 2009: 164-165).

There were characteristic two types of dwellings for Javakheti: 1. horizontal and 2. terraced. The both settlements had a small yard, which was mainly used for agricultural purposes. Javakhian traditional settlement consisted of the area of dwellings of closely related groups. The relatives lived close to each other. Ethnographic data reveals the wide spread of traditional houses - Erdo-Gvirginiani Darbazi, from which the family group grew and multiplied into branches.

It should be emphasized that along with the darbazi type of houses in the Meskheian villages located on the both sides of the border, the traditional forms of dwelling and residential or agricultural buildings are absolutely of the same origin. The same is true regarding the traditional type of farming. The territory of Javakheti is located geographically in upland, and in some places – high mountainous parts. Continental climate prevails, with mild summers and cold winters. Traditionally, multi-field intensive agriculture and cattle breeding were developed there. Farming here is symbiotic. Unfortunately, one part of the villages is almost empty of inhabitants, which affects the reduction of the scale of intensive farming.

This is a stone semi-dugout or ground dwelling with stonewalls and a vaulted ceiling made of logs. In the center of the ceiling there is a light-smoke hole, under it is an open hearth, pillars support the stepped wooden roof. The roof construction features short beams laid parallel to the walls that have been placed diagonally at the corners. This arrangement is repeated at multiple levels until the roof narrows and an opening suitable for letting air and light in and out is formed in the center. The roof is covered with reeds or straw on the outside and plastered with clay and earth. The roof structure is supported on the inside with wooden pillars. According to the available material, in the South Caucasus, the earth-crown housing type was most common in Georgia, followed by Armenia and Azerbaijan. Hall-type housing

is a multi-functional building. Not only the architectural description and construction technology of the hall are important for the history of culture, but also its social nature and cultural-economic characteristics. These residential houses had a gable roof and a pitched roof. The walls were built with stone and plaster. The main feature of these houses is the crown roof. The crown was a multi-tiered wooden dome, ending with a hole for light and air. A hearth was placed in the middle of the house. The structure of the inner space was elongated in plan. There was placed the central hearth, 2-, 3- or 4-carved wooden poles, a crown erected exactly in the middle of the dwelling, shelves and jars were placed alongside the walls.

In the first technique, the house is constructed in a ditch upon which earth is heaped. The house can be buried in the ditch completely as a whole or sometimes only half is embedded. The layout of such subterranean and semi-subterranean houses is usually rectangular, with a square area equal to the short side of the form covered with a roof, while a flat roof covers the rest of the space. The entire structure is then covered with earth, leaving open the aperture. From the outside, the houses thus look like pyramids with a hole on top of each.

In the second type of layout, which is more frequently applied, the back of the houses is buried into a slightly slanted hill with only the front of the house facing the outside. Rooms have been added to these "barn-houses". The houses consist of three sections—the living room (kitchen), the barn, and the room(s). The living room serves as a kitchen at the same time and the fireplace, used for heating and cooking, is located underneath the roof covering. There are usually no windows in either type of dwelling. The Darbazi type houses represent the traditional vernacular architecture. This type of house is no longer constructed in the region today. Some of them have survived and even are used nowadays, but some are left to deteriorate have abandoned most of them and some are in collapse. Those that are still being used by their owners have been equipped with modern fixtures and appliances but the roofs of the houses have not been touched. The families having possibilities built concrete houses nearby, choosing to live in their

new homes while still preserving the old and traditional ones to use as space for storage.

These houses are a unique part of local cultures. They are correctly represented as cultural markers, as the development of the construction in terms of architectural, social and functional elements was going within the particular ethno-cultural context.

Depending on the terrain, sometimes the roof of one house was a yard for another one (e.g. in villages Khizabavra, Toloshi, Saro, Kartsakhi). Such type of traditional dwelling of Samtskhe and Javakheti, is located across the border on the Turkish side as well. These forms have been preserved especially indestructibly in the villages of Kveli and Kheoti/Kheva (Potskhovi/Posof district, Turkey), as well as in the villages situated opposite to Kartsakhi on the Turkish side.

The most important segment of Javakhian traditional culture is the masterpieces of local folk architecture - the residential complexes of Meskheti. According to archeological data, the prototype of the Erdo-Gvirginiani darbazi (hall) type house excavated on the territory of Georgia dates back to BC. (e.g. from the middle of the third millennium BC Kvatskhelebi, Amirani Gora...). The types of traditional settlements and residential buildings in different parts of Georgia are diverse. Historically, three main types of housing have been formed in Georgia: Erdo-Gvirginiani (hall), Kolkhuri, Mturi (Chitaia). Erdo-Gvirginiani Hall type house was common for Samtskhe, Kartli and Kakheti.

In general, the Erdo-Grigviniani type houses of Georgia are divided into the following main local variations: 1. Kartluri and Kakhuri; 2. Samtskhe-Javakhuri; 3. Trialeuri.

The classically shaped hall with a crown roof contains a hearth, which is located in the center of the living space, and an ornate pillar. On the example of Georgia, in most cases, hall-type residential buildings are common in the grouped type of settlement. The climatic conditions of Javakheti and its proximity to the border led to the need for the spread of hall-type buildings here.

Until the 20s-30s of the 20th century, the main house of the popu-

lation of Javakheti was a darbazi, which was of two types according to the segmentation of space: 1. Multifaceted complex and 2. simple complex. Under the roof of the Erdo-Gvirgviani house, both residential and agricultural buildings were presented side by side, in a horizontal cut.

Javakheti and Erdo-Gvirgvianian housing type were included in the research interests of Giorgi Chitaia. His research is noteworthy in many ways, and the time of the conduct of the research is especially important - the 20s of the twentieth century and then the 30s and 40s. Giorgi Chitaia conducted the first expedition to study Samtskhuri and Javakheti halls in 1924. In the diary of Giorgi Chitaia, there is very interesting ethnographic material, which proves the existence of such residential buildings in the 1920s. A detailed description of dwelling of the next period can be found according to the material of 1935. The material was recorded in the village of Khizabavra by the order of Ivane Javakhishvili (Materials 1976). Teimuraz Chikovani and others carried out a detailed study of Erdo-Gvirgvianian housing in the 60s of the XX century. Based on all of the above and other scholarly works, the following picture emerges: the interior planning of the Javakheti Erdo-gvirgvianian house changes over time, construction traditions are forgotten, new redistribution and functional change of the internal structure of the dwelling is taking place.

The first ethnographic description provided by Giorgi Chitaia is in the form of a diary, but he has presented generalized conclusions and scientific observations in several other articles.

By August 1924, Giorgi Chitaia visited two halls of Akhaltsikhe: Stefane Yanogashvili and Petre Kirkizlishvili (Chitaia, 2001: 184-186). Although this description does not directly apply to Javakheti, it is a neighboring region and this type of culture is similar. "Kirkizlishvili are old masters. The hall is big. It has entrance doors. There are one and two halls with attached rooms. Here is the sleeping ajilak of newly married couple. The domes of the halls, the kokoshaks have been partially rebuilt today. It is furnished with wooden furniture: treasure" (Chitaia 2001: 185).

Giorgi Chitaia classifies a different type of the hall (Darbazi): "The oldest type is the hall with its characteristic crown roof; the second type is oda - oduri baniani with a flat roof" (Chitaia, 2001: 213).

Hall (Darbazi) house was intended for large families. Even in the 30s of the 20th century, several generations and brothers with wives and children lived together in it. For example, according to Khizabavara data, the Tenoshvili family consisted of 50 people, Venjilashvili - 45, Keghoshvili - 35, Baliashvili - 40, Datashvili - 35 (Chikovani, 1967: 83).

According to the local residents of the village of Khizabavra, all houses in this village were rebuilt already in 1935, except the three houses. The houses were made of stones and mud. In the old days, even mud was not used. The masters were locals. There was a big forest here and there are still a lot of stones, so all materials were local. Today there is no trace of the forest, just the old poem proves: "Khizabavra was windy; there was a field in front and the forest behind it".

In the production of building materials, wood and stone, was used an ax and wooden blocks for rolling stones. The old houses do not seem to have been worked with saws and other tools, and the torn boards have not been used. These houses were consisting the following units: darbazi (hall), akhori, marani (pantry), oven place and warehouse, the top (roof) of which was kalo – plat area for grading and cleaning the cereal, there was also karapani – workers' rest place for. In Karapani, those who were grading used to rest and eat during the summer harvest, and in the winter they store there the cart, plough, rake, hoe, sickle and other agricultural tools. The house consists of: a hall, an attic and a cellar. The interior of the house was segmented by the central pillar – Dedabodzi. The fireplace was either on the wall next to the entrance or in front of the pillar. The shelves were arranged on the walls, where the dishes and glasses were stored. The beds were made of stone blocks, which were covered by wooden planks, and rugs on it. The stones were used to sit as well.

From the 40-ies of the 20th century, the process of building of new one-floor houses began. Since the second half of the 20th century most-

ly two-floor houses were built. Since than Erdo-gvirgviniani houses were built rarely. In Soviet Georgia the unification of the construction process was going on and in that time period. in 1944 the Soviet authorities deported the local Muslim Meskhetians from Samtskhe-Javakheti and forcibly resettled the population from the surrounding villages and other parts into the empty houses. Gradually, the situation changed so that the masters with the knowledge how to construct the traditional complex of residential buildings have been disappeared and the population choose to apply to more simple constructions.

A part of the Erdo-gvirgviniani complexes maintained until nowadays mostly are abandoned. However in some places there are also modernized forms of those houses and they are still used by the population as a residential or sometimes as an economic buildings. In some places, the traditional Meskhetian complex is carefully maintained, for example, in Saro, Khizabavra, Kartsakhi, Didi Gondura, Khevati, etc. However, these facts indicate the possible viability of the traditional complex.

It should be emphasized that along with the Darbazi type of houses in the Meskhetian villages located on the both sides of the border, the traditional forms of dwelling and residential or agricultural buildings are absolutely of the same origin. The same is true regarding the traditional type of farming as well. The territory of Javakheti is located geographically in upland, and in some places – high mountainous parts. The continental climate prevails, with mild summers and cold winters. Traditionally, multi-field intensive agriculture and cattle breeding were developed there. Farming here is symbiotic. Unfortunately, one part of the villages is almost empty, which affects the reduction of the scale of intensive farming.

The complete identification and restoration of Meskhetian Erdo-gvirgviniani buildings will play a big role in terms of developing the tourism and thus supporting the local population to remain there. In this regard, the grand complex in village Saro – Aspanidzes' House, with large-scale buildings and courtyards, is very remarkable. It makes an indelible impression on the viewer. In the last years one house with

a crown (gvirgvini) has been restored in Ude (Samtskhe). It is notable that hotels and restaurants sometimes use Meskhetan motifs for the interior decoration, as a kind of inclusion of old elements in modern architecture (for example, hotel-restaurant "Vardzia").

One of the interesting features of Javakhian traditional residential complex is the local form of thermo-isolation. This region is rich with the means of heating, which is a reason of necessity -relatively forest-less area, long and cold winter forced the locals to create local varieties of heating. There are many traditional Georgian possibilities. One type of thermo-isolation is the plastering of the walls with manure and drying the floor with sheep's "khuski" - sheep's dry manure. In the conditions of long and cold winter, it was necessary to keep the warmth in the house.

To mulch the house with manure was possible at any time, although late summer or autumn was preferred. Sheep and cow dung are mixed together and plastered directly on the stone or wooden walls, and if they want to plaster it thickly, in such a case, they use wooden branches or sticks, cross them, thus the thin layer was created, for the stick layer the small pieces of branches were added to the first plaster and then was put the second layer on the walls. During our expeditions, we witnessed such facts in the villages of Akhalkalaki municipality.

Drying the floor of agricultural buildings with "khushki" is considered a good way to warm them. "Khushki" is collected during the summer in the part of stall, where the sheep are kept and stored in a special storage room and for drying. In winter, when the cattle are tied and stay in the stall, it gets dirty, wet and damp and the use of khushki is relevant. As a rule, the walls are plastered by men and do not need to be renewed for 2-3 years, while drying the ground with khushka is everybody's job, and children are often tasked with it as well. The wall is plastered with ordinary construction tools, and "khushki" is collected with a special stall broom, which is mainly made of hazelnut branches.

Life in Javakheti fully reveals the vitality of the centuries-old tradition of locals even in the present day, because the population still uses the ancient means of thermo- isolation.

The indigenous population of Javakheti - Georgians and later Armenians settled in this area - use tsiva (dry dung) as a mean of heating. It is known that Javakheti is poor in wood, so the population was forced to look for other fuel. Such a mean turned out to be dried sheep and cow dung, from which they make tsiva (dried dung in a form of thin blocks).

To make Tsiva, sheep or cattle manure is collected, cut into rectangular or square thin layers and arranged in the form of walls (called kalaghi) outside in the yards, where it will be dried. In winter, it is easy to collect manure, because the cattle are tied to the stall and do not go out. At the beginning of summer, cutting of dry dung begins. The blocks arranged as fences are turned several times to dry them well and finally they are stacked together for winter storage. Sheep's tsiva has much more power and is odorless, so it is called tsiva for guests. The population uses tsiva for warming up and for cooking the food, in the past they also heated the stoves with it. Preparation of tsiva is usually job of men, but as it doesn't take much effort to prepare it, sometimes women also work on it. In many places in Javakheti, we witnessed that women performed this work.

At present, natural gas has already been supplied to certain parts of Javakheti villages and this process continues, over time all villages will be gasified and the population will probably no longer need to prepare a large amount of dry dung.

The fact that traditional thermo-isolation was necessary for the life support system is confirmed by modern scientific observations. It is necessary to consider local climatic conditions in construction practice. Currently, even in the stage of planning or construction of various objects, the climate is taken into account. The operational level of the facilities also depends on the climate. Accordingly the positive aspects of the geographical environment must be used to take appropriate measures for protection against negative effects. Builders in traditional culture relied on the great experience of the people, always took into account the environmental conditions and created local forms of constructions.

One visible manifestation of Javakheti's unique cultural heritage is traditional terrace farming. It is known that terrace farming is part of the culture of many countries around the world. In some places, the terraces have also natural origins - in valleys, on the low banks of rivers. In Javakheti, the sections are built by humans, based on fortification knowledge, irrigation knowledge, together with the artificial some natural terraces were also used.

Along with Javakheti, terraces and terrace farming are characteristic of several other historical and ethnographic regions of Georgia. These parts are: Samtskhe, Adjara, Kartli - Ksani Gorge (Tskhavati), Ateni Gorge, etc. Terraced farming is widespread even in those parts of historical Georgia that are on the territory of the Republic of Turkey nowadays. These parts are: a number of villages of Javakheti, Klarjeti in Nigal/Ligan valley, Zemo Machakheli, Artanuji area, Shavsheti with Imerkhevi, Potskhovi, part of Erusheti, part of Artaani, part of Erzurum region, Sper and others. In many places where Georgians no longer live, various new groups living in the left villages are using the old terraces for horticulture and agriculture.

The agricultural traditions in the historical-ethnographic region of Javakheti are spread in the area of the pre mountainous areas. For this cultural-geographical zone, terrace farming is a distinct feature, which was properly analyzed by Giorgi Chitaia at the time and he concluded that terrace farming is one of the significant features of this zone (Chitaia 1997: 34).

The culture of terraces in Javakheti is of ancient origin. It seems to have developed greatly throughout the middle ages. "Terrace farming in Georgia is considered as a form of farming conditioned by a certain natural and agricultural environment, which mainly aims at the utilization of new lands and is considered as one of the effective measures of intensive farming. At the same time, it is directed against the negative events of nature" (Beriashvili 1985: 18-19).

Javakheti is the oldest center of Georgian agriculture. Archeological artifacts confirm the continuous tradition of agriculture (local species of wheat, barley), viticulture, gardening (Chubinashvili 1963, Chubi-

nashvili 1970). The most important fact is the presence of flax culture in Javakheti and the importance of flax oil mills for the socio-economic communication of the region and the other parts of Georgia (Molodini 1963). In order to develop agriculture, there were elaborated quite high technological features of terracing the territory, building terrace walls and irrigation systems. The main goal of the development of terrace farming was to protect the soil from erosion, which clearly shows the empirical knowledge of local Georgians in terms of folk ecological experience. Irrigation systems of the terraces were rather complex hydro-technical structures, their construction and operation were led by certain masters - merabe. Irrigation channels were drawn from the upper branches of the river Mtkvari's tributaries. In order not to have any shortage of water during the hot, dry summer, the small water reservoirs were built by means of dams at the head of the canals, and the water accumulated in winter and spring was used in summer. During this period, water was distributed according to a strictly defined schedule and mostly at night, thus reducing water evaporation from the canal to minimize soil salinization (Gongadze 2016: 109).

The classification and description of the terraces in Javakheti gives us the following picture: the Javakheri terraces are mostly stonewalled: "The terraces have different sizes. The principles of their construction are the same. The slope is cut horizontally into the rock in several steps and creates an area with a straight surface. The first, i.e., the lower step is drawn before the next one, and so it is repeated for each subsequent step. The walls were built between the terraced plots, so that the wall of each lower level was the beginning and the foundation of the next level. This is, an artificially leveled place created for growing crops" (Beriashvili 1985: 19).

Part of the terraces has been preserved even for nowadays and is used for – gardening (growing fruit) and viticulture and. However, a large part of Javakheti terraces, unfortunately, is abandoned and is no longer cultivated intensively. It is worth noting that some terraces have been restored, although this is only a small part of the Javakhetian traditional terrace culture. Meskhanian grape arts are planted in the

restored area. This is a fact of special importance, because there were local forms of viticulture in Javakheti, the restoration of which can become the basis for the revival of agriculture in this region (Gongadze 2016: 110).

Terraces can be found both in villages, at the territories nearby the villages, and in the abandoned settlements (the appearance of abandoned settlements is especially heart-wrenching here), for example, in Afnia, Chachkari, Khizabavra, Akhchia, Khertvisi, etc. Local ethnographic terms denoting terrace have been preserved to nowadays: "Darija", "Darijebi"; "Bakani", "Duknebi" (Chitaia, 1997: 41). "Darija", "Darijebi" was the name of the terrace, for example, in Khizabavra, Chachkari etc.

A single-level terrace is called "bakani", and several terraces together are called "duknebi" (Chitaia, 1997: 39). It should be noted that "Bakani" is defined by Sulkhan-Saba Orbelian as "a small flat thing in the rock" (Orbelani 1949: 46).

The existence and development of the terrace culture depended on the irrigation system. Canals were drawn from the rivers for irrigation. Vineyards and fruit trees (especially mulberry) were planted on the terraces of Javakheti. In popular speech, sometimes "vineyard" also meant a garden: "only vineyards were arranged on the terraces, in general we call vineyards here orchards". Wheat and barley were rarely sown on the terraces.

There were three types of terrace walls in Javakheti: "dry-built of large basalt stones, dry-built of rock stones and dry-built of thin stones... So-called "Sporuli" wall is also maintained" (Chitaia 1997: 40). The technology of terrace construction and maintenance was complex and constantly updated: in the 20s and 30s of the 20th century, the rules of terrace construction and maintenance were still well remembered. "Darija had its own rules. We had to keep one head high so that it would be possible to irrigate, the water would reach well. The water was coming from Tetrob-Chobareti. Small springs were artificially founded. The spring-nets (Ruskhmulebi) were also arranged. Javakheti is stony place and after digging one can find quite a big size stones. We

call this a rock. Not to let the ground fall down, we put these stones on the bottom one on the under. The length of the construction is different; the width could be 6 meters. A small place is called Bakani, the big one - Dariji. The inhabitants of the villages may have big terraces either close together, or separated in different places. To have a good Dariji, we had to fix the land well; we should have prepared well in advance. The main thing was to make a wall. When the soil was excavated (when the digging works from the front side was finished), we built the wall, which we called Fotoro. To strengthen Fotoro and avoid its collapse after half an meter we were digging the soil again and laying the it to the wall and than continuing to build again. Thus one high wall was divided into two smaller ones and the wall was not too high to collapse and was strong. We used to call the place between these two divided walls the shelf" (Chitaia, 1997: 35-36).

The tradition of building Javakhian terraces is a very time-consuming activity: "The land of Dariji needed to be well cleaned of stones, powdered. Stones would be picked out and clean ground would remain.... We used big stones to build the Dariji wall. We would build a wall with these stones. We had to start with the biggest stones at the bottom, and we could gradually add relatively small ones. The water had to flow inside the dariji, not to touch the walls... There could be several darijas one above the other. All Dariji lands should be cleaned well. We used to put cow manure and sheep manure in the barns. It was the same grass; we pulled it out by hand so that it did not interfere with the grapes. When the land of Dariji was well cleaned, we planted the grapes there. When the vineyard was grown it covered the walls and wall of Darij was not visible any more. If one looked at it from a distance, it was all green. Different types of grapes were growing here, mostly local varieties (so-called Bull's-eye, Tita, Ukurko, Saferavi etc.). Sometimes vinyards were grown on roofs and peach trees. When we picked it up and it got bigger, we would cover the peach tree and the roof so that it would dry out and not interfere with anything. The water in terraces was until late autumn and thus the fruits were ripening well... The land is like that, if there is water, everything will grow.

Here the water comes from the Chobareti of Khizabavra... We had springs, e.g. spring of Varanti, Khizi, Ospanauri, Sishkoani, Sakakabe. We needed water to irrigate all the vineyards... The water was brought close to the dariji. The duct was suspended, and a stone was laid on the bottom and sides so that the water would not overflow these areas. We watered the rows one by one... it was better to start from the top. During irrigation of the dariji, we directed water and were managing it. If the simultaneous irrigation was available, we would connect the second and next darijis directly to the stream, while the first one was open" (Chitaia, 1997: 37-38).

The story of the interlocutor Mikheil Zurabashvili from Khizabavra, was written down by the famous ethnologist Mikheil Gegeshidze in summer of 1947: "Our ancestors had the terraces, especially in Khizabavra and Saro. These terraces are called dariji. They had stonewalls. The side slopes were divided by terraces so that, firstly, the water does not wash it away, and secondly, so that all the terraces are well watered... The land on the terraces was very well cultivated and cleaned. It is generally a stony place here, but the terraces were cleaned in such a way that even if you dig down one meter, you could not see even a simple stone. These terraces were irrigated with on stream of water. The water was flowing from above, it was called – Ru (stream). There were arranged the channels, with the stones at the top, the bottom and on the sides" (Chitaia 1997: 35).

Ethnographic data of the village of Chachkari: "If you want to put a tree on the side of the ground, you have to cut the side and make a platform. Sometimes the platforms were situated on the top of each other. We call it Dukni. ... If there is a stony place, the special tools are needed for elaboration. The vegetables ere also planted there" (Chitaia, 1997: 39). "There are a lot of Dukans nearby: Karatikami, Bavra, Khando, Toki, Khorkhi, Sabukheebi (Gogasheni, Kveshe). The vineyards were growing there. Once the stream washed all the grapes to river Mtkvari and it was flowing all black" (Chitaia 1997: 40).

In the territory of Georgia, the upper part of the Mtkvari valley is very narrow, and due to the lack of land, terracing the slope is obvious-

ly the only solution for the rational use of the soil even in our times. Since the second half of the 20th century, terraces are almost no longer being built in the Aspindza region, and the old ones were rarely renewed. Most of the old terraces have been destroyed due to lack of maintenance. A small part is still used. One part of these terraces has survived relatively unchanged; a small part has been restored and revived. For example, the famous terraces of Khizabavra, described above. Historically, these terraces obviously belonged to Khizabavra village. "Vardzii Terasa" LLC, the founder of which is the local businessman Giorgi Natenadze, carried out the restoration and rehabilitation works of the terraces. He in partnership with M. Khazaradze and B. Japaridze (since 2014), started to restore the terraces and planted 24 vineyards of Meskhuri variety on 12 hectares. According to Giorgi Natenadze, the state transferred these terraces to his company by direct purchase. In 2018, they received the first harvest. Wine produced from these grapes is sold throughout the whole Georgia. Unfortunately, in recent times, a dispute has arisen between business partners, which, hopefully, will not prevent the further viability of Javakhian Terraces. According to the public register, Giorgi Natenadze is the owner of 7% of Vardzia Terraces LLC, 93% is equally distributed - between Mamuka Khazaradze (46.5%) and Badri Japaridze (46.5%), although according to the register, at this stage, the manager of Mamuka Khazaradze's part is Nika Khazaradze and the manager of Badri Japaridze's part is Tamar Japaridze" (<https://commersant.ge/news/busuness/vardziis-terasebze-gaugebrobebia-da-amaze-momavalshi-visaubreb-giorgi-natenadze>).

Over time, without care the terraces may be completely destroyed and it will not be possible to restore them again, because the population will neither have the relevant traditional knowledge nor interest, but the restoration of the terraces and the cultivation of Meskhethian grapes can become the basis for the revival of agriculture in this region.

Due to generally harsh climatic conditions in Javakheti, horticulture/fruit growing is developed only in some valleys. In this regard,

the villages of the Mtkvari river valley in the Aspindza municipality are particularly outstanding, there are good natural conditions for fruit growing. The upper part of the Mtkvari valley is distinguished from the fruit-growing centers of the rest of Georgia by the fact that most of the orchards here were planted on terraces.

Horticulture was a developed field in the villages of the Mtkvari valley of Javakheti. The fruit trees were planted on the terraces and in the gardens. Currently, gardens are almost no longer found on terraces. In other parts of Javakheti, fruit growing is practiced much less, because the harsh climatic conditions.

The Javakhs chose a plain and watery place for gardens. They cleaned the land, plowed it three times, sprinkled it with manure, leveled it with a hoe, and on the first year they sowed and planted only vegetables (onions, tomatoes, potatoes) there. On the second year the seedlings are already planted there, and before they start giving a harvest, the vegetables are planted there. When the fruit ripens, they stop growing vegetables and turn the area into a garden. Before planting the seedlings, they dig holes. They start planting seedlings in March. They put a little soil in the pits to soften the bottom, plant a seedling, and throw in some grass and soil. They will compact the ground with their feet. Seedlings are planted at a distance from each other. When the seedlings grow well, grafting can be started. For grafting the skin of the sapling of apple, pear, mulberry and other fruits is slightly cut in the middle with a knife, and a branch is inserted into the split sapling, a honey candle is wrapped around it, and a string is tied to the grafted pen. The graft needs care: if the seedling is torn and the leaves are not removed, the growth of the graft will be delayed. The fruit trees are watered often. Different varieties of fruit trees are planted in the gardens according to certain regularities. It is not acceptable to plant mulberry and apple trees side by side, as well as pine trees must be planted around the garden, along its border, you will rarely find them in the middle of the garden.

The orchards are rich in fruits of different varieties and species. Among them there are endemic species of local apple, pear and plum.

The local fruit trees are also special as they do not need mulching. According to the old tradition, the population fertilises the tree roots only through natural fertilizer, manure. Dozens of different varieties of fruit trees have survived on the territory of Meskheti.

Old varieties of apples are mainly found in the village of Gogasheni (Chachkari orchards), Toloshi (Milakhebi), Dzveli (Ghobieti orchards), Chobareti (Machikheti orchards) and Aspindza.

Apple varieties: Makhara - winter fruit, durable, large size, reddish-yellow color, and sour taste. Royal apple (Shakhalma) - it does not keep long, but it tastes good, it is pink and whitish, it is large. Apples with cloves - stored for the winter, durable, yellowish-reddish in color, delicious and with the taste and aroma of cloves. Erboi apple - does not keep long, it is small in size, reddish in color. Adjarula - it is kept for the winter, it is medium in size, it is red in color and it has a sour taste. Safasho - it is kept for winter, it is durable, medium in size, it is yellowish-reddish. Mule's nose - kept for the winter, durable, medium-sized, oblong, white, with a reddish tint. Milk apple (Svidalma) - it is kept for the winter, it is of outstanding beauty and durability, and it is yellow and reddish. Khanumalma (lady's apple) - kept for winter, hardy, pointed, red. Soba - autumn apple, oblong shape, red color. Shakarvakhla - is a summer apple, medium-sized, white, with pink stripes. Moprusula - is an autumn apple, oblong shape, small size, and white color. Uzunalma is a summer apple, medium-sized, yellowish-reddish. Shakarnabada - it is autumn apple, it has a thick skin, it is round, it is reddish and it is very sweet. Mamlo (Mamulo) and Alialma - are winter apples, medium size, and red color.

Among the mentioned varieties, more than half are local, endemic varieties of Meskhetian origin, although the number of some of them has decreased so much that only a few trees are left in the territory of each village. There is a great difference between the local endemic apple varieties and the varieties imported from other countries, both in terms of taste and physical features. The Meskhetian apples grow mostly in height, while the apples of the modern imported variety grow more in width. Local apple varieties are more aromatic, have a more

intense aroma and taste, and are clearly superior to modern imported apples in terms of taste. At the same time, long-term storage and transportation are poorly tolerated by modern varieties. For example, the Mamlo (Mamulo) is considered a local breed. It is widespread in Meskheti, especially in Aspindza region. It grows as a tree with a tall trunk, it is characterized by frequent branching, it starts fruiting after the seventh-ninth year, a fully fruiting tree weighs 400 kg. It yields, sometimes up to 600 kilograms. It is resistant to pests and diseases; it is harvested at the end of September and stored until April. The fruit is medium-sized, round, with a straight surface, small spots, the skin is thin and dense, almost completely turns dark red when ripe, the pulp is white, medium density, sweet, juicy, aromatic. Soba is also considered local. This species used to be widespread, but now it is found only in small numbers in old gardens..

Different varieties of pears are common in local gardens: Nanadziri is an autumn pear, oblong, tasty, juicy, sweet. Tabrezhuli, Khechchuri - is a winter fruit, it has a thick skin, it is elongated, and it is yellow in color. Pumpkin pear is an autumn pear, yellow, with a reddish color. It is mainly used to make dried fruit. Nenemskhali - it was served to the elderly; it has a round shape. Katsistava - is a summer variety, it is big and sweet. Tsitelgverda - it is a summer and it is sweet. Batonmskhala - is a winter pear, medium size, tasty, sweet, juicy; Mikhrika - summer, thin, candle-colored, with reddish stripes. Sesela - is summer variety, sweet and juicy. Adjarian sesela - summer one, medium-sized, round, semi-red, sweet and juicy.

The pear is also considered as fruit local. It is widespread in Meskheti. Pear tree has a very large trunk, with infrequent branching, bears fruit from the ninth year. In full bloom, the average yield of one tree is 250 kg. It is quite resistant to pests and diseases. The variety belongs to the wood warbler group and is harvested in the second half of October; consumed as raw fruit; Stored until April. The fruit is medium-sized, pear-shaped, with a straight surface, the stalk is straight, medium-length and thick; the skin of the fruit is dense, it is yellowish-green when picked, it turns yellow when ripe. The pulp is white, dense, large-

grained, and crunchy like wood chips, very juicy, less sweet, with a peculiar aroma. It is characterized by long storage capacity, resistance to pests and diseases, high yield and good transportability. The fruits have relatively low taste qualities.

In the villages of the Mtkvari valley of Javakheti, mulberry, chanchuri (white, autumn, tamazi) and plum (alibukhari, oturi, tkupi, ka-loobi) are cultivated.

Mulberry gardens are mostly found on the territory of Khertvisi, Tolosi and Nijgori. Despite the fact that these villages are almost next to each other, there is still a certain difference between them: the earliest mulberry ripens in Khertvisi, a week later in Toloshi, and two weeks later in Atskvita and Kuntsa. The importance of mulberry in the life of the locals is also indicated by the expression: "One root of mulberry is equal to one milking cow and one calf". From mulberry Meskhetians make bakmaz (a molasses- like syrup), tklapi (flat bar of dry fruit), mulberry jam, mulberry jam and medicinal mulberry vodka with a special aroma. White mulberry is needed to produce these products, so black mulberry is planted in very small quantities. Most of the mulberry trees are still planted on the terraces. A mulberry tree flourishes for about 100-150 years if it meets good conditions and can reach 20-25 meters in height. When a mulberry tree gets old, its branches become relatively fragile and soon break, so it is cut in the middle to allow new branches to grow from the sides. Each mulberry tree needs such pruning once every 30-40 years. In the villages we can still meet three and four times cut mulberries, which are still growing. Mulberry grows easily in nature, but it definitely needs grafting. For mulberry grafting, they use the root of wild mulberry, which is called "Fiji mulberry". Mulberry gives the first harvest after five-six years, although the full harvest is known after fifteen-twenty years. Mulberry fruit ripens in summer, from mid-July to early August. It cannot be picked from the tree, so they spread mats at the base of the tree, then climb the tree and shake the branches violently so that the ripe fruit falls to the bottom. Mulberry cannot adapt to sharp temperature changes and frequent rains, as well as other natural cataclysms, therefore its growing and

cultivation is associated with great risks. As the population points out, in recent years, the mulberry crop has been harvested several times.

The villages of Atskvita, Kuntsa (Gardens of Sileba and Bhulani), Khizabavra are especially distinguished by Chanchuri (*Prunus domestica*) gardens. Autumn snails are used to dry them, make dry fruit flat bars and vodka. Tamazi species are used for plov, also in soups. The jam is cooked mainly from plums variety - Tkupi. Alibukhari is even used for medicinal purposes: dried plums are chewed and given to the sick.

In the territory of Samtskhe-Javakheti today, the situation in terms of the development of fruit growing is less favorable. Part of the terraces has been destroyed and the orchards planted here have also been destroyed. The part of the gardens that has survived to this day must be protected.

Unfortunately, there are almost no greenhouses for support the cultivation of the old endemic varieties. The population no longer pays such attention to fruit growing as it did in the past centuries, or even before the 90s of the 20th century. Local farming and especially fruit growing suffered a lot when in 1944 the local Muslim Georgians were expelled and forcibly resettled en masse. Before the Muslim Georgians lived here, they were well skilled in growing fruit trees and possessed great knowledge. After their exile, this knowledge almost disappeared. After settling in Meskheta, the population who moved from different parts of Georgia did not achieve the same success in this field as their predecessors. The forms of local farming changed dramatically after Sovietization. It was both a positive and a negative event. At that time, new varieties of fruit trees were distributed in Georgia. They significantly replaced local endemic fruit trees and at the same time enriched the number of varieties. The newly introduced varieties of fruit trees had one important advantage, they were much shorter, which made them easier to harvest. For a large part of the population, this was enough reason to replace the old breeds with new ones, and it happened. In the 90s, Soviet farms were dismantled everywhere. In such conditions, it became even more difficult to plant new orchards, and the popula-

tion only cared about maintaining the existing orchards. Despite such a difficult situation, most of the old breeds did not disappear and have survived; the problem is that their number is significantly reduced.

The cattle breeding are one of the main branches of economic activities in Javakheti. This is confirmed by archeological artifacts and written sources of the Middle Ages. In general, traditionally in Meskheti, is spread the lowlands cattle, which is characterized by a big body and a red color. "They give mat, and dairy products" (Gedevanishvili 1933).

Each family had cattle and sheep. The cattle are in stalls since November to Spring. Stalls -Akhori/Boseli is built for keeping the cattle. The stalls previously were located in a certain part of the residential complex, but now it is a separate building. In some places, old Meskhetian complexes are also used for this purpose. Inside the Meskhetian traditional dwelling, both Akhor/Boseli and Sabdzeli (cereal storage) are separated (Chikovani 1967: 66). Cattle were given food and water in the stall. The food was mainly straw and hay. The cattle were fed twice a day first they were given wheat ryegrass, and then barley ryegrass. From February, the day gets longer and cattle are fed with hay along with ryegrass. The oxen were specially fed, the sheep were first grazed in the pastures, they were kept in "kishla" (winter stay place) during the winter, and from February they were brought to the village for stall-feeding until spring (Makalatia 1972: 43-44). The cattle food was stored in a stable nearby.

In ancient times and in the Soviet period, the issues of livestock management were well settled. There was such a tradition: the Georgians used to transport their cattle from the village to the mountain pastures after the first snow. Some of the villages were first taking the cattle to the "lower mountain" and then to the "upper mountain". In ancient times, the date was calculated by the arrival of the "Khomli" week: "In June, when the group of stars Khomli appears. Khomli rises on the six June, but is invisible until 12. June" (Makalatia 1972: 50). On the summer pastures they had (some villages still have well-maintained) stalls, which had two forms, either Dzeluri or Mitsuri stalls. Currently, this tradition is broken in some villages, but it is still alive in

many other places.

Close economic relations were established between Samtskhe and Javakheti. For example, there was a tradition of "handover" cattle from Samtskhe villages for feeding. Samtskhians used to take cattle to the villages of Javakheti: Chunchkha, Prtena, Kilda and others. (Makalatia 1972: 45).

The abundance of pastures and meadows led to the development of cattle breeding. A cattle breeding is common in Javakheti. Bread, meat and dairy products occupy a leading place in the lives of the locals.

Those who follow the tradition start mowing after the feast of St. Peter and St. Paul, and in the month of St. Mary (August) they mow the mountain meadows from August 29. Currently, vast fields are mowed with technical means. Each household owns a certain number of mowers.

In the Aspindza region, the Nyala and Vani mowing fields are the best. There are good pastures and meadows in the municipalities of Ninotsminda and Akhalkalaki, where they have a large number of cattle and sheep. Favorable geographical location and climate conditions highly developed the cattle breeding here. There are large areas of meadows and pastures, and the grass is thin. According to the data of the regional division of the Ministry of Agriculture, 1450 farmers are registered in Samtskhe-Javakheti, who has 20 or more crops. There are currently 136,000 cattle in the region. There are a large number of agricultural cooperatives (<https://mepa.gov.ge/Ge/Page/RegisterofAgriculturalCooperatives/>)

Some families have 30-40 head of cattles, for example, in Afnia, Gogasheni, Mirashkhani, Azmanta, Kartsevi, Okami, Vachiani. Their ethnographic features distinguish the villages Dadeshi, Sulda, Bozali, Kartsakhi and others. For example, ethnographically, the village of Khaveti and village of Kartsakhi, which are close to the border and consist entirely of ethnic Armenians, are worth paying attention to. The people here are mainly engaged in cattle breeding. It should be noted that children and adults know Georgian.

The state helps farmers and the Ministry of Environmental Protec-

tion and Agriculture of Georgia takes care of the development of local farming. For example, the Rural and Agricultural Development Agency of the Ministry has a number of programs/projects that directly serve the development of farming: the project "Preferential agro-credit", "Co-financing project of processing and storage enterprises", programs: "Introduce the future", "Agroinsurance", "Promotion of agricultural production", "Support Program for Young Entrepreneurs in Rural Areas", "Young Entrepreneur", "Farms/Farmers Registration Project", "Rural Development Program", "Programs for Promoting the Development of Agricultural Cooperatives" (<https://mepa.gov.ge/Ge/Page/ServicesGuide>) etc.

The state also finances the part of livestock vaccinations, for example, for the purpose of prevention, with the state program, vaccination against rabies and anthrax is carried out every spring and autumn and is free of charge. The population vaccinates their livestock against other diseases at their own expense.

The population provides part of the milk to the milk reception points. They come from Ninotsminda and Akhalklaki.

The construction of an asphalted road to the villages of Akhalkalaki had a very positive impact on the lives of the locals. Residents from Afnia, Gogasheni and Azmana and their adjacent villages arrive in Akhalkalaki in 15-29 minutes, which is especially good during winter, when the road from Vardzia to Gogasheni is quite dangerous.

In Javakheti, there were traditionally developed many forms of social solidarity, including the rule of mutual aid in labor. As Javakheti is a region of developed cattle breeding, among the forms of mutual reciprocity here is the tradition of "Khanuloba" related to cattle breeding. This is a very profitable tradition. Khanuloba can be planned at any time of the year when the cattle are milked. The families joining together in a group, who exchanges milk with each other. One family gives its entire supply of milk to another and after some time takes back the same amount of milk. Milk is collected not by the liter, but by the signs. For measurement both families use the same vessel in which they pour milk. A clean branch of a tree is placed in the vessel

and the place where the milk reaches it will be marked with a knife. This continues for 10 days and during this time the first family gives its milk to the second family. After 10 days, the second family begins to return the milk. When returning, they must measure milk with that same stick and if they return exactly the same amount, as a result, the 10 marks placed on the stick will be removed. To erase the mark, they cut it from the other side. If the milk is not reaching the mark, another mark off - "tail" will be placed on the stick. The above-described practice was supporting the effective use of the milk and time resources. If a person produces five kilograms of cheese every day in a month, he chooses to "beg" half a month's worth of milk to a "comrade" and in the next fifteen days get back double, that is, in just half a month, he makes ten kilograms of cheese every day. In this way, both families will spend less time. "Khanuli" are mostly women, because the disposal of milk in Meskheti is mostly women's work. At this stage, the habit of "Khanuli" is hindered because of the foundation of milk receiving points, and part of the population prefers to bring milk there rather than work to produce cheese themselves.

The modern everyday life of Javakheti shows that many elements of the traditional nutrition system are sustainable and viable.

As already mentioned, both agriculture and cattle breeding are developed in Javakheti, this reasons the existence of the rich cuisine. Food consists of bread and other vegetable products, dairy products, meat and fish. Javakhs have a wide variety of desserts.

For example, even today, almost every family bakes bread at home by the use of the local wheat, usually they eat dough products, dairy products, varieties of khinkali, various types of home-made pasta, sweets made from mulberry, mulberry vodka, beef, poultry and pork. The tradition of making Apokhti (traditional Meskhetian variety of Khinkali), etc. is spread in Javakheti. A part of Meskhetian dishes is included in the menu of local restaurants and hotels. It is significant that in some villages private families also prepare Meskhetian dishes for tourists. For example, Giorgi Muradashvili's contribution to Khiz-abavra village in this regard is worth noting.

Bread is mostly baked in ovens. There are several types of traditional bread: Lavashi, Kokora, Somini. Javakhs are baking Kada and Khachapuri as well.

Unlike other parts of Georgia, Javakheti have a tradition of using snails for nutrition. Snails are collected at a certain time, washed and boiled, or roasted on the stove.

Not only horticultural products, but also field, mountain and alpine plants are used as food. For example, the essential elements of Javakhian table are: Rumex, Asparagus, Allium ursinum, Urtica mushrooms etc. Karadzendzi (art of Satureja) is used to spice up the vegetable dishes. Row Rumex is collected and dried for winter use.

Let's introduce some Javakhian dishes.

It is known that Samtskhe-Javakheti has been an area of intensive agriculture since ancient times, and a cattle breeding was also developed here well. There was a perfect base for the development of Khinkali (art of dumplings) culture. In addition to traditional Khinkali prepared from beef or lamb, in Samtskhe-Javakheti were created other varieties of Khinkali: goose Khinkali, crane Khinkali, so called "butterfly" Khinkali, mushroom Khinkali, cheese Khinkali, nowadays the potatoes are also used as filling.

Goose Khinkali is still prepared in Javakheti, partly in Samtskhe. Goose Khinkali is considered to be a famous delicacy and this dish has found its place in hotels and restaurants nowadays. The dish is prepared from wheat flour dough and salted goose meat. Recipe: Salt is added to the flour and mixed with water. The dough must be cool so that the Khinkali does not break. Then the dough will be cut into appropriate sizes, give it the shape of balls. The dough balls must be left for a while to soften and then flattened. The flattened dough must be cut into large rectangles. The slaughtered goose must be cleaned and then salted. Some salt the meat directly; others soak it into boiling water and hang on the balcony to dry. The dried meat is finely chopped and placed in a pot and finely chopped garlic, greens and onions are added. All these ingredients will boil together and Khinkali filling is made from it. The filling is placed in dough flattened into a rectangle, the top

will be tied and the Kinkalis will be boiled in salted water. According to taste some garlic can be added into the water as well. In Meskheti, there are two variants of Goose Khinkali: one is specifically from Khizabavra, and the other is generally common in all villages. Khizabavra goose Khinkali's peculiarity is that the meat is cut and cooked together with the bones. The dry goose is cut into small pieces along with the bones. They are cooked together with onions and greens, put in dough, wrapped and boiled in salted water.

Goose Khinkali is a kind of festive dish and is not widely distributed, however, as a result of some advertisement it will definitely take its proper place in the restaurants and hotels. And for those who are already familiar with this art of Khinkal, it is a very popular dish. Goose Khinkali is often prepared in Khizabavra, Nakalakevi, Toloshi, Atskhivita villages, etc.

Crane Khinkali (/pillow Khinkali) is made without filling. The dough for the crane Khinkali is kneaded from white flour. Local wheat flour, which is grown in large quantities in the Nyala fields, is considered desirable. Add salt to the flour and knead. Before cooking the dough should be cool. The flattened dough is cut in forms of pillows. This pillows must be put into the boiling salty water. Depending on the taste, it is possible to add cheese or chopped onion. Children because of its shape and name especially love Crane Khinkali.

The dough for the so-called butterfly Khinkali is kneaded from white flour as for the previous arts of Kinkali. When the dough is ready, it must be cut into squares, then tied into the middle with hands and get bow-shaped dough. The dough is boiled in salted water. After draining, they throw either chopped onion or cheese.

It is significant that in many families where traditional herding is practiced, the "cheese mother" is still used to produce cheese. Until the 60s and 70s of the 20th century, it was more widely used to make cheese and was spread throughout the entire territory of historical and modern Georgia. Later, the traditional "mother of cheese" was replaced in many places by a ready-made solution.

In the villages of Javakheti, almost each family knows how to make

so-called "cheese mother" – a special substance for making cheese, however, in most cases, they still prefer to use the ready-made product. Interlocutors note that homemade cheese is much tastier, safer and more useful. "Mother of cheese" is prepared by pouring whey (the liquid remaining after milk has been curdled and strained) into a jar, adding some salt, a cup of beans, seasonally a cup of Tkemali (sour plum) and adding dried pork, veal or sheep curd - Dvrita (the curd is prepared with the salt and is dried on the air). This liquid substance will be left for two weeks and thus the "mother of the cheese" will be ready. In ancient times, it was made in a clay jar, but today glassware is used. The main advantage of Mother's cheese is that it is made entirely of natural products and is always fresh.

The main elements of Javakhian cuisine are local butter, clarified butter (erbo) and various types of cheese and some dishes are made based on these products.

Many families in Javakhti made butter themselves. Butter is obtained from the milk cream. The cream is placed in a pot, in which the butter is melted. The butter obtained by churning will be washed and salted. The butter melted on the pan will turn into clarified butter (Erbo).

In Javakheti since ancient times were made Kuruti. Before the invention of refrigerators in different parts of Georgia, including Javakheti, houses had their own "cooler/refrigerator" corners, where perishable products were stored. Obviously, dairy products could not be stored indefinitely in "refrigerators", so the tradition of making Kuruti was formed. Kuruti can be stored for a long time and retains its features even at room temperature. Kuruti is made from the whey left over after removing the cheese. Sheep and cow milk whey are mixed together, boiled and strained. On the second day, the remaining substance (Do) is squeezed and the salt added, mixed with sour cream. Ten kilo "Do" needs sour cream made of five liters of milk. The medium-sized balls made from the stuff and are placed on the board made by the wooden sticks and covered with the piece of clean canvas - "Sala". The balls are left on the board for drying. Dried Kurut is kept for the winter and is

used to prepare kind oft soup - "Do shechamandi". Kuruti is similar to Dambalkhacho in its purpose and method of preparation is same. Usually women are preparing Kurut, but children are also involved.

Javakhs make braided cheese. Chechili cheese is made in the form of a braid; it has low fat and is durable over time. It is highly valued in present time. From braided cheese Chechili and clarified butter Javakhs are making a dish.

Tutmaji is a widespread soup in Meskhети. It is made from whey and dough. Whey is boiled and put in a special "bag" (a rectangular, narrow bag made of canvas). The "bag" is hanging on the ceiling; it gradually becomes empty of serum and only whey remains in the bag. Whey is sprinkled with salt. Earlier, whey was dried in the sun in thin rolls, but now it is stored in the refrigerator without drying. For the dish, one needs to fry onions in a pan, to which two or three spoons of whey are added, than water is poured, and salt is added. Dough should be roasted separately for Tutmaji. Round, softened dough is fried in a pan. These are "Murklebi". Finely chopped pieces of dough are put in boiling water and cooked together with Murklebi and chopped onions .

Erishta is one of the distinctive dishes of Meskhети. Erishta dough is kneaded from white flour to which a little salt is added. The dough should be cool. They will "rest" the dough for a while, and then the pieces of it will be kneaded.

Tatarberegi is also made from dough; dough preferably must be made of white wheat flour. The salt must be added to it. The dough will be rolled and left for a while, just like the dough for Erishta. The dough, flattened on the board will be cut into squares. These squares will be boiled, then drained and poured with the onions, previously boiled in clarified butter. The sour cream, cheese or garlic juice can be added to the dish.

Makarlama is quite common dish in Samtskhe-Javakheti. It is prepared for guests or for a family dinner. Makarlama dough will be prepared in the manner described above. It will be boiled, strained and bought to the table with the fried onions and grated cheese on the top. It is possible to start production of Makarlama as half-manufactured

product.

Mulberry is an important product for Javakheti. Several stuffs are produced from mulberry, e.g. mulberry vodka, bekmez/bakmaz, flattered dry mulberry, Tutmaji, Tutikhmeli and jam. The production of jam is a relatively new phenomenon (since the beginning of the twentieth century), while the other products are oldest elements of Meskhetian cuisine.

The tradition of distilling mulberry vodka is characteristic of some villages of Aspindza municipality (Khertvisi, Toloshi, Nijgori, Atskvita, Nakalakevi, Tmogvi, Gogasheni, Saro). In these villages, mulberry is widespread as a cultivated plant. Mulberry vodka, of course, is used in life, including for treatment and for sale.

Distilling vodka from mulberry is a rather time-consuming process. It is known that the mulberry tree is pruned several times each season. The fallen fruit is collected during the harvest. The mulberries that have fallen during the first or second days of the harvest are mostly sold in the market. In the following days, the mulberry gets sweeter. The picked mulberries (it is necessary to put together only those mulberries which are collected at the same day) will be put in a large pot and wrapped it to keep in warm. The mulberry starts active fermentation on the second day, the fermentation lasts about a week and depends on how warm the environment is. After 5-6 days, it should be checked several times a day: lighted match stick will be put to the head of the pot to check the process of fermentation, and if the fire disappears, that means that the fermentation continues. They check on the next day too, etc. before the fermentation is over. There is also another method, to check – to put the hand deep into the pot and if the mulberry is cold deep down as well, it means that it is already fermented. After that, the mulberry is distilled in an ordinary vodka pot. It is preferable if the vodka pot is made of stainless steel and sealed from the inside. To make vodka pot was a job of local masters - "Kalajebi". They use firewood and wood as fuel. From one pot about 8-9 liters of vodka will be distilled, which will be diluted to an average of 65-70 degrees. At the start of distillation, the distilled vodka is called "head vodka", the main vodka is

called "middle vodka", and the last liter is called "saya". Saya is up to 40 degrees. It is kept in a separate vessel and added to another pot during the next distillation. Unlike ordinary vodka, "Saya" is opaque and gives off an unpleasant smell. Vodka at 70-80 degrees is considered the best. The market price of one liter of mulberry vodka is about 15-18 GEL if bought locally. Mulberry vodka is a popular drink in Samtskhe-Javakheti and is in demand. Unfortunately, in recent years, due to long rains or droughts, the areas of mulberry gardens have decreased.

Mulberry Bekmez is a traditional element of Georgian culture in Southwest Georgia, as well as in Tao-Klarjeti, located beyond Georgia's borders. It is made from well-ripened mulberry, which is collected during the fifth-sixth pruning of a mulberry tree. In the morning, they put the dried mulberry in a wide-bottomed copper pot and boil it for an hour, after which the mulberry juice will flow out and it will be taken out in a stone strainer (mulberry press) and squeezed. Such pure mulberry juice is called "Shira". "Shira" is poured into a low, wide copper pot and again put on the fire. "Shira" continues to boil and it will turn into dark, thick syrup. Then it is ready. In ancient times, ready-made bekmezi was kept in clay pots, now glass jars are used. Bekmezi is good for several years. There is a growing demand for bekmezi from tourists.

Mulberry jelly is a widely distributed sweet in Georgia; however, the technology of making mulberry jelly is mostly preserved in the main villages of Aspindza district. Sweet mulberries are needed to make mulberry tea, so it is usually made from mulberries collected in the middle of harvest. The mulberry is put into a special copper pot with a wide bottom and boiled for about an hour, during which time all the juice will come out of the mulberry and sink down into the pot. At this time, the mulberry will be taken out and squeezed in a special stone strainer (mulberry press). This juice, that is, "Shira", is again put on fire and boiled. As soon as the juice changes color a little, it is mixed with flour dissolved in water or mulberry juice. Eight handfuls of flour are added to 35-40 liters of Shira. It will be continued to boil for some time and then these sweet "porridge" will be poured on pieces of thin canvas pre-prepared flat surface. It is desirable that the dough is thin and al-

most transparent. The well-flattered Tklapi is left untouched for three days and will be dried on the sun. On the third day, the pulp and the piece will be separated. While moving the canvas piece, the backside of the piece will be wetted by water and carefully will be removed from the corners. Finally, when the separation is finished, the clean Tklapi will be put to laid out in the sun for a few hours and then it is ready.

Tutikkhmeli is made from the harvest's last mulberries. At this time, the mulberry is very sweet, it turns black on the tree and is drained of water, when it falls on the ground it is already half dry and it does not take much time to dry it. They will be put on a clean canvas for further drying. It retains the aroma and sometimes is used for making Tklapi (flattered dry fruit).

Javakheti has long traditions of fishing. The fish are both in rivers and lakes. Locals people fish there, but also fishermen from other countries often visit the local lakes. There are many folk methods of fishing; e.g. the tradition Ochkhe. This method of fishing is quite old and is the result of the experience and knowledge of living environment. Ochkhe fishing involves the use of natural and artificial holes for fishing. Vakhushti Bagrationi describes this type of fishing and calls it "Ghrudo". "There is a spring at the end of the Kva-Tsikhe River, in The Spring a basket will be put there and it will be filled out with small fish. But this works only for three months, and it calls Ghrudo" (Vakhushti Bagrationi 1973: 756).

In the winter, the fishing place (Ghudo) was fenced with a cloth, a small opening was left for entry, and as soon as the water was cooled, the fish was trying to hide in a more warm places under the stones, and was entering the basket as well. A similar art of fishing is confirmed on all rivers of Georgia. Ochkhe from November to March fished fish. Ochkhes are mainly organized in the places near big rivers. Where there was a stock of live fish, which was apparently highly valued. The arrangement of "Ochkhe" has a long history and this knowledge is almost lost today, but, obviously, it is possible to restore the tradition. Due to the long history, the toponyms "Khizabavaras Ochkheebi" and "Tmogvis Sabadurevi" were introduced in the section of river Mtkvari

where fishing was especially developed. In the past, "Ochkhes" were generally belonging to the villages, then they were divided into ancestral "Ochkhes" according the linages, and today they are individual. The importance of Ochkhe is shown by the family law, according to which, during the divorce of the family, if one brother was receiving a yoke of oxen, the other brother had to receive Ochkhe. The folk ecological knowledge was causing the development of behavior: if the fish caught in Ochke was small, the fisherman would release it back into the river and catch a large fish. It is not possible to create Ochkhe everywhere, it requires appropriate knowledge and experience.

Ochkhe is made where the flow is neither too slow nor too fast. Such a places were on the river Mtkvari in the area between Khashuri to Vardzia. In this section, there were the best geographical and climatic conditions: a wide rocky shore, as well as such an alternation of winter and summer that, due to the heat, fish get into Ochke at a certain time. In order to additionally lure fish into the pond, in some areas (Aspindza district) the skins of cow, sheep or goat were used to put on the bottom of the pond. In winter, when the fish cannot find food, it was coming for the salty skin laid on the bottom of the pond, and this is an additional way to attract fish. Making Ochkhe is quite hard work; so it is mostly done by men and usually at least 4-5 people participate. Children learn to make Ochkhe by watching their elders. Ochke is most often made in autumn and opened in winter, before the New Year. Nowadays it is very rare to make Ochke, the reason is that it is quite time-consuming activity and not always worthy as the number of fish has been decreased in the rivers. Poaching also caused the shortage of fish. Recently, poaching in the river has decreased and the fishermen having hope that they will be able to fish again using traditional methods and they have been motivated again.

In the recent period, making Ochkhe has been changed. Part of the population still uses the Ochke principle, but using a different technology. They build dozens of room-type constructions with an iron-anchoring device on the same principle as Ochke, and then use cranes to place them in different sections of the river. This is not an Ochkhe in

the classical sense, nor is it a shelter made of stones, but the principle is similar to an Ochkhe and it can also be called a transformed Ochkhe. Such construction can be used many times, and it is quite possible to move it to different places (inventory materials).

The habit of fishing with Godori (Basket) has also been preserved. It does not harm the nature. Traditionally, basket is woven from rods, lying flat and "turned upside down". Godori is approximately one and a half to two meters long and 0.80 meters wide, funnel-shaped. With Godori one can fish in shallow and deep areas of Faravani, Sera and Tabatzkuri lakes, as well as in rivers. Along with the change of time and the development of technologies, the method of weaving Godori also has been changed more or less. If in the past times, Godori was woven from wooden rods, now it is woven from aluminum rods or fine iron mesh.

Immersion of Godori in water has its own rules. The Godori should be cleaned well, various heavy stones and baits should be placed inside, and it should be placed in a shallow part of the lake or river in the evening. Stones are placed in Godori for gravity so that it does not move. Insertion of the Godori means placing it in the water in a lying position. The fish entering the Godori cannot come back, because the throat of the Godori is funnel-shaped. If Godori is placed in a mountain river, which is known to often swell suddenly, to prevent Godori from being swept away by the water, it is tied to the riverbank with the rope. It takes some time for the fish to enter Godori. Therefore, it is mostly inserted in the evening and is removed only on the next morning. When it is taken out of the water and the fish is removed, the baits will be added and it will be put back again.

Fishing with the basket is a passive form of fishing, it takes not much time to catch fish and has many other advantages: it has almost no seasonality and can be used from early spring to winter (before the river surface freezes). Also, for basket it does not matter whether the river is flooded or not, whether the weather is hot or rainy, and etc. Despite the fact that basket is a very universal and successful mean of fishing, today it is almost no longer used, if earlier it was owned by al-

most every family living on the banks of the river, today it is used only by fishermen and too rarely (inventory materials).

Stonework was a developed branch of craftsmanship in Javakheti. Here they cut building stone for houses, terraces, tombstones, millstones, oil millstones, hand grinders and presses for pressing both grapes and other fruit, including mulberry. On the banks of Mtkvari, there are also stone-hewn baths, which were built for healing purpose. The presses were intended for grape pressing and mulberry pressing. Mulberry presses are much smaller in size.

In Javakheti, a large stone-hewn round wine press has been preserved. In the other parts of Georgia, mostly wooden wine presses are found. The reason is geographical situation. Javakheti is poor with forests, so stone was mainly used here for construction and other types of work. In the villages of the Mtkvari river valley of Javakheti, in contrast to other villages, there are good conditions for the development of viticulture. In the surrounding villages of Khertvisi-Vardzia-Olodi, there are still a few local varieties of grapes, which were cultivated in large numbers in the past. It is clear that in ancient times these places were used for viticulture, historical facts and ethnographic material collected on the site prove above-mentioned. According to the ethnographic data, grapes were mostly cultivated in the territory of Chachkari. Chachkari is a name of the territory, which is the orchards belonging to the village of Gogasheni and is located next to the Vardzia complex. When the Ottomans conquered this area, the culture of vineyards gradually retreated and declined. On the mountains surrounding Chachkari, strong traces of viticulture were indeed found. A 400-year-old grape art - the "white horsetail" - has been preserved here. The vineyards are here creeping the trees. The northern part of Chachkri is surrounded by rocks and there is found about 28-30 large stone presses. They were cut directly from the rocks and each one held about 3-4 tons of grapes. Like Chachkri, stone presses were found also in the surroundings of Tmogvi and Nakalakevi villages. Nowadays, stone presses are mainly used only for pressing mulberries.

The masters of stone cutting are still present in different villages.

Vardan Sukiasyan, a graduate of our university, is one of them. Vardan cuts stone for churches, crosses (khachkars), tombstones, creates church models, etc. His family's workshop is located in Didi Gondura village (Ninotsminda district).

In Javakheti, there are still traditional healers who treat various diseases with folk medical methods. Like the other parts of Georgia, in Javakheti folk forms of treatment is known from manuscripts, however, it is clear that at different times local experience was also reflected in books and knowledge was continuously passed from generation to generation.

In almost every village of Javakheti there are people who know folk medicine and part of the population applies to them for help. They treat epilepsy, organic diseases, sprains and fractures. They pay attention to preventive health care measures: the main condition for maintaining health is the alternation of work and rest, peaceful sleep, proper nutrition and protection against colds. They emphasize the number of elderly people in various villages who maintained folk medical knowledge. The knowledge of making cosmetics has been also preserved.

A certain lifestyle was created for a person with epilepsy: he had to live in a quiet environment, he should not drink alcohol, he should not eat too much fatty and spicy food, and he should not eat too many sweets, but should often drink water with honey. They were given a special drink made of some plants roots. During convulsions, the patient was covered with a black cloth and blood was drawn from the finger. They would put a cold cloth on the back of the head, hold their tongue, bring a spell-caster, who would perform the ritual of casting a spell on the frightened person, etc. (Chirgadze 2005, 308-309).

Rumex leaves and dry sour plum is used to relieve sore throat. In case of angina, they wrap above-mentioned ingredients around the patient's throat. The Rumex leaf poultice is prepared in this way: the leaves dried in the shade are soaked in hot vinegar water, wrapped around the sick person's throat while still hot. The procedure is repeated several times (inventory materials).

In case of inflammation of the lungs or high fever, a stick of sour

plum is soaked in warmed vinegar, placed on the sick person's lungs and wrapped with a woolen headscarf. Another type of treatment for lung inflammation was following: one glass of boiled milk, one dinner spoon of honey, one teaspoon of soda, 10 drops of alcohol or vodka are mixed well and taken for 10 days in the morning on an empty stomach.

During angina, the elderly also use "lifting" the glands. A child who has complicated angina is given a drink and an apron is placed under the chin and lifted up several times. In this way the glands are narrowed and the patient is given temporary relief (inventory materials).

Birch tree is used for medicinal purposes as well. Birch tree gummy is made like this: the birch tree is stripped. Then the outer rough layer is removed with a knife. What remains is a clean, glossy sheet, which is finely chopped and thrown into the pot. The pot will be put on the fire, add a small amount of clarified butter is added. The substance in the pot is stirred rapidly with a wooden stick until it turns into a sticky black mass, which is later scooped out and soaked in water. The result will be a gummy, which is used to stop nosebleeds: gummy should be wrapped around the nasal bridge completely, after a few minutes the bleeding stops. Birch gummy is chewed during stomachache.

Vodka is also used for treatment. People suffering from skin disease are bathed in this vodka: "when there is a rash on the body and it is dry, thin and red ill person must bath several times and the rash disappears."

The egg is used for the treatment of stretched fontanel (fonticulus) in babies, which calls hairy egg. The egg is prepared like this: the goat is the chopped hair of the slaughtered goat is mixed with a raw egg and the substance is tied to the baby. It removes itself after ten to twelve days.

The spider web (babachua) is used for treatment as well. It considers to be the best treatment against bleeding. A bandage is applied to the wound and the bleeding stops immediately.

Bakmaz also has a medicinal purpose. Bakmaz water (one spoon of Bakmaz dissolved in one tea cup of warm water) is considered the best remedy against cough.

Dvrita is used for medicinal purposes. Dvrita is the stomach of beef and pork, which is carefully washed, dried and then used to make cheese. It was used for treatment of bruise.

Also, the following method is named as the best remedy for bruises: immediately wrapping the hurt area with a freshly slaughtered sheep-skin for 24 hours. Sheep's dirty wool boiled in oil is also used to treat hernia.

Egg yolk is also used for treatment. Eggs fried in oil were given to little boys when their testicles were enlarged.

There is a place called "Tiri" in the middle of Nakalakevi and Tmogvi. This is a slope with a slight green color. There is a large amount of clay on this slope, which is also called "tiri". The soil of the slope is loose on the outside, but in a little depth it is like soap. In the past, according to the elders, they cut quite a lot of soap - three or four buckets, dried it and used it for washing clothes all winter and summer. Tiri was also used to wash the head and body. The roasted tiri was especially good. A piece of 100 grams of tiri was slightly burnt, then it was thrown into the water for washing, in the water it was dissolved and the washing result was perfect. Tiri was the best thing to care for hair; it was avoiding cause itchiness or dandruff. The hair become also pleasantly soft and shiny.

In Javakheti, they knew the traditions of infertility treatment. "Yakh" was prepared for this purpose. "Yakh", or "gypsum yakh" is made as follows: melted resin was poured on one side of the piece of cloth, after it cooled down, the piece was "hardened" and it was used to fix waist. The second type of "yakh" was made from laundry soap and egg white. They were mixed up. The soap must have been very dry. It was folded into the egg white and mixed well. The resulting mass should be put to the piece of cloth. After a while, the piece would "harden" and it was fixed on the waist. The same substance was used usually as a plaster cast for the fracture.

A well-beaten egg white was used to treat a reddened (bleeding) eye: a cotton ball was soaked in the white and put on the sore eye.

"Kupriel" was used for treatment, which is a "piece of wax skin" soaked in tar, which was applied to the sick person in case of sprained ribs and lower back pain. Newly married women who did not get pregnant or had stomach problems were also tied up. This process was called "tying the waist". In the past the pieces of leather (now a piece of fabric) were placed on top of the hives, which were rubbed with wax from the inside.

Local snails are used in Javakhetian traditional cooking and medicine. A well-washed snail was used against involuntary urination in children. A snail must be "harvested" in the winter with its sinks. Snails are used to treat heart disease and cough as well.

"Bread heart" was used to treat babies. The core of the baked bread would be kneaded well, made a small ball and placed on the baby's navel as the moisture oozed out. "Bread dough" (in the past for the dough was not used the yeast, instead they were using the remains of old dough, which was quite acidic) was the best way to heal a purulent pimple or a damaged nail: the bread dough was applied to a bandage and placed in the required place. A good remedy for the treatment of purulent stomatitis was sheep's fat. The pimples can also be treated with another ointment: one egg yolk, one dinner spoon of honey, one dinner spoon of lard and one dinner spoon of flour should be thoroughly mixed together. They will put a flattered dry mulberry on damaged area and wrap it. The following ointment is simpler: mix baking powder and bread flour and wrap it. "Bread dough" is also good for waking up a drunken person: the bread dough was put on a piece of a small piece of cloth, alcohol or hard vodka was poured over it and placed on the drunk's belly. Half an hour later, the person was awoken.

In Javakheti against favus (*tinea favosa*) is made special ointment. Some wild plant thorns will be burned, the ashes collected and mixed with lard and sulfur. Both should be equal in number. This ointment is applied to dry skin. Before the ointment will be put, the skin will be treated and cleaned.

In Javakheti, amber is also used for healing purposes. Amber is used during C hepatitis. A bead of amber was scraped on a small plate,

mixed with honey and given to the sick person to eat.

The milk of a nursing woman (especially the mother of a girl) was a good remedy for sore eyes. They dripped it into the eyes.

Art of Cheese – “Shabkveli”, was used to treat bruises. Cheese was melted in a pan, added alum and mixed well. The substance will be put on a bandage and fixed to the bruised area.

The white filling of wood was scratched and put on the newborns skin sensitive areas to avoid itching and skin damage.

Sulfuric waters and other waters are also used for treatment: in Alaguri, on the opposite side of Tmogvissiikhe, on the shore of Mt-kvari, there is underground water, which is called “bath of winds”, it considers as a remedy against rheumatism. A small river flows between Nakalakevi and Tmogvi, which is called Tsiskvili water. Sulfur hot springs also rise in this area: locals use to take sulfur baths. These waters relieve pain in the back and knees.

Mud is also used for treatment: for example, mineral water rises near Nakalakevi, which is called "rotten acid water". Both water and mud are used for treatment, mainly for skin treatment (rash, purulent pimples). Form of treatment: mud is put to the affected skin of the patient, left for a while in the sun to dry and then washed with the same mineral water. The procedure is repeated several times and usually the treatment ends with a positive result.

A small spring emerges north of Khertvisi Fortress, which is used to dissolve kidney stones and treat gastrointestinal problems.

As a result of the research, it is confirmed that socio-cultural and economic traditions in Javakheti have been partially preserved until present. A number of elements of culture are fragmented; some still retain their function and are part of everyday practice.

ETHNIC AND RELIGIOUS SITUATION IN JAVAKHETI

At different stages of history the political situation, ethnic, socio-cultural and religious situation in Javakheti was changing. The transformational process in this area was especially marked in Tao-Klarjeti, Adjara and Meskheta from the time of Ottoman rule. Gradually, part of the indigenous Georgians became followers of Islam, part of them became parishioners of the Catholic Church, and part of them kept Orthodoxy until their end.

The Russian Empire completely changed the ethnic picture of Javakheti after liberating the historic Meskheta ("Akhaltzikhe Sapasho") from the Ottomans: ethnic Armenian groups who were transferred from the Khanate of Yerevan have been settled here. At the end of the 1820s, a large wave of native Muslim Georgians moved from Javakheti, as well as from Samtskhi, to the Ottoman Empire. Many Georgian villages were emptied. It was the first wave of so-called Georgian "Muhajirs". "Akhaltzikheli Turk" has already been formed as an ethnic term among the descendants of those who emigrated to Ottomans from that time, however, it is clear that the majority of them are Georgian in origin, in particular Meskhi.

After deliberating Meskheta and Adjara and joining to the motherland, the rulers of the Russian Empire implemented a Russification policy in these areas, which led to the second and largest wave of "emigration" in the 1880s: many Muslim Georgians emigrated from their homeland to the Ottoman Empire, which had a heavy impact on the demographic situation of the regions. This process also affected Samtskhe-Javakheti.

The deplorable process of forced expulsion of ethnic Georgians from their homeland continued even during the Soviet occupation, namely, from November 1944, a large number of Muslim Georgians from Meskheta were resettled in Central Asia. The Soviet government of Georgia tried to fill the vacant points with population from other parts of Georgia.

The descendants of those who emigrated from historical Meskhe-

ti live in the Republic of Turkey today, as in historical Tao-Klarjeti, namely in the regions of Artaani (Potskhovi district, Artaani city, its villages) and Artvini (Shavshati district, Artvini city), as well as in various areas of the Sea of Marmara regions, Gemlik of Bursa region, in the villages of the Inegoli district etc.. "Ahiska Turks" of these villages live quite close to Georgian villages.

What is their ethnic identity? The identity of the descendants of historical Georgians (/Meskhetians) living in Turkey is expressed by the term "Akhalsikheli Turki". The cultural memory of the "Young Turks" preserved many tragic stories about the expulsion and migration of their ancestors from their homeland. Many people remember the name of the historical village, some - the Georgian surname of their ancestors. Many families, for example, in Gemlik, Inegol have a longing for the homeland and they are in friendly relations with the Georgians there.

During one of our expeditions in Potskhovi and Erusheti, "Akhalsikheli Turk" was the one who assisted us highly.

Part of the descendants of Georgians resettled from the borders of Samtsakhe and Javakheti, which became part of Russia; also live in the border villages of Potskhovi valley. Their living characteristics do not differ from the traditional living culture of the Georgian population of Samtskhi. Of course, they are Muslims (Sunnis), the majority identifies their ethnicity with the Turkish ethnic group, but many remember their Georgian origin, especially in the border villages of the Potskhovistskali valley.

What is the situation in our time in terms of religion? The religious situation has obviously changed in different eras; in current current situation we have some signs of the growing role of religion (both Christianity and Islam) in everyday life.

The official statistics are as follows: according to the census 2002, 34,727 Catholics live in Georgia. 27,871 of them are living in Samtskhe-Javakheti. Most of them are Armenians. The total number of Georgian Catholics is fixed at 10,988 people (State Department of Statistics of Georgia, 2004: 80). The number of Georgian Muslims is

139,124 (State Department of Statistics of Georgia, 2004).

According to the main results of the 2014 general population census provided by the National Statistics Service, 83.4 percent of the population of Georgia are Orthodox Christians, 10.7 percent of the population are Muslim, and 2.9 percent are followers of the Armenian-Apostolic Confession (http://census.ge/files/results/Census%20Release_GEO.pdf).

The influence of religion on everyday life is visible, which is reflected in the issues of family life, marriage, education, and inter-faith relations.

Ethnic Armenians live in Javakheti next to Georgians. One part of the Georgian population is Orthodox, the other is Catholic, and there are also Muslim Georgians who are settled in Javakheti from Adjara. The population on the Turkish side of Javakheti and Samtskhe are Muslims. A large number of Armenians are adherents of the Armenian Apostolic Church of monophysit order; some are Catholics. In different villages, there are also members of various Protestant denominations, although in relatively small numbers.

In Javakheti, like in other parts of Georgia, there is an increase in the number of both Christian (Orthodox, Catholic) and Islamic religious buildings and religious educational institutions. The number of new churches and educational institutions under the Patriarchate also increased. Many monasteries were renovated.

Diocesanly, the population of Javakheti is divided into two parts, the villages of Mtkvari valley (Aspindza municipality) are included in Akhaltsikhe and Tao-Klarjeti diocese, and the parishes of Akhalkalaki and Ninotsminda municipalities are included in Akhalkalaki and Kurmuro diocese.

The monasteries are the centers of great socio-cultural importance, for example, St. Nino's Monastery in the village of Foka, Saro's Archangels' Monastery, etc.

Descendants of deported people from here in 1944, who returned to their homeland in 1989-1990s, live in Samtskhe. Most of them are Muslims.

In Samtskhe and Javakheti there are also compact settlements of eco-migrant Georgians who moved from Adjara (Futkaradze 2000). This group is also mainly Muslim, although there are some Christian families among them. Some families also have religious diversity: some members are Muslim and the others are Christian. This is the case, for example, in Afnia and Azmana. There are facts of intermarriages of Muslim and Christian Georgians. Naturally, good-neighborly attitude is established between the locals and newcomers.

In Georgian-Armenian mixed villages or in villages located next to each other, the facts of mixed marriages are frequent. Both groups support each other during the special events.

A part of the Christian and Muslim population keeps the tradition of fasting, and this is reflected in their everyday life: during the days (months) of fasting, Christians prepare fasting food, while Muslims are fasting until sunset with both food and water.

The religious situation naturally has a great influence on the ethno-cultural and socio-cultural processes. From the day of declaration independency to nowadays, periodically, local tensions are raising inspired by the external interest groups, such was the history of the Minaret in Mokhe. A detailed study and analysis of each conflict is necessary to draw general conclusions. It is correctly stated: "religion nowadays appears as a factor of ethno-cultural integration and identification, and if it is not possible to stop the deepening of religious confrontations in Georgia, conflicts between ethnic groups provoked by inter-denominational or religious factors or within the ethnic groups this will undoubtedly prevent the formation of the civil society and the consolidation of Georgian society on democratic principles" (Khutishvili 2004: 8-9).

A part of young Muslim Georgians receives theological education or secular higher education in Turkey, some in Arabic countries. The religious knowledge, which they are bringing back to Georgia, is often partially incomprehensible to middle-aged and elderly Georgian Muslims. The part of the Ajarians, who were brought up in the traditional Georgian society and know Islam through the knowledge provided by

the local clerics, celebrate holidays in the traditional Georgian way.

The Easter and Christmas holidays are of great importance for the Orthodox Christians of Samtskhe-Javakheti, on these days they pray and celebrate. Also traditional is the holiday of St. Mary (September 21), which has a long tradition in Vardzia. The folk forms of celebration are already being lost. Currently, the procession of the holiday is completely led by the church, and therefore the traditional forms of sports competitions or supra (banquette) etc., are no longer held. Therefore, only the folk rituals of slaughtering a lamb in families are maintained till nowadays. Both (on 6 May and 23 November) St. George holidays (Giorgoba) are celebrated near the churches of St. George. The scari-fication of animals is usual for these days. The Ascension is also celebrated widely.

Folk holidays in which the population of different faiths is participating are also preserved; this is Shuamtoba holiday, which is held in Adjara, as well as in Samtskhe and Javakheti. The folk holiday "Shuamtoba" is an old traditional Georgian holiday, it roots to the archaic age, it is connected with the annual economic activities, in particular, cattle breeding. The day is held every year on the last weekend of July, on Mount Fersati, where the population is spending the summers on the summer pastures. During "Shuamtoba", competitions in horse racing and various sports are held; dances, songs and other entertainment events are performed. Shuamtoba is still held in the Ude and Arali mountains, on the summer pastures near the Goderdzi pass, each year on the first Saturday of August. Residents of Adigeni and neighboring districts (Khulo, Shuakhevi) participate in this celebration. There are about 30 households of Georgians who came from Adjara in Afnia. Adjarians also live in Azmana. They are mainly herders and naturally, they celebrate Shuamtoba in the mountains, together with the Orthodox dwellers of neighboring villages Gogasheni and Afnia.

"Shuamtoba" and "Marioba" are part of the living practice of Georgians in the Republic of Turkey as well. This celebration was characteristic to all parts of historical Tao-Klarjeti and it is the most important element of the annual calendar of folk holidays of historical Southwest

and Southeast Georgia.

In the present time the holiday is maintained in a relatively authentic way on the farms of those villages where cattle breeding is still practiced. Unfortunately, the traditional forms of cattle-breeding and intensive farming have been disrupted in some villages, due to internal migration processes, which began particularly strongly in the 80s of the XX century. Marioba is still performed today on the "yalis" (summer pastures) of Potskhovi, both by locals and by those who migrated from the villages of Akhaltsikhe at different times, since this element of culture comes from the same ethnic - Georgian - tradition.

More recently revived celebration is Tavkvetiloba. This is a day when St. John the Baptist was beheaded – 11 September. It has a great importance for Christians. The day has been revitalized for the last 30 years. Archbishop Job has discovered this sacred site (<http://karibche.ambebi.ge/eklesia/tadzrebi-da-monastrebi/7888-thavkvethulas-monastershi-erthi-beris-aghvlenili-locva.html>) and a monastery was rebuilt here. The day of celebrity has been renewed. The interlocutors are telling that in the past on this day, the water in the river receded on its own and the worshipers walked across the water, today there have been built a bridge.

Each village has a number of churches and the particular celebrations are connected to them.

Many churches have been preserved; many are abandoned. In some places the former inhabitants visit their villages only during the day of local church celebrations. There are many sanctuaries with the special functions, e.g. in village Khizabavra there is the remains of the church and "Kvajvari" (Stone cross)... It was a chapel where mainly young women used to come. The childless women went there to ask for fertility. The mothers who were deprived of milk asked for help as well (Ivelashvili 2009: 178).

Moslem Georgians celebrate "Kurban Bayram" and "Ramadan Bayram" holidays in a particularly way, which are accompanied by folk rituals.

The old tradition of celebrating the New Year has been preserved.

New Year was celebrated with great joy throughout the whole Georgia. The certain rituals are performed. In Javakheti the celebration is similar to the whole Georgian one.

In Samtskhe-Javakheti, there were rich traditions of the days of the carnival cycle, of which "Berobana" is still performed in some villages of Meskheti. For example "Berobana" is held in villages Arali and Ude. It is held in early spring, a week before Easter Lent and lasts for a whole week. Competitions in wrestling, arm wrestling, dances and other activities are held in the villages. A special ritual event "Berobana" is held on Sunday, in which 90-100 people participate. Until recently, "Berobana" was also performed in Khizabavra.

In the recent past, the syncretic religious ritual "Ziaretoba" was preserved in the villages of the Mtkvari valley of Javakheti. This tradition generally was characteristic for the Georgian regions in the territory of Samtskhe-Javakheti and the Republic of Turkey (Beridze, Gujejiani, 2010). The tradition is almost lost in Samtskhe-Javakheti, but it is still being performed in Tao-Klarjeti. Niko Marr and Ekvtime Takaishvili have described "Ziaretoba" (Mar 1904, Takaishvili 1991). It is known that "Ziaretoba" has survived as the name of several places in Southwest Georgia. For example, Ziareti is a mountain in Erusheti. It is also called Dadash-Erkoti (Beridze, 1992: 13). More toponyms with this name exist in the historical Southwest of Georgia, the territory that is within the borders of Turkey. Durg Ziaretoba believers are visiting the ruins of some churches, staying there even for night, praying and supplicating with candles. According to the story of Niko Marr, Ziaretoba in the Tetarkediani was celebrated like this: "The people of Tetarkedi, obviously, Muslims, used to go to pray (ziaryat) in the Christian churches, which is now turned into ruins; We will go to Ziyarat, we will make wax, we will melt it, we will cut the thread and take it, we will go to Ziyarat Forta and Meri, Adjara. Above the fort is our Ziyarat, one hour away. The house built alone on Ziyarat is made of stone, well-built of old times. Some will lay down in Ziyari and will see a dream. In a dream they will receive an order to do something: to slaughter a cow, a sheep or a rooster, or give out the money, to slaughter it at home or at sacred

site" (Marr 1904: 79). Local Georgians have also explained to Marr the reason for going on a pilgrimage: " Those are going for the pilgrimage, who has mental problems, or has a lost or have no children". The door is absent and everyone can enter, but only with a shirt and underwears, no gold or silver, nothing... They will light three, five, seven or nine candles. With the pray, asking for a dream and will lighten the candles and try to sleep. They stick the candles on the stone. Pilgrims stay there for 1-3 days, and those who come from far away stay longer. The pilgrimage time period is May and June (Marie 1904: 80).

The toponyms "Ziyaret" and "Ziyartoba" are remembered in Imerkhevi, Machakheli, Murghuli, Devskeli Valley, Klaskurel, Kheba, as well as in Tao (Khevai, Balkhi, Kobai). It should be noted that the toponym was recorded in Potskhovi as well. The toponym Ziyareti and the tradition of going to the village are often associated with the memory of King Tamar.

For Samtskhe-Javakheti, the public holiday "Shotaoba" is of great importance. It is celebrated every year and is dedicated to the outstanding Georgian poet of XII century Shota Rustaveli. On this day, an exhibition and sale of locally produced products and folk crafts is held; sports events: wrestling, arm wrestling, stone throwing; is taking place and of course a literary contest and a celebratory concert are held with the participation of local creative groups operating in the region.

Armenians living in Javakheti celebrate holidays according to the calendar of the Armenian Apostolic Church. Along with Easter and Christmas, the outstanding holidays are Surb Sakris holiday and Vardavar. Both are public holidays. Surb Sarkis is a martyred saint who is considered the patron saint of lovers. Fasting is a part of celebration, a procession is also held. On the evening of the holiday, young people eat specially baked salty cubes, believing that they will see their future spouses in their dreams. This tradition has gone beyond the scope of the Armenian Apostolic Church, and young people of other faiths also eat salty cakes.

Vardavar is the festival of the same transfiguration. On this day, churches are decorated with flowers and a solemn service is held. This

is a syncretic holiday and is associated with the pre-Christian deity of water, love and fertility, Astghik. Vardavar festival is a big folk festival. On this day, children are pouring water to everyone. According to tradition, the year will be lucky for those who are sprinkled with water on this day. It is a joyful celebration.

Among the contemporary public celebrations, it is listed Jivanoba, which is dedicated to the memory of Jivan (Serobe bin Koyan) of the nineteenth-century public Ashug (poet). It is held in village Kartsakhi, where the House-Museum of Jivan is situated.

Doukhobors, Russian "spiritual Christians", live in the municipality of Ninotsminda in Javakheti. Their traditional being and modern situation are well studied (Melikishvili 1998, Melikishvili 2019, Papuashvili 2002). Doukhobors broke away from the Russian Orthodox Church in the eighteenth century and formed an ethno-religious agricultural community. Since 1841, they are settled in Javakheti and founded there "Dukhoboria" - a spiritual center. Some of them immigrated to Canada. The dissolution of the Soviet Union and the processes followed by impacted very much this community, and a large part of them immigrated to the Russian Federation, the state of their ethno-lingual belonging. Some of the Dukhobors still live in Ninotsminda municipality and preserve their traditional way of life and culture as much as possible.

In addition to the traditional religious groups, the Protestant denominations of the Republic of Georgia are also widespread among the population of Javakheti.

The religious situation in Javakheti is similar to that general picture in Georgia. In the recent years, the dominance of normative forms of religion is taking over. Traditional, syncretic realities are gradually passing out of practice. In addition, the current processes reveal the presence of different perceptions of religiosity according to the age groups. Forms of religiosity in modern Georgia are contextual and conditioned by the factors affecting the development process of a specific group. Which, in turn, determines the degree and manifestations of religiosity. The current processes in post-Soviet Georgia has developed in two

directions, on the one hand, there was a sharp and permanent increase in religiosity, and on the other hand, there was a formal recognition-affirmation of secularism by the state structures and part of the society. From this point of view, the development vector of modern Georgia is not unique and is part of the current processes going on in the world. In addition, the change in manifestations of religiosity does not automatically imply a change in the quality of religiosity or profanation. Along with the current processes specific regional or smaller scale developments and realities also determine the forms of religiosity.

BORDER RELATIONS IN HISTORICAL SAMTSKHE-JAVAKHETI

Two customs checkpoints connect Samtskhe-Javakheti to Turkey: Kartsakhi and Vale checkpoints. Both border the region of Ardahan (Artaani in Georgian). These two checkpoints create a very important link between two states (Georgia and Turkey), but politically it separates the historical Georgian parts - Potskhovi cross Vale and Javakheti across Kartsakhi. The new ethnographic data collected in both places, in Georgia and in Turkey, is important for consideration the trans-border communication.

Ardahan (Artaani in Georgian) includes the following districts: Posof (Potskhovi), Damal, Hanak, Childir (Chrdili in Georgian), Ardahan (Artaani) and Gole (Kola). Of course, this whole area historically was part of Georgian. Now the historical Georgian area is divided into two parts by the current political border. The districts of Samtskhe and Javakheti, remaining within the borders of Georgia, are directly bordered by three districts of the Artaani region on the territory of Turkey: Posof, Damal and Childir.

The part of Javakheti on the territory of Turkey is connected with modern Georgia by the customs checkpoint "Kartsakhi" on Georgian side and "Aktash-Childir" on Turkish side. "Kartsakhi" checkpoint is located near the village of Kartsakhi of Akhalalaki Municipality. Lake Kartsakhi is located nearby, which is also divided between Georgia and Turkey. The Georgian name of the lake is "Kartsakhi" while Turkish is "Aktash".

This customs checkpoint was opened on October 18, 2015. To mark the opening of the new customs checkpoint, a joint ceremony was held at this particular section of the Georgia-Turkey border, which was attended by the official representatives of both countries: Minister of Finance of Georgia Nodar Khaduri, Minister of Customs Affairs and Trade of the Republic of Turkey Jenaf Ashci and other high-ranking guests from Georgia and Turkey attended the ceremony pointing out the importance of such infrastructure.

The opening of the new customs checkpoint is of great importance for both Georgia and Turkey. It was also said that the implementation of the new customs checkpoint would contribute to the friendship and political and economic partnership between Georgia and Turkey and the socio-economic development of this region. Of course, it led to the growth of the transit potential of both countries. It is important that one of the main results would be the employment of the local population, both in Georgia and in the nearby villages of Turkey. With the opening of the new customs checkpoint, Georgia's involvement in international traffic has increased.

The role of this section of the border in the economic circulation of both countries was particularly highlighted during the pandemic and continues today.

The customs checkpoint operates 24 hours a day. It should be noted that, unlike the Sarfi customs checkpoint, there are less queues in Kartsakhi for pedestrians and passengers wishing to travel by car, which makes Kartsakhi especially attractive for tourists. It should be noted that here the passenger receives fast and comfortable service in both parts of the customs.

As noted at the opening ceremony of "Kartsakhi", "at the first stage, on the basis of passing a special training program, approximately 70 people (customs officers, photo-sanitary and veterinary service, support staff, tenants) were employed at the customs checkpoint, 80-85% of them are local residents. The total cost of the construction and equipping of the customs checkpoint "Kartsakhi" amounted to 11,532,940 GEL. About 200 workers were employed in construction works from the beginning of the project until now, 40-50 citizens were local residents", the information of the Revenue Service states (<https://www.interpressnews.ge/ka/article/350163-sakartvelo-turketis-sazgvarze-axali>). -sabazho-gamshvebi-punkti-karcaxi-gaixsna/).

The first settlements in the Artaani region after passing the Kartsakhi customs checkpoint are Onjuli, Kenarbel, Kayabey and others. The grand Kajta Tsikhe (Georgian middle ages fortress) is quite close from here. The population in these villages is mainly not of Georgian

origins. The residents of all three villages have a positive attitude towards Georgia and the opening of the border in this section had a positive impact on their socio-economic life.

In the Samtskhe-Javakheti region between Georgia and Turkey, there is also customs checkpoint called "Vale" - the village of Vale is adjacent to the municipality of Akhaltsikhe, in historical Samtskhe, on the right bank of the river Potskhovistskali.

In Javakheti there is also a customs checkpoint "Ninotsminda", which is located in the territory of Ninotsminda municipality, village of Sameba. This checkpoint has also international status and is open 24 hours a day

There is an ethnically different situation in the settlements surrounding the customs checkpoints of Kartsakhi and Vale on the Georgian side as well. The village of Kartsakhi, located on the Georgian side of the border, consists of an ethnically Armenian population, while Vale is Georgian.

In general, in many villages in the Artaani region, there are still the residents who consider themselves of Georgian origins and maintain the memory of such relatedness, but their current ethnic identity is Turkish. In this regard, the historical memory is mostly maintained especially in Potskhovi district villages, as well as in the some villages of Chrdili and Erusheti, this is not applicable to Artaani district (Ardahan Merkezi).

The population of Artaan region positively perceives the presence of customs checkpoints. Many interlocutors mentioned that the closest friends of Turkey are Georgians. Many people who remember that they are originally from Georgia note that now they can travel to their historical homeland more easily.

In the neighborhood of the Kartsakhi checkpoint, in the villages of Javakheti and Erusheti, located on the territory of Turkey, no Georgian population remained anymore. The knowledge of historical names of local villages has almost disappeared. However their extremely positive attitude towards neighboring Georgia and Georgians is evident.

After the implementation of the customs checkpoint, this road be-

came busy and the interest of Georgian tourists and pilgrims to the historical monuments on the Turkish side has been increased. This process had a positive effect on the economic condition of the population of the surrounding villages. The friendly relations were also established between locals and Georgian tour operators and tourists.

Vale was granted the status of a municipality in 1948, and became a city in 1962. The city of Vale had quite developed economic indicators during the Soviet period. Lignite coal was mined here; electric motor factory and building materials factories were operating. Since the 1940s, the population has increased at the expense of employees from the surrounding villages. Lignite mining has declined since the 1970s, and now there are no workshops and factories there. Currently, the population is engaged in agricultural activities. According to the 2014 census, amount of Vale population is 3646.

The part of the historic Potskhovi valley, which is in Turkey, is referred by the toponym "Posof" in Turkish. Administratively, it is a district and a district center, which is located in the Artaani (Turkish - Ardahan) region. Geographically, Potskhovi is located on the northern slopes of the Erusheti ridge, on the left bank of the Potskhovistskali River. The district center Posof is densely populated. The city has a terraced layout.

Many villages of the Turkish part of Potskhovistskali still have their historical names, some of them have been officially changed, but the inhabitants know the old names as well, and when talking, they refer to the old names.

Posof district includes 49 villages; many of them are still referred by the old Georgian names, although the official names of the villages have been changed for a long time. For example, the village Oboli now calls Akballi, Papola - Armutveren, Khevati - Aşık Üzeyir, Kildireti - Balgöze, Vakhla - Baykent, Chilvana - Binbaşı Eminbey, Mere - Çakırkoç, Saghre - Çambeli, Okhteli - Çamyazı, Lamiani - Çayırçimen, Shuvatskali - Gönülaçan, Zndari - Gümüşkavak, Banarkhevi - Günbatan, Kolistskali/Kolistskali - Gürarmut, Guvanteli/Juvaneli - İncedere, Agara - Kaleönü, Petobani - Kalkankaya, Shurghavli - Kayınlı,

Kerdamala - Kırköy, Chorchovani - Kopuzlu, Khrtvisi - Sarıçiçek, Chanchakhi - Savaşır, Zrili - Süngülü, Saksabli - Sütoluk, Gergiubani - Taşkiran, Badeli - Türkgözü, Varkana - Uluçam, Satleli - Yolağzı, Sakaboli - Yurtbaşı) and others.

It should be noted that the locals pronounce these names with Georgian sounds, they have no difficulty in producing the sounds ch, kh, dz etc., which distinguishes their speech from the speech of the population of Turkish origin. Toponyms containing these sounds are used completely freely: Chanchakhi, Chala, Chinchrobi, Kveli, Jaki, etc.

A large part of the population of the border villages have migrated to this places across the border at different times, the majority of them have been displaced since the end of the 1820s, some after the Soviet occupation.

The most of recent residents of Potskhovi can name their historical village. Many interlocutors even can point to the particular territories on Georgian side, where their ancestors used to live, for example, in Naokhrebi, Tskaltbila. Some of them even traveled to their ancestral villages, but the population on the territory of Georgia is now ethnically Armenian and some tensions have occurred.

A part of the population visits their native villages only in summer, because they have moved to the cities to Marmara Sea regions, for example, Bursa, its district - Inegol, Gemlik, etc.

The forms of traditional settlement in both regions, especially in Potskhovi, are completely identical to the form of traditional settlement in Samtskhe-Javakheti. The residential and agricultural buildings and forms of farming are also similar. In relatively smaller amount can be found the erdo-gvirgviniani complexes. Obviously, there are spread the new types of buildings. Old houses have hearth, oven, and in some places there are also baking places. The accommodation of people and goods is arranged horizontally. Villages have a terraced layout in many places. The land is carved out on the mountainside and half-timbered houses are built in it. In the villages of the plains, the houses are arranged horizontally and are separated from each other by streets. The population mainly follows cattle breeding and grazing. In many villag-

es the indigenous population is replaced by the decedents of various Turkic tribes or Kurds (Artaani Monuments 2018). Apparently, different household traditions are transparent in such villages.

The population in the villages of Potskhoviskali valley is divided into two parts, the natives and the descendants of those who emigrated from the villages of Samtsakhe, which remained within the borders of Georgia. The villages and settlements of both populations, obviously, have a typical Georgian settlement form and their farming culture is similar. The shepherds on both sides of the border can observe each other's activities from their summer pastures. Beyond Kartsakhi, in the part of Javakheti on the territory of Turkey, the indigenous population is almost gone. The population in the settlement closest to the border - Kenarbeli, is not of Georgian origins. The population of Onjuli and Kayabey are of Kurdish origin, but everywhere there is a very positive attitude towards Georgia. Almost all interlocutors confirmed how happy they were because of the opening of the border. An active border and a busy track, brings certain positive results for the economy of the locals. In the village of Chala, which is quite far from the border, part of the population is of Georgian origin. This is evident in their cultural and economic being. The people of Chala respect the preserved Georgian church in the village. In almost all villages of Potskhovi have churches and fairly well preserved or in some cases ruined castles.

CONCLUSIONS

Border regions always have specific socio-cultural characteristics, which are determined by many factors. The border itself, as a physical barrier, creates special moods and affects not only perceptions, but also the formation of behavior models. The articulation of identity and culture in everyday life in border areas takes different forms depending on the type of border we are dealing with, it turns to be important who lives across the borders, and what are the current political and economic processes. In the conditions of the globalized economy the demand for regional integration projects is increasing, free trade zones are emerging. The rate of movement of people, goods, capital and information is high, which has affected borders, border politics and governance. Despite the idea of a "borderless world" put forward in the discourse of globalization in the 90s, which meant deterritorialization and reduction of state control over borders, borders retain their importance. They regulate interactions and create or inhibit different kinds of communication opportunities.

The border region is Javakheti, which is part of the Samtskhe-Javakheti region and includes the present municipalities of Aspindza (part), Akhalkalaki and Ninotsminda. This part of Georgia borders the Republic of Turkey and Armenia. The modern state border of Georgia with the Republic of Turkey was the state border of the Soviet Union during the existence of the USSR. The Armenia-Georgia border was an internal border of one state, which was more acting as an administrative border. The intensity of relations in the border areas was also relevant. Naturally, Turkey, as a member state of NATO, was behind the Soviet iron curtain, and despite or precisely because of the historically Georgian territories remaining on the other side of the border, communication was minimized. Part of the territory of Javakheti was strictly controlled and was not completely open to the representatives of the rest of Georgia. Such a situation had an impact on the attitude of the people living on the edge of the border and on the subsequent behavioral strategies. Independent Georgia has a good neighborly and

partnership attitude both with the Republic of Turkey and Armenia. Today, there are international border crossing points on the borders with these states: Vale (car), Kartsakhi (car and railway) and Ninotsminda (car). Among them, Vale is the oldest checkpoint, on the Turkish side is the "Posofi-Turkgozu" point, where large-scale construction is currently underway. Kartsakhi was opened in 2015 on the Turkish side is opened the "Aktash-Childri" customs checkpoint. Turkey-Georgia customs checkpoints are working under heavy load and demand for them is increasing due to their (international) status. Back in 2010, an agreement was signed between the Republic of Georgia and the Republic of Turkey on the joint use of land customs checkpoints, which significantly increases the efficiency of control and reduces the duration of necessary procedures when crossing the border.

On the Javakheti section of the Armenia-Georgia border, a 24-hour checkpoint "Ninotsminda" has been opened in the village of Sameba. Its opening is part of the economic policy based on mutually beneficial partnership cooperation

The infrastructure at all three checkpoints is equipped with modern standards and is focused on international shipments. The economic relations are one of the important directions of border relations. The strategies implemented by the states within the framework of the agreed policies regulate large-scale interstate and international relations. In parallel with these processes, the local population is also involved in relatively small-scale economic relations. The most visible interaction is on the Vale-Turkgozu border. First of all, this is due to the proximity of settlements to the border, as well as intensive traffic, and no less, the historical memories that residents on both sides of the border have. Apart from the language barrier, there is no significant barrier to communication between Georgian and Turkish locals. The relationship between Armenians and Turks is different. Mistrust is relatively high among them and therefore direct contacts are minimized.

Ethnic heterogeneity of the border zone is one of the important factors in border relations. Many actors are involved in border relations - governmental, non-governmental, migrants, local population, etc.

which leads to the development of different models of behavior. The main directions are security and economic issues. Relations between them require constant construction-reconstruction of relations at the international and local levels. Therefore, border relations are a process of constant creation, which affects everyday life in addition to border relations and creates a unique microenvironment. The specificity of the border zone of Javakheti is determined by the intensity of border interaction along with the geographical features, historical context and ethnic heterogeneity of the population.

The research revealed the solidity of elements of Georgian culture in Javakheti. Some of the elements of traditional culture have been changed, but have survived to nowadays. Obviously, the material culture has undergone the most visible changes, for example, the majority of the population lives in the new type of houses, although there are old Meskhuri type houses, some of which are still used for living, some have a new function and are representing the old, traditional culture to the visitors. The main traditional branches of farming are preserved, examples of restoration of traditional terraces are also observed. The traditional cuisine is fully preserved. The farming tools have changed and mostly are replaced by the new technologies. Internal inter-ethnic relations are based on settlement characteristics (density, distance, dispersion) and are mainly built on good neighborly attitudes. A special role is played by religious tolerance and interrelations of religious organizations operating in the region. The role of the state is great, which can be seen especially clearly in the strengthening of the positions of the state language as a result of the implementation of state language programs.

To summarize the above mentioned, we could conclude that the form and quality of relations in border areas are determined by the perception of the border by people living on both sides of the border, determination of their own identity and that of their neighbors, historical memory and territorial proximity.

BIBLIOGRAPHY:

Alaverdashvili 2013 – K. Alaverdashvili, On research of ritual dances, in Vera Bardavelidze 110, Tbilisi 2013 (in Georgian)

Artaani monument 2018 – Artaani monuments of Georgian cultural heritage (examples of fortification, cultic, communicational and residential architecture), Batumi Shota Rustaveli State University, Faculty of Humanities, Tbilisi, 2018. (in Georgian)

Beriashvili 1973 – L. Beriashvili, Agriculture in Meskheta, Tbilisi 1973. (in Georgian)

Beriashvili 1985 – L. Beriashvili, Historical-Geographic Atlas of Georgia, Materials, Field Farming, Tbilisi, Metsniereba, 1985. (in Georgian)

Beridze 2013-a – M. Beridze, Vale, in Gulani, 2013. (in Georgian)

Beridze 2013-b - M. Beridze, Origins of Muslim Meskhs and their present, Akhaltsikhe, 2013. (in Georgian)

Beridze 1992 – Beridze M. Javakheti (Toponymical Analyses), TSU, Tbilisi, 1992. (in Georgian)

Beridze, Gujejiani 2010 – Beridze M., Gujejiani R. Tradition of “Ziare-toba” in historical South-West Georgia, Proceedings of International conference Didajaroba (May 2010), Khulo-Didajara, 2010 (in Georgian)

Bochoridze 1992 – Bochoridze G. Trip to Samtskhe-Javakheti, Metsniereba, Tbilisi, 1992. (in Georgian)

Chirgadze 2005 – Chirgadze N. Folk Traditions of Epilepsy treatment in Samtskhe-Javakheti, MSE, XXV, Tbilisi., 2005. (in Georgian)

Chitaia 1997-a- Chitaia G., Ethnographic Materials for Terrace Agriculture, Works, Vol. 1, Tbilisi 1997. (in Georgian)

Chitaia 1926 – Chitaia G. Peasant House in Kvabliani, Mimomkhilveli, vol 1 Tbilisi, 1926. (in Georgian)

Chitaia 2001 – Chitaia G. Works, Vol. 3 Tbilisi, 2001. (in Georgian)

Chitaia 1997-b – Chitaia G. On History of Georgian and Caucasian Economic Tools, Works, vol. 1, Tbilisi 1997. (in Georgian)

Chitaia, Khazaradze 1985 – Chitaia G. Khazaradze N., Grain Cleaning Tools, Historical-Ethnographic Atlas of Georgia, Materials, Grain farming, Tbilisi, 1985. (in Georgian)

Chitaia, Jalabadze 1985 – Chitaia G. Jalabadze G. Yokes and Ropes, Historical-Ethnographic Atlas of Georgia, Materials, Grain farming, Tbilisi, 1985. (in Georgian)

Chikovani 1967 – Chikovani T. From History of Residential buildings of South Caucasian Peoples (Historical-Ethnographic Research), Tbilisi 1967. (in Georgian)

Chikovani 1960 – Chikovani T. Georgian Folk Dwelling, Tbilisi 1960 (in Georgian)

Chichinadze 2004 – Chichinadze Z. Georgians' conversation to Islam, Artanuji, Tbilisi, 2004. (in Georgian)

Chijavadze 1976 – Chijavdze N. Georgian Terrace Agriculture, Batumi, 1976. (in Georgian)

Chubinashvili 1924 – Chubinashvili T., Kartlian Darbazi, Tbilisi 1924. (in Georgian)

Chubinashvili 1963 – Chubinashvili T. Amirani Gora, Materials for Ancient History of Mskhet-Javakheti, Tbilisi 1963. (in Georgian)

Chubinashvili 1970 – Chubinashvili T. Chalcolithic and Early Bronze culture in Georgia, Essays on the history of Georgia, vol.1 Tbilisi 1970. (in Georgian)

Chkhikvadze 1960 – Chkhikvadze Gr. 1960, Georgian Folk Songs, Vol. 1 1960 (in Georgian)

Epigraphical Corpuse of Javakheti 2012 - Epigraphic Corpuses of Javakheti. Composed by Silogaca V., Akhaladze L., Beridze M., Ed. Aleksidze Z. Nekeri, 2012 (in Georgian)

Gasitashvili 1972 – Gasitashvili G. The folk rules of wood carving in Meskhet-Javakheti, in “Meskhet-Javakheti, Materials for ethnographic study of Meskhet-Javakheti”, Tbilisi. 1972 (in Georgian).

Gedevanishvili 1933 – Gedevanishvili R. Cattle, Tbilisi 1933 (in Georgian).

Gognadze 2016 –Gognadze M. Anthropogenic transformations of landscape in Samtskhe, in Proceedings of Conference – Perspectives of Regional Development: Samtskhe-Javakheti, Tbilisi 2016. (in Georgian)

Gorgadze 1958 – Al Gorgadze, Georgian Linum (Phylogenetic review), Works of Tbilisi Botanical Institute XIX, Tbilisi 1958 (in Georgian).

Fortresses of Tao-Klarjeti 2000 - Fortress of Tao-Klarjeti, vol. 1 (Fortifications of Mtkvari Basin), TSU Institute of History of Georgia, Tbilisi 2000. (in Georgian)

Froneli 1991 – Froneli Al. Magnificent Meskheta, Tbilisi 1991. (in Georgian)

Ivelashvili 2009 – Ivelashvili T. Catholicism in Georgia, Universali Tbilisi, 2009 (in Georgian)

Ivelashvili 1987-a – Ivelashvili T. Marriage Rites in Samtskhe-Javakheti, Tbilisi, 1987. (in Georgian)

Ivelashvili 2020 – Ivelashvili T. Traditional Folk Cuisine in Samtskhe-Javakheti, Tbilisi 2020, (in Georgian)

Ivelashvili 2009 – Ivelashvili T. Women's legal-property status and issue of marriage among the population of South Georgia, Universali, Tbilisi, 2009 (in Georgian)

Ivelashvili 1987-b – Ivelashvili T. Elements of Folk Performative Festivals in the Marriage Rituals, MSE, Tbilisi 1987

Javakhishvili 2016 – Javakhishvili Iv., Borders of Georgia,, Tbilisi, 2016. (in Georgian)

Jalabadze 1972 – G. Jalabadze, Grain Farming in Meskheta-Javakheti (Field agriculture in Meskheta-Javakheti), in "Meskheta-Javakheti, Materials for Ethnographic Research", Tbilisi, 1972. (in Georgian)

Japaridze 1998 – Japaridze A. Meskheta (Georgians Conversion to Islam), Tbilisi, 1998 (in Georgian)

Karaulashvili 1972 – Karaulashvili Ts., Folk Weaving in Meskheta-Javakheti, in Materials for Ethnographic Study of Meskheta-Javakheti, Tbilisi 1972. (in Georgian)

Kartvelishvili, Megrelishvili, Kurdashvili 2016 – Kartvelishvili L.,

Megrelidze L., Kurdashvili L. Construction-Climate Norms in Samtskhe-Javakheti Region, Proceedings of Scientific Conference “Regional Development Prospects: Samtskhe-Javakheti”, Tbilisi, 2016. (in Georgian)

Kukchishvili 2007 – Kukchishvili Z. Residential and Economic Buildings in Village Khizabavra, Journal Amirani, 2007. (in Georgian)

Kukchishvili 1998 – Kukchishvili Z. Village Khizabavra, Tbilisi 1998. (in Georgian)

Ketskhoveli, Ramishvili, Tabidze 1960 – Ketskhoveli N., Ramishvili M., Tabidze D., Georgian Ampelography, Georgian Academy of Sciences, Tbilisi, 1960. (in Georgian)

Khositashvili 1972 – Khostashvili S. Rites of Marriage in Meskhet-Javakheti, Meskhet-Javakheti, Materials for ethnographic study of Meskhet-Javakheti, Tbilisi, 1972. (in Georgian)

Khutsishvili 2004 – Khutsishvili K. Changing Religious Situation and the problem of Security in Contemporary Georgia, Tbilisi, Mmatiane 2004. (in Georgian)

Maisuradze 1981 – Maisuradze I. Georgian Surnames, Tbilisi, 1981 (in Georgian)

Makalatia 1972 – Makalatia M., Cattle breeding in Meskheti (Samtskhe-Javakheti), in “Meskhet-Javakheti, Materials for ethnographic study of Meskhet-Javakheti”, Tbilisi, 1972. (in Georgian)

Makalatia 1938 – Makalatia S. Meskhet-Javakheti, Tbilisi, 1938. (in Georgian)

Materials 1976 – Materials for history of Georgian household and small crafts, Iv. Javakhishvili (ed.), vol. I, Tbilisi, Metsniereba, 1976. (in Georgian)

Materials 1979 – Materials for history of Georgian household and small crafts, Iv. Javakhishvili (ed.), vol. II, part I, Pottery, Tbilisi, Metsniereba, 1979. (in Georgian)

Materials 1982 – Materials for history of Georgian household and small crafts, Iv. Javakhishvili (ed.), vol. II, part II Knitting, dyeing, embroidery, Tbilisi, Metsniereba, 1982. (in Georgian)

Materials 1983 – Materials for history of Georgian household and small crafts, Iv. Javakhishvili (ed.), vol. III, part I Clothing, Tbilisi, Metsniereba, 1983. (in Georgian)

Materials 1986 – Materials for history of Georgian household and small crafts, Iv. Javakhishvili (ed.), vol. III, part II Food and Drinks, Tbilisi, Metsniereba, 1986. (in Georgian)

Materials 1987 – Materials for history of Georgian household and small crafts, Iv. Javakhishvili (ed.), vol. IV, part II Agricultural Branches, Tbilisi, Metsniereba, 1987. (in Georgian)

Materials 1989 – Materials for history of Georgian household and small crafts, Iv. Javakhishvili (ed.), vol. IV, part 3, Tbilisi, Metsniereba, 1989. (in Georgian)

Materials 1992 – Materials for history of Georgian household and small crafts, Iv. Javakhishvili (ed.), vol. V, Various economic fields and some everyday life realities, Tbilisi, Metsniereba, 1992. (in Georgian)

Melikishvili 2000 – Melikishvili L. Ethno-conflict and border-zone ethno-minorities, Meskhti: History and Modernity, Akhaltsikhe, 2000

Melikishvili 2019 – Melikishvili L., Traditional culture and community, Tbilisi, 2019 (in Georgian)

Melikishvili 1998 – Melikishvili L. (ed.), Conflict situations in poly-ethnic societies, Tbilisi 1998, (in Georgian)

Mindadze, Chirgadze 2000 – Mindadze N., Chirgadze N., From history of Samtskhe-Javakheti medical culture, Meskheti: History and Modernity, Akhaltskhe, 2000 (in Georgian)

Molodni 1972 – Painting work in Meskhet-Javakheti, Meskhet-Javakheti “Meskhet-Javakheti, Materials for ethnographic study of Meskhet-Javakheti”, Tbilisi, 1972. (in Georgian)

Molodini 1963 – Molodini L. From History of Georgian Peoples Material Culture (Folk tools for oil making), Tbilisi 1963. (in Georgian)

Molodini 1985 – Molodini L. Flax, Historical-Ethnographic Atlas of Georgia, Materials, Grain farming, Tbilisi 1985 (in Georgian)

Narimanishvili 2019 – Narimanishvili D. Georgian Megalithic Fortresses, Tbilisi 2019 (in Georgian)

National Service of Statistics, The 2014 Census of Population, Main Results http://census.ge/files/results/Census%20Release_GEO.pdf

Otkhmezuri 1981 – Otkhmezuri G. Royal and princely land ownership, in the Georgian lapidary sources on the edge 12th and 13th centuries as a historical source, Tbilisi, 1981 (in Georgian)

Orbeliani 1949 – Orbeliani S.S., Georgian dictionary, Iordanishvili S. (ed.), Tbilisi 1949 (in Georgian)

Papuashvili 2002 – Papuashvili N. World religions in Georgia, Tbilisi 2002 (in Georgian)

Putkaradze 2000 – Putkaradze T. Problems of Economic Adaptation of Migrants Settled in Samtskhe-Javakheti, in History and Modernity of Meskheti, Akhaltsikhe, 2000. (in Georgian)

Rukhadze 1985 – Rukhadze J. Historical-Ethnographic Atlas, Materials, Tbilisi 1985 (in Georgian)

Rukhadze 1999 – Rukhadze J. Folk Celebration of Nature's Revival in Georgia (Berikaoba-Keenoba), Tbilisi 1999 (in Georgian)

Rukhadze 2000 – Rukhadze J. Georgian folk festival (Berkaoba-Keenoba,) Meskhet-Javakheti “Meskhet-Javakheti, Materials for ethnographic study of Meskhet-Javakheti”, Tbilisi, 2000. (in Georgian)

Rukhadze 2022 – Rukhadze J., Live Stories, Samtskhe-Javakhet, SEMD Fund (in Georgian)

Statistical Department of Georgia 2004 – The 2004 census of the whole population of Georgia. The main results of the census, Tbilisi. (in Georgian)

Silogava 1994 – Silogava V. Georgian Epigraphic Monuments of Samtskhe-Javakheti Historical Museum, Tbilisi 1994 (in Georgian)

Silogava 2000 – Silogava V. Georgian Epigraphic Monuments of Samtskhe-Javakheti Historical Museum, Catalogue – Guide, Tbilisi 2000 (in Georgian)

Sikharulidze 1958 – Sikharulidze I, Toponymics of Southwest Georgia, vol 1. Batumi, 1958 (in Georgian)

Soselia 1972 – Soselia L. On Study of Goldsmith in Meskheti, in Meskhet-Javakheti, Materials for ethnographic study of Meskhet-Ja-

vakheti, Tbilisi 1972 (in Georgian)

Shilakadze 1985 – Shilakadze M. Hand grinder, Historical-ethnographic Atlas Materials, Grain Farming, Tbilisi 1985. (in Georgian)

Takaishvili 1991 – Takaishvili E. Return of Muslim Georgia, vol. 1 ed. Sharadze G. Tbilisi, 1991. (in Georgian)

Tevzadze 2016 – Tevzadze R. Modern Paradigm of Economic Development of Samtskhe-Javakheti Region, in Proceedings of Scientific Conference “Regional Development Prospects: Samtskhe-Javakheti”, Tbilisi, 2016. (in Georgian)

Tolordava, Maglakelidze 2016 – Tolordava R., Maglakelidze R., Geographical Analyses of Samtskhe-Javakheti industrial potentials’ territorial distribution, in Proceedings of Scientific Conference “Regional Development Prospects: Samtskhe-Javakheti”, Tbilisi, 2016. (in Georgian)

Tumanishvili 2000 – Tumanishvili D. (ed.) Georgian Guide 1. Javakheti, Tbilisi 2000 (in Georgian)

Vakhushthi Bagrationi 1735 – Batonishvili Vakhutshti, Description of Georgian Kingdom, Kartlis Tskhovreba, vol IV, Tbilisi 1973. (in Georgian)

Лич 2001 - Лич Э., Логика взаимосвязи символов, К использованию структурного анализа в социальной антропологии, М. 2001.

Теория культуры 2008 - Теория культуры ред. Иконникова С.Н. и Большаков В. П. Питер, М-СПб, 2008 .

Agnew 2001 - Agnew J., “Bordering Europe and Bounding States: The 'Civilizational' Roots of European National Boundaries”, in Kaplan

D. and Hakli J. (eds.), Borderlands and Place, New York, Rowman & Littlefield. 2001.

Balibar 1998 - Balibar E., “The Borders of Europe”, in Cheah P. and Ronbins B. (eds.) Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation, Minneapolis, MN, University of Minnesota Press. 1998.

Bechev, Nicoladis 2010 - Bechev D., Nicoladis K., “Introduction: Frontiers, Memory, and Conflict in the Mediterranean”, in Mediterranean Frontiers: Borders, Conflict and Memory in a Transnational World. London, Tauris Academic Studies. 2010.

Castells 1994 - Castells M., *The Rise of the Network Society*, London, Blackwell. 1994.

Cooper, Perkins 2012 - Cooper, Anthony; Perkins, Chris *Borders and status-functions: An institutional approach to the study of borders*. In: *European Journal of Social Theory* 15 (1), S. 55–71.)

Dalby, O'Tutathail 1998 - Dalby S. O'Tutathail *G Rethinking Geopolitics*, London, Routledge. 1998.

Djikink 1996 - Djikink G. *National Identity and Geopolitical Visions: Maps of Pride and Pain*, London, Routledge. 1996.

Eriksen 1993 -Eriksen T. H., *Ethnicity and Nationalism. Anthropological perspectives*, Pluto Press, London-Boulder, Colorado, 1993.

Gallardo 2009 - Gallardo, M. E., Johnson, J., Parham, T. A., & Carter, J. A. *Ethics and multiculturalism: Advancing cultural and clinical responsiveness*. *Professional Psychology: Research and Practice*, 40(5), 425–435. <https://doi.org/10.1037/a0016871>, 2009.

Haller 2005 - Haller D. *dtv-Atlas Ethnologie*, Deutscher Taschen Verlag, Munchen 2005.

Hartshorne 1933 - Hartshorne R. "Geographic and Political Boundaries in Silesia", *Annals of the Association of American Geographers*, 23, 4, pp. 195-228. 1933.

Houtum van, Naerssen van 2002 - Houtum H. van, Naerssen T. van "Bordering, Ordering, and Othering", *Journal of Economic and Social Geography*, 93, 2, pp. 125-136, 2002

Houtum van 2005 - Houtum H. van, "The Geopolitics of Borders and Boundaries", *Geopolitics*, 10, 4, pp. 672-79, 2005

Kramsch 2010 - Kramsch O. "Regulating European borders: a cultural perspective", in *Innovative regulatory approaches: coping with Scandinavian and European policies*, New York, Nova Science Publishers.

Kristof 1959 - Kristof Ladis D. *The nature of frontiers and boundaries*, *Annals Assoc Amer Geog.*, 1959.

Lefebvre 1972 - Lefebvre, H. *Das Alltagsleben in der modernen Welt*. Frankfurt: Suhrkamp. 1972.

Longo 2018 - Longo Matthew, *The politics of borders. Sovereignty, Security and the citizen after 9/11.* Cambridge University Press),

Lubkemann 2010 - Lubkemann S. C. *Culture in Chaos: An Anthropology of the Social Condition in War* University of Chicago Press, 2010.

Macionis 1995 - Macionis J.J., *Sociology*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey 07632, 1995.

Mainhof 2002 – Mainhof U., *Living (with) Borders: Identity Discourses on East-West Borders in Europe* (Routledge Revivals) 2002.

Minghi 1963 – Minghi J. *Boundary studies in political geography*, *Annals of the Association of American Geographers*: Vol. 53, 1963.

McCall 2013 - McCall C. *Conflict Amelioration and European Union Cross-Border Co-operation* (forthcoming).

Newman 2011 - Newman D. “Contemporary Research Agendas in Border Studies: An Overview”, in Wastl-Water D. (ed.), *Ashgate Research Companion to Border Studies*, Ashgate Publishers, pp. 33-47.

Paasi 1996 - Paasi A. *Territories, Boundaries and Consciousness: The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border*, New York, John Wiley, 1996.

Popescu 2011 - Popescu G *Bordering and Ordering the Twenty-First Century: Understanding Borders*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield. 2011.

Ratzel 1897 – Ratzel F., *Politische Geographie*, Verlag von R. Oldenburg 1897

Scott 2011 - Scott J.W. “Borders, Border Studies and EU Enlargement”, in *Ashgate Research Companion of Border Studies*, Aldershot, Ashgate Publishing, pp. 123-142, 2011.

Urry 1999 - Urry, J. *Globalization and Citizenship*. *Journal of World-Systems Research*, 5(2), 310–324. <https://doi.org/10.5195/jwsr.1999.137>.

Yiftachel 1999 - Yiftachel O. “Between Nation and State: “Fractured” Regionalism among Palestinian-Arabs in Israel”, *Political Geography*, 18, 3, pp. 285-307.

Wellman 2001 - Wellman, B. *Computer Networks as Social Networks*. *Science*, 293, 2031-2034. 2011.

ONLINE SOURCES:

[https://mepa.gov.ge/Ge/Page/RegisterofAgriculturalCooperatives.](https://mepa.gov.ge/Ge/Page/RegisterofAgriculturalCooperatives)

[https://mepa.gov.ge/Ge/Page/ServicesGuide.](https://mepa.gov.ge/Ge/Page/ServicesGuide)

[https://commerciant.ge/news/busuness/vardziis-terasebze-gauge
broberbia-da-amaze-momavalshi-visaubreb-giorgi-natenadze.](https://commerciant.ge/news/busuness/vardziis-terasebze-gauge-broberbia-da-amaze-momavalshi-visaubreb-giorgi-natenadze)

დასახლების ტიპი

ერდოვპირვპინიანი ნაგებობის ტიპი

თერასები

ქვისმთალობა

საკვები

საზღვარი

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

